

ЗОКИРЖОН МАШРАБОВ

**БОРИ ЭЛГА ЯХШИЛИҒ
ҚИЛҒИЛ**

*Мақола ва суҳбатлар,
ёзнималардан намуналар*

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2013

Машрабов, Зокиржон

Бори элга яхшилиғ қилғил...: мақолалар ва суҳбатлар, ёзиш-малардан намуналар/ З. Машрабов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – 304 б. + 24 б. вкл.

ISBN 978-9943-03-550-8

Хурматли ўқувчи!

Қўлингиздаги ушбу китоб муаллифи, табиатшунос олим, маънавият фидойиси Зокиржон ака Машрабовнинг ибратли ҳаёт йўли юртимизда кўпчиликка яхши таниш. У кишининг тапаббуси билан мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида, яъни 1992 йили тапшил этилган Бобур номидаги Халқаро жамоат фонди ва унинг илмий экспедицияси фаолияти бугунги кунда нафақат мамлакатимизда, балки хорижда ҳам маълуму машҳур.

Этиборингизга ҳавола этилаётган мазкур китобдан Зокиржон Машрабовнинг турли йилларда ёзилган мақолалари, суҳбат ва интервьюлари, жаҳондаги етук бобуршунос олимлар билан ёзишмаларидан намуналар ўрин олган.

Буюк тарихимиз, улуг аждодларимиз хотирасига, уларнинг ўлмас меросига катта ҳурмат ва эҳтиром руҳи билан йўғрилган ушбу чиқишларнинг барчаси ягона мақсадга – ўтмишдан сабоқ чиқариб, бугунги тинч ва фаровон ҳаётнинг қадрига етиб, келажакка ишонч билан қараб яшашга даъват этади.

УЎК 821.512.133 (094)

КБК 20г

63.3(5Ў)

© Зокиржон Машрабов
© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2013

УМРИМ ДАФТАРИНИНГ САҲИФАЛАРИ

Мен 1933 йилнинг авжи саратонида, 21 июль куни Андижон шаҳрининг яқинидаги қадимий Хакан қишлоғида туғилганман. Отам – Машрабжон Қаландар ўғли қишлоғимизнинг биринчи муаллими, зиёли инсон эди. Онам Нубувватхон жамоа хўжалигида ишларди.

Болалигимни эслаганимда беғубор, ёруғ хотиралар кўз ўнгимда гавдаланиб, қалбимни нурга тўлдиради. Айни вақтда 30-йилларнинг оғир машаққатлари, очинтўкин кечган кунларимни ҳам яхши хотирлайман. Шулар қаторида бозорда сут сотиб, пулини йиғиб, велосипед олганим, шу велосипедимда Жалолқудук – Оламушук пойгасида голиб бўлганим, уйимиздан етти-саккиз чақирим узоқдаги мактабга гоҳ пиёда, гоҳ отуловда катнаганларим тасаввуримда жонланади. Отам билан Андижон театрига тушиб кўрган томошаларим, улар таъсирида ўзим ҳам мактаб ҳаваскорлик саҳнасида қўйилган «Тоҳир ва Зуҳра» спектаклида Тоҳир ролини ўйнаб олқиш олганим, яхшигина созанда бўлган Дарвишхон амакимга ҳавас қилиб, най, доира чалишни ўрганганларим бу даврдан ёруғ хотиралар бўлиб қолган. Ўша пайтларда ўрганган «Алпомиш» спектаклидаги «Кўриб ёрингни Алпомиш» кўшиғи, «Қаро кўзим», «Фигонким» ашулалари, мана, саксонни қоралаяпманки, ҳали-хануз тилимда, дилимда айланади...

Ҳали бола пайтимда, қишлоқ чеккасида ўртоқларим билан мол боқиб юрар эканман, адирларнинг ҳар

жойида ҳеч қандай бошқарувчисиз, кечасию кундузи ишлаб ётган нефть тортувчи курилмаларга, бу «жонли темир»ларнинг тирсаклари кўтарилиб-пастлашига ҳайрат ва қизиқиш билан тикилар эдим. Бу қизиқиш бора-бора орзуга, мақсадга айлана борди. Ўрта мактабни аъло баҳоларга тамомлаб, Ўрта Осиё давлат университетининг геология факультетига ўқишга кирдим. Кунт ва чидам билан ўқидим, университетнинг жамоат ишларида фаол қатнашдим. Қийинчилик, машаққат одамни тарбиялар экан. Кечалари, якшанба кунлари вокзалда юк тушириб, ўқиш учун пул топар эдик.

1955 йили университетни тамомлаб, Андижон вилоятидаги Жанубий Оламушук нефть конларида оддий операторликдан меҳнат фаолиятимни бошлаганман.

Ўша вақтда айрим раҳбарларнинг «Бизда фақат Москвада ўқиб келганлар ишлайди», деган ваз билан ишга олмасликка ҳаракат қилганларини эслайман. Яхши одамлар орага тушиб, иш бошладим. Касбимга бутун меҳримни бериб, катта иштиёқ билан ишлаганим натижасида тез орада участка геологи, Андижон нефть-газ бирлашмасида катта геолог вазифаларига лойик кўрилдим.

1958 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг Геология илмий-текшириш институти аспирантурасига кириб, «Фарғона водийсидаги литологик нефть ҳавзаларининг истиқболлари» мавзусида номзодлик диссертацияси устида иш бошладим. Лекин, тақдир экан, бир йилдан сўнг отам вафот этди.

Бундан бирмунча муддат аввал, мактаб директори вазифасида ишлаб юрган кезларида, отамни «мактабда сумалак пиширтирди» деган айб билан ишдан бўшатишган, ўша пайтда «урф» бўлган «ёза-ёз»лар у

кишининг соғлиғига жиддий путур етказган эди. Охир-оқибат отам 48 ёшида оламдан ўтди. Битгаю битга фарзанд бўлганим учун онамни ёлғиз ташлаб, Тошкентда илмий ишни давом эттиришга имконим йўқ эди.

Мақсадимни билдириш учун ўша вақтда институт директори бўлган таникли олим, академик Иброҳим Ҳамробоевнинг қабулига кирганман. Дастлаб, домла «Вилоятдан келган барча ёшлар ўқишни ташлаб кетаверса, ўзбек илмининг келажаги нима бўлади», дея фикримдан қайтаришга уринди. Лекин вазиятимни, аҳволимнинг чинданам танглигини тушунгач, аспирантурани сиртдан давом эттиришни маслаҳат берди. Сўнгра ўрнидан туриб, сейфдан бир даста пул олиб узатди. Бу ўша пайтда хийла катта пул эди. Рад этмоқчи эдим, «марҳумнинг маърака-маросимлари кўп бўлади, ишлатарсиз», деб кўнмади.

Кейинчалик, домла берган пулни орттириб, у кишининг ҳузурига кирганим кечагидек кўз олдимда. «Бу катталардан кичикларга ўтиб, айланиб турадиган дунё, – деган эди ўшанда устоз. – Ҳали сизнинг ҳаётингизда ҳам ёрдамга муҳтож ёшлар учрайди. Бу пулни ана шундай ёшлардан бирига берасиз.» Бу улуғ инсоннинг чинакам одамийлик сабоғи эди.

Шундан сўнг олти йил давомида «Андижоннефть» бирлашмасида катта геолог бўлиб ишладим. 1966 йили Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари ҳудудларида фаолият кўрсатувчи «Жарқўргон нефть» бошқармасига бошлиқ қилиб ишга жўнатишди. Икки йилдан сўнг Республика Министрлар Советининг оғир саноат бўлими бошлиғи ўринбосари лавозимига тайинлашди. Бу ерда ишлаш жараёнида юртимизнинг турли конларини чуқур ўргандим, бошлаган илмий ишимни муваффақиятли ҳимоя қилишга имкон топдим.

1970 – 1992 йилларда «Андижоннефть» бирлашмаси бошлиғи, вилоят пахта тозалаш бирлашмаси раҳбари, Андижон шаҳар ижроия қўмитаси раиси, Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги илмий ишлаб чиқариш маркази бош директори лавозимларида меҳнат қилдим. Шу йиллар оралиғида «Перспектива обнаружения литологических залежей нефти и газа Ферганской долины» номли китобим Тошкентда нашр этилди.

Буюк давлат арбоби, улуғ олим ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахси ва фаолиятига бўлган қизиқишим туфайли аввалроқ Ҳиндистонга сайёҳлик йўлланмаси билан бориб келиш учун навбатга ёзилиб қўйган эдим, Андижон шаҳар ижроия қўмитаси раиси лавозимига ўтиб иш бошлаганимдан сўнг навбат келиб қолди. Оилам билан йўлга чиқдик. Деҳли, Бомбей, Кашмир, Аграда бўлдик. Собиқ Иттифокдан борган сайёҳларга ўзим гид бўлиб, тақдир тақозоси билан Ҳиндистонни ватан тутган улуғ аجدодимиз Бобур Мирзо ва унинг авлодлари ҳақида тўлиб-тошиб ҳикоялар сўзлаб бердим.

Жаҳоннинг етти мўъжизасидан бири ҳисобланмиш Тожмаҳалнинг шундоқ ёнгинасидаги меҳмонхонага жойлашган эдик. Севги ва садокат рамзи бўлган бу машҳур обиданинг бемисл гўзаллиги ва улуғворлигидан бир ҳайратга тушсам, айни пайтда, уни ўзимизнинг аждодларимиз бунёд этганидан кўнглимда улкан ғурур ва ифтихор ҳис қилар эдим.

Сафарга атоқли адибимиз Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» асарини ўзим билан олиб кетган эдим. Романнинг охириги бобларини Тожмаҳалнинг мрамор супасида, кўча фонарининг ёруғида йиғлаб-йиғлаб тугатдим. Бобур Мирзонинг сўнгги кунларидаги ҳаёти, Хумоюн билан бўлиб ўтган суҳбат, шохнинг кўзи

очиклигида тахтни ўғлига топшириши, фарзанднинг эса азбаройи отасига меҳр-муҳаббати туфайли тахтни рад этиши, уларнинг ўзаро самимий муносабати менга жуда кучли таъсир қилди. Шу жойда туриб, боболаримизнинг улуғлигига яна бир карра амин бўлдим ва Андижонга боргач, Бобур Мирзо номини абадийлаштиришга қаттиқ киришаман, деб аҳд қилдим.

Ўша пайтдаги расмиятчиликларни кўринг, қайтишимизда самолётимиз Тошкентга қўнган бўлса-да, бизнинг тушиб қолишимизга рухсат бермадилар. Тошкентда ёқилғи қуйиб олган самолёт Москвага учди. Москва орқали қайтадан Тошкентга келдик. Андижонга келгач, сафар таассуротлари мени Бобур ҳазратларининг хотирасини абадийлаштириш ишига жиддий киришишга ундади.

Дастлаб, улуғ ватандошимизнинг 500 йиллик юбилейига бағишлаб, Андижон шаҳрининг ёзлик боғида атоқли олимлар ва адиблар, машхур ҳофизлар иштирокида «Бобур лирикаси ва мақом кечаси»ни ташкил этдик. Шундан сўнг шаҳар марказида, «Арк ичи» маҳалласида Бобур уй-музейини барпо этишга киришдик.

Бобур Мирзо 1502-1503 йиллар оралиғида Андижонни тарк этиб кетаётиб, Ўш йўлидаги адирда хуфтон намозини ўқиган экан. Шунда адирнинг тепасидан ўнг томонга қараганида шаҳарда лип-лип ёниб турган чироқларни кўрган ва яқинларига: «Агар насиб этиб Андижонга қайтсам, шу ерда бир ажойиб иморат қурардим», деб орзу қилган экан. Бобомизнинг бу армонини рўёбга чиқариш учун катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилиб, бу ерда Бобур боғи ташкил қилинди. Боғда ёшлар учун 500 ўринли оромгоҳ қурилди. Етти ярим йил мобайнида боғ ҳудуди узра ўша вақтда собик

иттифоқдаги энг узун бўлган осма сим йўли тортилиб, шаҳар аҳолиси ва меҳмонларига хизмат кўрсата бошлади. Андижоннинг марказий кўчаларидан бирига Бобур Мирзонинг номи берилди.

Бобур уй-музейи ховлисига улуғ шоиримизнинг ҳайкали ўрнатилиши эса – бу алоҳида тарих...

Шаҳарнинг марказий майдонига Лениннинг янги монументини ўрнатиш бўйича область партия комитетининг қарори чиққан бўлиб, унга асосий масъул сифатида мени бириктириб қўйишган эди. Ушбу монумент Москвада тайёрланаётгани учун у ёққа тез-тез бориб турардим.

Шу ораликда «енг ичида» иш битириб, Бобур Мирзонинг ҳайкалини ҳам тайёрлашга киришдик. Москва вазирликлари ва маҳкамаларида иш битириш осон бўлмади, тўғриси айтганда, бу масалада марказга «коробка», яъни совға-салом ташийвериб қўлларим қаварган.

Охир-оқибат Бобур ҳайкалини Митиши шаҳрида куйдирадиган бўлдик. Ленин ҳайкалидан хабар олиш баҳонасида Митишига серкатнов бўлдим. Улуғ бобомизнинг ҳайкали куйилаётганини сир сақлардик. Буни бир мену бир ҳайкал муаллифи Абдурашид Сулаймонов билардик. Афсуски, ҳайкал тайёр бўлганда, юқори доираларда Бобур шаънига яна қайтадан салбий фикрлар билдирила бошланди. Унга нисбатан «феодал шох», «босқинчи» деган тавқи лаънатлар матбуотда пайдар-пай чиқиб турарди. Табиийки, бундай пайтда Бобурнинг туғилган шаҳрида унинг ҳайкалини ўрнатиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Марказий Қўмитада ўтирган айрим раҳбарларнинг «Бобур ҳайкалини тайёрлаш учун ким рухсат берди сенга! Ҳали бунинг учун калланг билан жавоб берасан!»,

деган дағдағаларини эшитдим. Ва ниҳоят, мени ишдан ҳам бўшатишди.

Лениннинг 34 тонналик ҳайкали Москвадан зўр тантаналар билан келтирилиб, Андижоннинг бош майдонидан жой олгани ҳолда, Бобур Мирзо ҳайкалини яширинча, қутига солиб олиб келишга ва омборхонада сақлашга мажбур бўлдик. То юртимизда истиқлол тонги отгунига қадар бобомиз сиймоси бу овлоқ гўшада банди бўлиб ётди...

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг киндик қони томган юртда айрим ғаламис одамлар унинг хотирасига маломат тошларини отиб турган бир вақтда, буюк аждодимизнинг дунё маданий оламидаги шон-шуҳрати ва кадр-киммати ниҳоятда баланд экани, бу улуғ зот ҳақида хорижда «Бобур – йўлбарс», «Тож кийган дарвеш», «Андижон шаҳзодаси» сингари ўнлаб-юзлаб китоблар ёзилганидан озми-кўпми хабардор эдим. Ўша вақтлардаёқ «Бобурнома» жаҳоннинг йигирмадан ортиқ тилига таржима қилинган эди. Бу шахс ҳақиқатан ҳам худо берган, улуғ инсон бўлмаса, қаранг, биров тарғибу ташвиқ қилмагани ҳолда ҳам шунчалик машхур бўлармиди!

Минг шукрки, юртимиз мустақилликка эришгач, ҳақиқат қарор топиб, буюк аждодларимизнинг шаъни-шукухи, номи ва мероси қайта тикланди, эл аро улар муносиб қадр топди. Истиқлолнинг илк даврларида, яъни, 1992 йилда муҳтарам Юртбошимиз Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг юксак эътибор ва рағбатлари билан Халқаро Бобур жамғармаси тузилиб иш бошлади.

Давлатимиз ва шахсан Президентимизнинг фаол қўллаб-қувватлашлари ва Жамғарма саъй-ҳаракатлари билан Бобур номли халқаро илмий экспедиция ташкил

этилди. Илгари Ўзбекистоннинг бир вилоятида экспедиция тузиб, бирорта хорижий мамлакатга чиқиш Ойга чиқиш билан баробар гап, собиқ Марказ бунга умуман рухсат бермас эди.

Истиклол берган бебаҳо имкониятлар туфайли илмий экспедициямиз жуда кўп чет эл давлатларида бўлиб, буюк аждодларимиз босиб ўтган йўллардан юриб, кенг кўламдаги тадқиқот ва тарғибот ишларини амалга оширишга, тарихимизнинг бизга маълум бўлмаган қирраларини, маънавий ва моддий манбалар, тарихий ва меъморий обидаларни ўрганишга киришди.

Шулар қаторида Андижон шаҳрида 300 гектарлик Бобур боғи, Арк дарвозаси, «Бобур ва жаҳон маданияти» ва «Андижон шаҳарсозлик маданияти тарихи» музейлари бунёд этилди. «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи Бобур ва бобурийларга дахлдор минглаб китоблар, кўлёмалар, альбомлар, расмлар, осори атиқалар ва бошқа экспонатлар билан тўлдирилди. Андижоннинг маркази – Бобур майдонида бобомизнинг суворий хайкали, Бобур боғида эса ўша Митиши шаҳрида қуйдириб келинган шоирона сиймоси қад ростлади.

Энг муҳими, Бобур Мирзонинг Агра шаҳрида дастлаб дафн этилган жойи ва Кобулдаги мангу оромгоҳидан тупроқ келтирилиб, Андижонда унинг рамзий қабр-мақбараси барпо этилди. Экспедициямизнинг кейинги сафарлари давомида Абу Райҳон Берунийнинг Ғазна шаҳридаги, Аҳмад Фарғонийнинг Қоҳирадаги қабрларидан хок-тупроқ олиниб, Беруний тумани ва Фарғонага келтирилди.

Айни пайтда, Жамгармамизнинг Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Бирлашган Араб Амирликлари,

Германия, Россия, Қирғизистон каби бир қатор хорижий давлатларда ҳам бўлимлари ташкил этилган ва у жойларда ҳам бобурийлар меросини тўплаш, ўрганиш, тарғиб қилиш юзасидан амалий ишлар олиб борилмоқда.

Жамғарманинг Халқаро Бобур мукофоти, аълочи талабалар учун Бобур стипендияси таъсис этилган. Қўлимиздан келганича ҳомийлик ишларига ҳисса қўшиб келмоқдамиз. Ўнлаб эҳтиёжманд оилалар фарзандларининг суннат тўйлари, никоҳ тўйларини ўтказиш, мактаблар, лицей ва коллежларга, бобуршунос олим ва адибларга имкон доирасида ёрдам бериш, уларнинг асарларини чоп этишга қўмаклашиш каби ишлар шулар жумласига киради.

Камина ҳозирга қадар Халқаро Бобур жамғармасининг раиси сифатида фаолият олиб боряпман. Аждодларимизнинг меросини ўрганиш, қадимий манбаларни тўплаш, нодир тарихий қўлёзмаларни турли мамлакатлардан олиб келиш ишларига баҳоли қудрат ҳисса қўшишга интиламан. Бу борада юртимизнинг илмий-ижодий зиёлилари, давлат ва жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликда шарқу ғарб давлатлари бўйлаб кўп бор илмий экспедициялар ташкил этдик. Аждодларимиз изидан бориб, кўп юртларни кўрдик. «Мусофир бўлмай мусулмон бўлмас» деганларидек, сафарларда юрар эканмиз, диёримиздаги тинч, эркин, обод ва фаровон ҳаётнинг кадр-қимматини янада теранроқ ҳис қилдик.

Бир гал Афғонистонга Мавлоно Лутфий қабрини излаб топиш ва обод қилиш мақсадида борганимизда, анча қийинчиликларга, талотўпларга дуч келдик. Кўз олдимизда иккита автомашина портлаганига гувоҳ бўлдик. Юртимиздан уста ва мутахассисларни олиб

бориб, бир ой деганда Лутфий бобомизнинг қабри узра кўркам макбара бунёд этдик, ўзбекча ош дамлаб, маҳаллий аҳолига хайру эҳсон қилиб тарқатдик. Ўшанда уларнинг ниҳоятда хурсанд бўлгани, «сизлар нафақат улуғ шоирнинг қабрини обод қилиб, балки, биз учун ибрат нуруни сочиб кетяписизлар», дея ҳавас билан кўллари дуога очишгани эсимда.

Яна бир сафар бу жафокаш ўлкага Беруний бобомизнинг хокини олиб келиш учун борганимизда мамлакат нотинч, тўрт тарафлама жанг ичида эди. Мақсадимизга эришиш учун хатто турли дала кўмондонлари билан алоқа боғлашга тўғри келди. Ниҳоят, улардан ўзлари назорат қилаётган ҳудудларда юриш учун махсус ҳужжат – рухсатнома олишга эришдик. Бир жойда жангарилар йўлимизни тўсиб, машиналаримизни тўрт соатлар чамаси қамаб қўйди. Қўлимиздаги рухсатномани кўрсатсак ҳам писанд қилмайди, денг. Охири бир катгароқ раҳбари келиб, ҳужжатни кўриб қолди. Жангарилардан бирига дўк қилиб, «Нима учун буларни ушлаб турибсан, қўлида рухсатномаси бор экан-ку, ўқимадингми?» деса, ҳалиги аскарнинг: «Қандай ўқийман, 30 йилдан бери урушда юрган бўлсам, ўқишни билмасам», дея мунғайиб туриши ҳам қулгили, ҳам ниҳоятда аянчли эди. Мана шундай пайтларда тинчликнинг, мусаффо осмоннинг қадрига теранроқ етар экансан киши.

Мен адабиётчи ёки тарихчи бўлмасам-да, фаолиятимнинг кўп қисми шу соҳалар билан боғлиқ ҳолда кечди. Ҳозирги кунда жамғарма томонидан Бобур Мирзо ва бобурийлар ҳақида хорижда чоп этилган 400 га яқин рисола ва илмий тадқиқотлар, қисса ва романлар, ҳужжатли ва бадиий фильмлар юртимизга

олиб келиниб, улар мутахассисларимиз томонидан ўрганилмоқда, тадқиқ этилмоқда, лозим топилганлари ўзбек тилига таржима қилинмоқда. Бобур асарлари библиографияси яратилгани ҳам муҳим ишлардан бири бўлди. Журналист дўстим, марҳум Собиржон Шокаримов билан ҳаммуаллифликда «Асрларни бўйлаган Бобур» номли китоб нашр этдик. Шу кунларда юртимизда илк бор катта илмий-ижодий меҳнат маҳсули бўлмиш «Бобур энциклопедияси» яратилмоқда. Илмий экспедициялар асосида ўнлаб видеофильмлар ишланди ва телевидение орқали намойиш қилинди.

Бу ишларнинг барчасида менга, умуман, Жамгармамизнинг фаолиятига яқиндан, беғараз ёрдам берган ижодкор зиёлиларимиз, шоир ва адиблар, олимлар, оммавий ахборот воситалари ходимларидан мен доимо миннатдорман.

Қўлингиздаги тўпламдан ўрин олган мақолаларнинг аксарияти Сайфиддин Жалилов, Муҳаммад Али, Саидбек Ҳасанов, Қамчибек Кенжа, Ваҳоб Раҳмонов, Бокижон Матбобоев сингари маслақдош дўстларим – экспедиция сафарларида ҳамроҳ бўлган фидойи олим ва адиблар билан ҳаммуаллифликда ёзилган бўлиб, уларга чин қалбдан ташаккур айтишни ўзимнинг бурчим деб биламан.

Қарийб эллик йилдан буён Бобур Мирзо ва унинг шавкатли авлодлари ҳаётини, бебаҳо меросини баҳоли қудрат ўрганиб, бобурийлар изидан уюштирилган халқаро илмий экспедициялар давомида ўнлаб хорижий мамлакатларда бўлиб, тўрт юз минг километрдан ошиқ масофани автомобилда босиб ўтиб, шунга амин бўлдимки, Бобур Мирзо нафақат Андижон, нафақат Ўзбекистон, балки бутун башарият фарзандидир. Дунёга ана шундай буюк сиймони берган халқимиз билан ҳар қанча фахрлансак арзийди.

Ўз-ўзидан аёнки, мамлакатимиз мустақилликка эришмаганида бундай халқаро сафарлар ва тадбирларни ҳатто орзу ҳам қилолмаган бўлар эдик. Буюк ватандошларимизнинг олис ва бегона юртларда қолиб кетган оромгоҳларидан хабар олиб, уларнинг қабр-мақбараларини таъмирлаш, ободонлаштириш борасида Президентимизнинг берган кўрсатмалари бизни ҳамиша изланишларга руҳлантириб келмоқда.

Шу ўринда Юртбошимизнинг «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи хотира дафтаридаги дастхати, андижонликлар ҳақидаги фикрларини келтириб ўтишни жоиз деб биламан.

«Бобомиз Заҳриддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг доврuginи дунёга таратган улуг аجدодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади.

Бобур Мирзо номи билан аталмиш Миллий бознинг, шоир рамзий мақбараси ҳамда «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг барно этилиши – халқимиз тарихида янги, озодлик замонига қадам қўйилганидан яхши бир муждадир.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби мумтоз инсонларни дунёга берган халқ ҳеч қачон хор бўлмайди, муқаррар тарзда саодатга эришади.

Қадимий Андижон аҳлининг бу каби савобли ишлари кўпайсин ва бошқа ватандошларимизга ибрат бўлсин.

Бобур Мирзо бобомизнинг сиймосини абадийлаштиришга қўл урган инсонларга самимий миннатдорчилик билдираман.

*Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ислом Каримов
1994 йил, 4 октябрь».*

Бу фикрлар бизда чексиз ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотади, айти вақтда, янги-янги сафарларга ундайди, янги-янги орзуларга илҳомлантиради.

Ҳали олдимизда киладиган ишларимиз кўп. Жамгарма тадбирлари, экспедициянинг бўлажак сафарлари... Бобур Мирзо ва бобурийларнинг ўлмас меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, тарғибу ташвиқ қилиш келгуси режаларимизнинг асосини ташкил этади.

Мен чинакамига бахтли инсонман. Тақдир менга улуг аждодларимиз, халқимизнинг асрий орзу-армони бўлган мустақиллик неъматидан бахраманд бўлишдек буюк саодатни насиб этди. Айти истиқлол йилларида камтарона меҳнатларим давлатимиз томонидан юқори баҳоланиб, менга «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими» фахрий унвони, «Меҳнат шухрати» ордени берилди. 2000–2005 йилларда Олий Мажлис депутатлигига сайландим.

Турмуш ўртоғим Муътабархон билан қўша қариб, ўғил-қизлар ва неваралар роҳатини кўриш насиб этганидан дилимда шукронам чексиз. Қизларимиз Дилоромхон ва Азизахон шифокорлик, ўғлимиз Зоҳиджон муҳандислик касбини танлаб, эл-юртга хизмат қилмоқда. Набира ва чевараларнинг орзу-ниятлари ҳам бир олам.

Кейинги ўн беш-йигирма йил давомида кўп юртларда бўлдим. Турфа миллат ва элат вакиллари билан суҳбатлашдим. Аммо дилимдаги иқрорим шуки, Ўзбекистондек файзли юртни, ўзбек халқидек самимий миллатни учратмадим.

Яратган бизга ато этган тинч ва осуда юрт, феъл-атворимиздаги бағрикенглик, дастурхонимиздаги файзу баракот абадий бўлсин!

2013 йил, июнь

ТОҒЛАР ОРТИДАГИ ҲАЁТ

Хитой ўлкасига саёҳат ва ундан кейинги мулоҳазалар

Президентимиз Ислам Каримовнинг Ўзбекистонни мустақил давлат деб эълон қилиши халқимизнинг асрий орзу-ниятларини рўёбга чиқарди. Истиқлол туфайли жамиятимизда юз бераётган сиёсий-ижтимоий, маънавий-маърифий ўзгаришлар халқимизнинг унут бўлиб кетаётган қадимий тарихи, урф-одат ва кадриятлари, миллий ғурурини тиклаш имконини бермоқда.

Маълумки, Ўзбекистонимиз ер ости фойдали қазилмаларига ниҳоятда бой ўлкалардан. Айниқса, олтин, уран, кумуш, нефть, газ, рангли металллар ва бошқа қазилма бойликлари, ипак, пахта, қорақўл каби жаҳон бозорида харидоргир бўлган маҳсулотлари билан ҳам машҳур. Энди бу бойликлардан фақат ўзимиз учун, юртимиз фаровонлиги, халқимиз манфаатлари йўлида фойдаланамиз.

Энди юртдошларимиз чет мамлакатларга эмин-эркин чиқиш, улар билан турли иқтисодий фойдали ҳамкорлик ришталарини боғлаш, мутаракқий дунё илм-фани ютуқлари, технологик янгиликлар, ишлаб чиқариш, савдо соҳаларидаги ўзгариш ва ютуқлар билан яқиндан танишиш имкониятга эга бўлди.

Шу йилнинг сентябрь ойида Халқ депутатлари вилоят кенгашининг раиси бошчилигидаги Андижон делегацияси Хитой Халқ Республикасида расмий сафарда бўлди.

Маълумки, Хитой ер юзидаги аҳолиси энг кўп мамлакат ҳисобланиб, айна пайтда бу ерда 1 миллиард 200 миллионга якин киши истикомат қилмоқда. Ер майдони жиҳатидан ҳам жаҳонда учинчи ўринда туради.

Мен хизмат вазирам нуктаи назаридан, 1992 йили иккинчи марта Хитой давлатида расмий сафарда бўлишимга тўғри келди. Шу боис таассуротларим билан кенгрок ўртоқлашишни лозим топдим.

Биз ўтирган «ИЛ-62» самолёти Москвадан ҳавога кўтарилиб, Хитой давлатининг пойтахти Пекин шаҳрининг гўзал ва барча замонавий қулайликларга эга Марказий аэропортига қўнди. Бу ерда бизни ҳамкасбларимиз профессор Вань Чен Мин оиласи билан ва профессор Сум кутиб олиб, шаҳарнинг шимолий қисмида жойлашган шинамгина Сянь-Юнь-Лаоу меҳмонхонасига жойлаштиришди.

Дастлаб, Пекин шаҳридаги геосейсмология маркази ишлари билан яқиндан танишдик ва олинаётган натижа-хулосалар юзасидан фикр алмашдик. Шаҳарнинг бир-бирини такрорламайдиган меъморий услубдаги осмонўпар бинолари ва зилзилага бардошли қилиб қурилаётган маданий-маиший турар жой объектлари билан танишдик.

Хитойликлар ўз халқининг тарихи ва қадимий обидаларини кўз қорачиғидек асрайди. Чунончи, бу халқнинг кўп асрлик ўтмишини эслатувчи Император саройини ва миллий дам олиш истироҳат боғини зиёрат қилиш асносида бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилдик. Шаҳарнинг шимолида 75 – 80 километрга чўзилган Буюк Хитой деворини томоша қилиш, кўм-кўк тоғ ёнбағридаги Императорлар макбараси музейини зиёрат қилиш эса, ушбу халқнинг тарихи билан янада яқинрок танишишга ёрдам берди.

Айни пайтда Пекиндаги бир қатор ишлаб чиқариш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналарида бўлдик. Хитойликлар ер ости фойдали қазилма бойликлари, айниқса, тошкўмир захираси билан фахрланадилар. Оғир ва енгил саноат тармоқлари, электроника соҳасидаги ишлар ҳам яхши йўлга қўйилган. Одамлар хориж билан ҳамкорликда ташкил этилган корхоналарнинг самарали фаолияти ҳақида мароқ билан сўзлашарди.

Хитойнинг Ички Мўғулистон провинцияси вакиллари билан учрашдик. Уларнинг таклифига асосан, ўлканинг маркази Хох-Хуто шаҳрига «Боинг» самолётида тахминан бир ярим соатда етиб бордик. Бизни автоном провинция раҳбарияти вакиллари, Хитой Халқ Республикаси «Арём Байдзен» компанияси бошлиқлари кутиб олишди. Автоном провинцияда 21 миллионга яқин аҳоли истикомат қилади. Чорвачилик асосий тармоқлардан бири ҳисобланади.

Расмий қабул маросимидан сўнг бир канча кийим-кечак ишлаб чиқариш корхонасида бўлдик. Шаҳарнинг тозалиги ва, айниқса, кечки-тунги очик майдондаги бозорчалар, иштахани китикловчи таомлар бизда яхши таассурот қолдирди. Шаҳарга сафаримизнинг иккинчи куни бу ердаги ишбилармонлар ва турли корхоналар раҳбарлари билан музокаралар олиб бордик.

Шу куннинг ўзида кечқурун поездга ўтириб, тахминан 12 соат йўл босиб, эрталаб Пекин шаҳрига қайтиб келдик ва тушдан кейин ҳамроҳимиз профессор Вань Чен Мин билан самолётда 2 соатда Чжэцзян провинцияси маркази, яъни шарқий Хитойдаги Нинбо шаҳрига етиб келдик. Бизни шаҳар марказидаги шинамгина денгизчилар меҳмонхонасига жойлаштиришди. Шарқ денгизи қирғоғида жойлашган Нинбо порт шаҳар ҳисобланар ва 5 миллион аҳолиси бор экан.

Эртаси куни нонуштадан сўнг шу ердаги геосейсмология ишларини олиб бориш услублари ва сейсмик ҳолатга муносиб қилиб яратилаётган уй-жой ва бошқа қурилаётган иншоотлар билан танишдик. Фунхуа шаҳрига кетаверишда тоғ ёнбағридаги кўм-кўк қирлар, мовий денгизга тутшиб кетган гўзаллик беҳад кўзни қувонтиради. Шаҳар раҳбарлари қабулида, сўнг тикув фабрикасида бўлиб, иш жараёни, ишчиларнинг иш шароити билан танишдик. Шаҳар атрофидаги тарихий жойларни зиёрат қилдик.

Ҳамроҳларимиз билан биргаликда машинада асфальт йўл бўйлаб тоғ тепасига кўтарила бошладик. Кўзни яшнатувчи боғлару шолিপоя, полиз далалари ортда қолиб, чой плантациялари бошланди. Ҳамроҳимиз профессор Вань Чен Мин бу жойлар Чан Кайши туғилиб ўсган юрт, у кўп йиллар мана бу шаҳарчада истикомат қилган, деди. Шаҳарча Чико деб аталади – 500 мингга яқин киши яшайди. Биз Чан Кайши уй-музеи ва бошқа жойларни зиёрат қилдик. Хитой деҳқонлари билан суҳбатда бўлдик. Улар ердан йилига уч марта ҳосил олиши ва турмушидан рози эканлари ҳақида гапиришди.

Тушлик тоғ ёнбағрида жойлашган «Ингман» («Уйқу») номли гўзал ва шинам емакхонада бўлди. Бу ердаги суҳбатдан билдикки, Фунхуа шаҳрида 2 миллиондан кўпроқ аҳоли яшайди. Шаҳарда 22 та кўшма корхона бўлиб, 3 миллиард юань миқдорида маҳсулот ишлаб чиқарар ва Хитойнинг энг бой ўлкаларидан ҳисобланар экан.

Нинбо шаҳри яқинидаги спорт либослари ва болалар кийими ишлаб чиқарадиган «Минда» фабрикаси иш жараёни ва чиқарилаётган маҳсулотлар билан танишдик. Фабрика ишчилари 5 йил ичида 100 кишидан 1,5 минг

кишига кўпайган ва маҳсулотининг 80–90 фоизини чет элга чиқаради. Трикотаж фабрикаси маҳсулотини кўриш учун Муцина шаҳарчасида ҳам бўлди.

Чжэцзян провинцияси раҳбарининг иктисод ишлари бўйича муовини Гонинг айтишича, 7-8 йил бурун хозир биз кўриб турган мана бу равон ва кенг йўллар, бири-бирдан чиройли уйлар, магазин ва бозорлар бўлмаган. Айтишларича, 90 фоиз ер деҳқонларга хусусий мулк қилиб берилгандан сўнг ерга бўлган муносабат тубдан ўзгарган ва ҳосилдорлик жиддий равишда ўсган.

Шундан сўнг автомобилда Хончжоу шаҳрига йўл олди. Йўл бўйи ўша яшиллик, бепоён далалардан кўз қувнайди. Шаҳар кўллар орасида, баланд тоғларнинг шундоқ ёнбағрида жойлашган бўлиб, ниҳоятда гўзал. Шаҳарнинг бир қисмидан Чонто деган катта дарё оқиб ўтади. Мўътадил иклими, мусавффо хавоси ва аҳолининг маданий даражаси юқорилиги билан Хитойда пешқадам ҳудуд ҳисобланар экан. Ҳамроҳларимизнинг айтишича, бу ерда яшаш, дам олиш учун барча шароит ва қулайликлар мавжуд, шу боис, хорижлик сайёҳларни бу ерда кўплаб учратиш мумкин.

Маҳаллий геосейсмология бюросида кузатув ишлари билан танишиш жараёнида навбатчи геолог шундай деди: «Хитойда Буюк Ипак йўли бизнинг шаҳримиздан бошланган. Шаҳримиз ўтмишда Хитой давлатининг пойтахти бўлган». Шаҳарнинг юқори қисмида жойлашган шинамгина меҳмонхонада икки кеча тунадик ва шундан кейин бу ердан 250 километр нарида, Шарқ денгизи бўйида жойлашган Шанхай шаҳрига автомобилда жўнаб кетдик. Катта йўл ойнадек текис, икки томони полиз ва сабзаёт экинлари билан банд далалар, фойдаланилмасдан турган бирор қарич ерни кўрмайсиз.

12 миллионли Шанхай шаҳрига кечки пайт етиб келдик ва Шанхай университетининг хорижлик профессорлар турадиган меҳмонхонасига жойлашдик. Чет эллик олимлар ва касбдошлар билан мулоқотда бўлдик, геосейсмологик ишлар билан ўртоқлашдик. Шаҳарнинг эътиборга сазовор жойларини, денгиз ости автомобиль, метро йўлларини томоша қилдик. Марказий бозорлардан ташқари, жойларда ҳар куни эрталаб соат 4 дан 7 га қадар ишлайдиган бозорлар ҳам мавжуд. Нима хоҳласангиз бор, денгиз жонивори дейсизми ё бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари дейсизми, ҳаммасидан бор. Тонгги соат 7 га қолмай бозор ҳудуди ювилиб, покиза қилиб қўйилар экан. Дарҳақиқат, Хитой денгиз маҳсулотлари бўйича бежиз жаҳонда биринчи ўринда эмаслигини серфайз бозорларида намоиш қилмоқда.

Шанхай, Пекин ва бошқа йирик шаҳарларда асосий транспорт воситаларидан бири шахсий велосипедлар ҳисобланиб, кенг кўчаларнинг ҳар икки томонида велосипедчилар учун алоҳида йўл ажратилган. Ҳаракат қоидаларига қатъий риоя қилинади. Шу боис Хитойнинг улкан шаҳарларида ҳам автомобилдан чиқадиган заҳарли газлар дунёнинг кўплаб йирик шаҳарларидагига нисбатан анча кам ва бу экологик ҳолатни яхши сақлайди.

Шанхай шаҳрини 5-6 кун зиёрат қилгач, самолётда Синцзян-Уйғур автоном провинциясига парвоз қилдик. Самолёт ҳавога кўтарилиши олдидан ҳар бир йўловчига Хитойда чиқариладиган махсус ичимликдан чиройли идишда улашиб чиқишди. Парвоз давомида бежирим қоғоз идишларда чакилиб тозаланган ёнғоқ ва хандон писта улашишди, сўнгра иссиқ овқат, асал, бир марта ишлатиладиган қошиқ, санчки, пичоқ, туз, мурч ва қанд

солинган қутича қолдириб кетишди. Бир оздан кейин бир марта ишлатиладиган идишда ҳар кимнинг таъбига қараб чой ёки қаҳва таркатишди.

Урумчи шаҳрида Синцзян-Уйғур автоном провинцияси Фанлар академияси меҳмонхонасига жойлашдик.

Эртасига Сейсмология институти ва Фанлар академияси иши билан танишдик. Шаҳардаги зилзилага бардошли иморатлар, шарқона услубда қурилаётган иншоотлар бизда яхши таассурот қолдирди. Табиийки, бу ерда бизга таржимоннинг ҳожати қолмади. Урф-одатларимиз, тилимиз ва динимиз бир бўлгани туфайли ўзимизни эркин сезиб, бир ҳафта қандай ўтганини билмай қолдик.

Шарқий Туркистон маркази Урумчи шаҳрида ўтган расмий қабул маросимидан кейин айрим ишлаб чиқариш корхоналарида, савдо марказлари ва бозорларда бўлдик. Гарчи катта-кичик дўконларнинг барчаси турли истеъмол моллари билан тўлиб-тошиб ётган бўлса-да, одамлар негадир бозорга ошиқар экан. Серфайз кўчалар бўйида ресторан, ошхона ва бир зумлик тамаддихоналар жуда сероб. Уларда хўрандаларга асосан хамирли таомлар, яъни лағмон, манти, мампар, ер тандирида пишган қўй гўшти ва кабоб таклиф қилинади.

Бирон жойда бирор маҳсулотга навбатда турганларни кўрмайсиз, турли спиртли ичимликлар мўл бўлса-да, маст-аласт кишини учратмайсиз. Аммо тиланчи ва девоналар кўзга ташланиб туради. Синцзян-Уйғур автоном провинцияси тараққиётда марказий ва шимолий Хитойдан орқада бўлишига қарамасдан, инсон учун биринчи навбатда зарур бўлган ҳамма нарса мавжуд.

Мана шундай саёҳатлар чоғида инсон ўйлашга мажбур бўлар экан. Шарқий Туркистон бизга яқин қўшни бўлишига қарамасдан, у ердаги мўл-кўлчилик ва

биздаги етишмовчиликлар сабабини кидиришга ҳаракат қиласан. Бозор иқтисодиётига ўтгандан кейин 7-8 йил ичида ХХР халқ хўжалигининг асосий тармоқларини комплекс ривожлантириш борасида бирмунча ютуқларни қўлга киритган. Қўшни Хитой давлатида ердан унумли фойдаланиш борасида ўрگانадиган жойлар кўп, амалда бўш турган бир қарич ер йўқ ва деҳқонлар йилига 3 марта ҳосил олишга муяссар бўлмоқда. Ерга бўлган муносабат, катъий тартиб-интизом, энг муҳими, аҳоли фаровонлиги ошишининг бош омили 80–90 фоиз ер деҳқонларга бўлиб берилгани ва етиштирилган ҳосилнинг 70 фоизини ўзи хоҳлаган жойда сотиш имкони яратилганида. Бу тадбирлар кишлоқ хўжалигини ривожлантириш йўлида мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Хитойда корхона раҳбарлари ва бошқа ишбилармонлар учун чет элга чиқиш ва улар билан ҳамкорлик қилиш чегараланмаган. Бинобарин, хорижликлар билан ҳамкорликда қурилган минглаб завод-фабрикалар ўзининг ижобий самарасини бермоқда. Мулкчиликнинг давлат шакли билан бир қаторда хусусий ва кооператив шакллари ҳам амалда кенг қўлланилаётгани бозору дўконларнинг озиқ-овқат ва бошқа турли истеъмол моллари билан тўлиб-тошишига сабаб бўлаётир.

Ўзбекистон худудининг бир қисми, жумладан, Фарғона водийси Помир-Тяншань тоғ тизмалари ёнбағридаги текисликда жойлашган бўлиб, геотектоник тузилишига кўра Ғарбий Хитой худудига жуда ҳам ўхшаш. Зилзилани олдиндан айтиш услубини ўрганиш ишлари ҳам ниҳоятда бир-бирига яқин. Хулоса қилиб айтганда, қўшни Хитой ўлкасида зилзиладан аввал содир бўладиган белгиларни ўрганиш ва зилзилага бардошли уй-жойлар барпо этишда ўртоқлашишга муносиб ишлар олиб борилмоқда.

Бизнинг фикримизча, юртимизда ҳудуднинг сейс-мик ҳолати ҳисобга олиниб, шунга лойик қўшимча металл ва бошқа қурилиш материалларини ишлаб чиқариш ва замонавий уй-жойлар қуришимиз керак. Бунинг учун лойиҳалаш институтлари халқимиз ижтимоий турмушини яхшилашга қаратилган янги, қулай ва мустаҳкам иморатлар лойиҳасини тайёрлаб, қурувчиларга етказиб бериши лозим.

Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари қадимдан илм-фан, савдо ва бошқа соҳа кишилари эътиборини ўзига жалб этиб келган. Бу борада Ўзбекистонимиз сайёрамиздаги давлатлар орасида салмоқли ўринни эгаллайди.

Ҳеч шубҳа йўқки, мустақил Ўзбекистон давлати ўз Юртбошиси раҳнамолигида бу бойликларни халқимиз эҳтиёжларини тўла қондириш ва турмуш шароитини яхшилашга сарфлайди ва тез орада илғор мамлакатлар, одамлари фаровон яшаётган юртлар қаторидан муносиб жой олади.

Пекин шаҳрида ўтган бир суҳбатда профессор Ши Чу Фарғона водийси ҳақида гапира туриб, шох ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурни эслади. «Бобурнома»ни инглиз тилида ўқиган экан. Бу улуғ зотнинг табиатшунослик, география ва геология илмига қўшган ҳиссасини эслаб, «Ўтмишда шундай буюк ўғлонларга бешик бўлган бу юртнинг истикболи ҳам албатта порлоқ бўлади», деди. Мен ҳаяжондан тўлқинланиб кетдим ва фахр билан шундай дедим: «Ҳа, тўғри, улуғ аجدодларимизнинг ўлмас руҳи бизларни уйғотмоқда. Иншооллоҳ, истикболимиз ёрқин».

Шунингдек, фурсатдан фойдаланиб, ўрта асрнинг буюк алломаси Бобур Мирзо бобомиз ҳақида, у туғилган маҳаллада ҳозир маҳобатли ҳайкали ўрнатилгани ва уй-

музейи ташкил қилингани тўғрисида сўзлаб бердим. Улуғ аждодимизнинг 510 йиллик таваллуд тўйини ўтказиш учун Андижонда Бобур номидаги экспедиция тузилаётгани хусусида ҳам гапирдим.

Сухбатимизга бошқа олимлар ҳам қўшилишди. Мен бўлажак автоэкспедиция маршрути Ўзбекистон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Непал ва Ҳимолай тоғлари орқали Хитой ўлкаси бўйлаб ўтишини айтдим. Шу билан бирга, Туркистон халқлари тарихида алоҳида ўрин эгаллайдиган Заҳириддин Муҳаммад Бобур бобомиз давридаги Буюк Ипак йўлини тиклаш мақсадида Андижон – Ўш – Ўзган – Қашқар йўли билан карвон ташкил қилиш кераклиги ҳақида фикрлар билдирилди.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлди. Энди у бошқаларга хомашё етказиб берадиган қолоқ бир ўлка бўлмайди, аксинча, тенглар ичра тенг, бизга дўст бўлган барча халқлар билан ҳамкорлик қилади. Айни пайтда собиқ тузумдан қолган асоратлардан тезроқ қутулиш, мавжуд танг ҳолатдан чиқиб кетиш мақсадида кўриляётган тадбирлар сўзсиз, яқин вақтлар ичида ўз самарасини беради. Ўзбекистон жаҳонда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлади. Мутараққий давлатлар каторига албатта қўшилади. Бугунги кунда муҳтарам давлатимиз раҳбарининг олиб бораётган оқилона сиёсати ана шундай фикрга тўла асос беради ва шундай бўлишига ишончимизни оширади.

1992

БОБУР ИЗИДАН

Маълумки, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция ўзининг дастлабки хорижий сафарини 1992 йил июль-август ойларида амалга оширган эди. Экспедиция 1993 йил 22 июлдан 13 сентябргача навбатдаги сафарда бўлиб, 20 минг километрга яқин масофани автомобилда босиб ўтди. Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистон ҳудудларида Бобур Мирзо ва бобурийлар барпо этган тарихий обидалар зиёрат қилинди, ўрганилди ва керакли маълумотлар тўпланди. Кутубхоналарда, музейларда, университет ва газета таҳририятларида учрашувларда мустақил Ўзбекистон давлати, республика Президентининг олиб бораётган ички ва ташқи сиёсати ҳақида, халқимизнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги тўғрисида тарғибот-ташвиқот ишлари олиб борилди. Бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур Андижонда таваллуд топгани, Фарғона вилоятининг ҳокими бўлгани, унинг «буюк мўғул» эмас, ўзбек халқининг буюк фарзанди экани мумкин қадар уқтирилди.

Бу галги илмий сафаримиз машҳур алломалар шаҳри, собиқ Хуросон давлатининг пойтахти Ҳиротдан бошланди. Дастлаб Ҳирот вилоятининг ҳокими Амир Исмоилшоҳ қабулида бўлиб, унга сафаримизнинг мақсад-вазифалари ҳақида гапириб бердик. Бизни хурмат-эҳтиром билан ташқи ишлар бўлими меҳмонхонасига жойлаштиришди, Анвар соҳиб деган

мансабдор шахс бизга бириктириб қўйилди. Форс-тожик адабиёти намояндаси Абдурахмон Жомий, Хожа Абдулло Ансорий қабр-мақбараларини, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаролар томонидан таъмирланган жомеъ масжид-мадрасасини, Ихтиёриддин қалъасини зиёрат қилдик. Ғазал мулкининг султони Алишер Навоий мақбараси ғоят ачинарли ҳолатга тушиб қолган экан. Улуғ шоирнинг деворлари ўпирилган, сағана тошлари синиб, борар йўлларини ўт босган мақбараси ёнида тиловат қилдик.

Бу буюк инсон сағанасининг шу аҳволга тушиб қолгани қалбларимизни ларзага солди. Ўзбек халқининг маърифатпарвар султонларидан бири, шоир Ҳусайн Бойқаро мақбарасини сафаримизнинг иккинчи куни ҳиротлик тарихчи олим Анвар Мавлавий ёрдамида аранг топдик. Хуросон давлати ҳукмдорининг қабри ҳазрати Навоий қабридан 250–300 қадам нарида экан. Минг афсуски, мақбарадан биргина қабр тоши қолибди, холос.

Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги Бобур Мирзо қадами етган эътиборга сазовор жойларда бўлиб, керакли маълумотлар тўпланди, кино, видео, фото тасвирлар олинди. Ҳирот ҳокими Амир Исмоилшоҳ билан иккинчи учрашувда Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаронинг қабр-мақбарасини биргаликда таъмирлаш йўл-йўриқлари келишиб олинди. Шунингдек, афгон урушида бедарак йўқолган ўзбек жангчиларининг рўйхатини топширдик. У киши бу борада имкон қадар ёрдам қилишга ваъда берди.

Ашхобод орқали Эроннинг Машҳад шаҳрига бордик. Тус шаҳрида оламга машҳур «Шоҳнома» асарининг муаллифи Абулқосим Фирдавсийнинг шарқона услубда яратилган ниҳоятда гўзал қабр-

мақбарасини зиёрат қилдик, таниқли инглиз олими, «Бобурнома»нинг таржимони Уильям Эрскиннинг «Эрон ва Бобур» китоби, шунингдек, бобомиз Амир Темур ҳақида яратилган асарлар билан танишдик. Захириддин Бобурнинг Эрон давлати ҳудудида жуда оз фурсат бўлишига қарамасдан, бу ҳақда шундай катта китоб ёзилгани ва унинг форс тилида еттинчи марта нашр қилингани қувонарлидир.

Кветта, Мўлтон ва Лоҳур Покистоннинг йирик шаҳарларидан ҳисобланади. Лоҳур давлат миллий музейи директори, профессор Сайфур Раҳмон, бобуршунос Ошиқ Муҳаммадхон Дурроний ва бошқа олимлар билан суҳбатларимиз экспедиция аъзоларининг бир умр ёдидан чиқмаса керак.

Покистон халқининг Бобур ва бобурийларга ҳурмати баланд. Сулола ҳақида инглиз ва урду тилларида кўплаб китоблар чоп этилган. Бахтли тасодиф туфайли Лоҳурда Бобур ҳақидаги янги видеофильмни томоша қилдик ва Андижонга олиб келишга муваффақ бўлдик.

Ҳиндистонга ўтиш бироз қийин кечди. Чегарадаги маъмурлар автомобиль билан ўтишимизга аввалига рухсат беришмади. Дехлига (500 км.) таржимон Аҳмаджон Қосимов иккимиз поездда бориб, Ўзбекистон давлатининг Ҳиндистондаги консули Аҳмаджон Луқмонов ёрдамида Ҳиндистон Ташки ишлар вазирлигига чиқдик. Экспедиция аъзоларининг чегарада ушланиб қолгани, вақтимиз бекор кетаётганини айтиб, сафаримиз моҳиятини тушунтирганимиздан сўнг ҳинд заминига ўтиш насиб этди.

Амритсар шаҳри орқали Панипатга етиб бордик. Операторимиз шаҳардан тўрт чақиримча наридаги бир манзилда Бобур ва Иброҳим Лўдий бошлиқ аскарлар тўқнашуви акс эттирилган ўйма расм-чизмаларни

тасвирга туширди. Шу жангда ҳалок бўлган ҳамюртларимизни хотирлаб, тиловат қилдик. Комплекс деворига «Бобур ва Иброҳим Лўдий ўртасидаги жанг Ҳиндистон тарихида катта ўзгариш ясаган» деган ҳаққоний эътироф қайд этиб қўйилгани бизда чуқур таассурот қолдирди.

Ўша куни кечки пайт Дехлини манзил тутдик. Консулимиз Аҳмаджон Лукмонов ҳузурида бўлиб, дастлабки таассуротларимиз билан ўртоқлашдик. Ҳиндистон давлати ҳудудида бажарадиган вазифаларимиз борасида фикрлашиб, маслаҳатлашиб олинди.

Эртаси куни Ҳиндистон Ташқи ишлар вазирлигида расмий қабул маросими бўлди. Мустақил Ўзбекистон давлатининг келажаги ҳақида, бобурийлар тўғрисида мулоҳазалар айтилди. Дорилфунун, кутубхона, миллий давлат музейи, газеталар таҳририятларида, Ўзбекистон-Ҳиндистон дўстлик жамиятида ўтказган учрашувларимиз жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди. Қомусий асар «Бобурнома», Бобур девони ва бобурийлар фармонларининг қўлёзма нусхалари билан танишиб, уларни кино, видео ва фотолавҳаларга туширдик.

Жамна дарёсининг чап қирғоғидаги Бобур яратган Зарафшон – Ором (Ром) боғи, бу улуғ инсон яшаган уйлар ҳамон мавжуд. Бобурнинг жасади вақтинча сақланган пастки хонадан ва каровсиз қолган аввалги мақбарасидан тупроқ олиниб, уни 1993 йил 5 октябрь куни Андижондаги Бобур боғида қад кўтарган рамзий қабр-мақбарага жамоатчилик иштирокида қўйилди.

Бобур номли халқаро илмий экспедиция автомобилда сафарга чиққани ҳақидаги хабар матбуот ва радио орқали Ҳиндистон жамоатчилигига ҳам етиб борган экан. Шунинг учунми, Ҳайдаробод шаҳридаги қадимий

Саларжанг музейи раҳбари, доктор Гехлат жаноблари, музей кўлёмалар бўлимининг мудири, профессор Раҳматулло Алихон ва бошқа олимлар бизни жуда яхши қарши олишди. Бу ерда «Бобурнома» ва Бобур девонининг туркий кўлёмалари сакланар экан. Амир Темури ва бобурийлар шажараси йирик вакилларининг суратларидан фотонусхалар олишга муяссар бўлинди. Музей ходимлари Бобур кўлёмаси асарларининг микрофильм нусхасини олиб, бизга жўнатишга ваъда беришди. Эртаси куни жаноб Гехлатнинг шахсан ўзи бизни шаҳардан 30–35 чақирим узоқликдаги Қутбшоҳ қалъасини зиёрат қилдирди ва қалъанинг тарихини батафсил сўзлаб берди.

Ҳиндистон бўйлаб сафаримизнинг энг қувончли воқеаларидан бири Ҳайдаробод шаҳрида бобурийлар авлоди Лайло Уммахоним ва унинг ўғиллари Зиёвуддин, Масихиддин Тусийлар билан учрашувимиз бўлди. Табаррук хонадонда меҳмон бўлиб, шу нарсани англадикки, улар аждодларига нисбатан юксак эҳтиром ва садоқат туйғусини сақлаб қолишган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан тортиб сўнгги подшоҳ – Баҳодиршоҳ II – Зафаргача бўлган шажараларини яхши билишади. Биз бу оила аъзолари билан самимий суҳбатлашдик ва уларни Андижонга таклиф этдик.

Жайпур шаҳрида Акбаршоҳ томонидан курдирилган кўл ўртасидаги қаср ва Амир қалъани кўриб, бобурийлар яратган шарқона услубдаги тарихий меъморчилик обидаларига яна бир бор тасаннолар айтмай илож йўқ эди. Шу куни телевизорда «Ҳиндистон тарихи» номли кўп серияли видеофильмнинг Шох Акбарга бағишланган қисми намойиш этилди, меҳмонхонада кўрдик. Фильм мазмунидан ҳинд халқининг улуғ бобомиз Бобур ва унинг аждодларига хайрихоҳлиги

сезилиб турибди. Демак, бобурийлар мавзуи Ҳиндистон олимлари, ёзувчилари, киночилари диққатини ҳамон ўзига тортиб келяпти экан.

Бобурнинг қадами теккан тарихий жойлардан ўтган вақтимизда «Бобурнома»да тасвирланган Тянь-Шань, Помир, Ҳиндикуш, Ҳимолай тоғ тизмалари ва уларга оид географик, геологик муҳит ва жараёнларни ўрганишга, қиёслашга ҳаракат қилдик, унинг буюк сайёх, бетакрор табиатшунос сифатида билдирган фикр-мулоҳазалари, илмий қарашлари бугунги кун билан нақадар яқинлигига ишончимиз комил бўлди. Келажакда Бобур Мирзо фаолиятининг барча йўналишлари бўйича алоҳида-алоҳида илмий экспедициялар тузилиб, изланишлар, тадқиқотлар олиб борилса, мақсадга мувофиқ бўлар экан, деган хулосага келдик.

Яқин кунларда экспедиция сафарлари маҳсули сифатида уч қисмли «Бобур изидан» видеофильми ва «Бобур номли халқаро илмий экспедиция» деган хужжатли кинолента халқимиз эътиборига ҳавола этилади. Шунингдек, келажакда сафарларимиз ҳақида китоблар ёзиш ва нашр этиш ҳам мўлжалланмоқда. 1994 йили Андижон – Ўш – Эргаштом – Қашқар довони орқали туя ва отлардан иборат карвон ташкил этиш ниятимиз бор. Бу сафардан мақсад – Хитой билан Ўзбекистон зиёлилари, олиму уламолари ўртасидаги маданий-илмий алоқаларни, савдо соҳасидаги қадимий муносабатларни қайта йўлга қўйишдир.

*«Халқ сўзи» газетаси,
1993 йил 6 ноябрь*

БОБУР ҚАДАМЖОЛАРИ КЎЗГА ТЎТИЁ

Бу ажойиб инсон ҳақида эшитганимга анча бўлди. Ўз даврида турли юқори лавозимларда ишлаган, Андижонда катта-катта боғларни бунёд этишда фаол меҳнат қилган, касби бўйича геология-минерология фанлари номзоди Зокиржон Машрабов кейинги йилларда бир талай савоб ишларга бошқош бўлиб келмоқда. Унинг саъй-ҳаракатлари билан Бобур номидаги халқаро жамғарма, жамғарма қошида Бобур номидаги илмий экспедиция тузилди ва қизғини фаолият олиб бормоқда.

Зокиржон Машрабов бошлиқ экспедиция буидан бир неча кун аввал навбатдаги бешинчи сафардан қайтиб келди.

– Зокиржон ака, аввало Бобур номидаги халқаро жамғарма фаолияти ҳақида сўзлаб берсангиз.

– Жамғармамининг дунёга келиши, кенг кўламда иш олиб бориши мустақиллигимизнинг бир меваси, десак, тўғри бўлади. Биласиз, бутун ўзбек халқи, хусусан, андижонликлар Бобур Мирзога ниҳоятда ихлосманд. Жамғарма тузилиши ҳақидаги хабар эълон қилиниши билан бизга хайрихоҳ бўлган, мадад қўлини чўзган инсонлар кўплаб топилди. Шаҳар четидаги уч юз гектарлик Боғишамол мавзеида «Боғи Бобур» барпо этилди. Бир неча йилдан бери «Жаҳон маданияти ва Бобур» номли музейимиз ҳам иш олиб бормоқда. Бу ерда энг ноёб қўлёзмалар, китоблар, суратлар ва бошқа

осори атиқалар жам қилинган. Ҳазрати Бобурнинг рамзий қабрини ҳам тикладик. Кобулда қандай бўлса, шундай яратдик.

– *Илмий экспедициялар давомида қандай мақсадлар кўзда тутилди?*

– Беш марта илмий сафарга чиқдик. Ўнга хорижий давлатда бўлдик. Ниҳоятда қимматли материаллар тўпладик. Видео ва фотосуратлар олдик. Охирги, яъни бу йил сентябрь-октябрь ойларида бўлиб ўтган бешинчи сафаримиз Амир Темурнинг 660 йиллигига бағишланди. Сохибкирон бобомиз давридаги Ўрта Ер денгизидан тортиб то Ҳинд океанигача бўлган салтанат ҳудудини бугунги кунда машинада айланиб чиқдик. Ўзбекистондан бошланган йўлимиз, Қирғизистон, Хитой, Ҳиндистон, Туркменистон, Эрон, Афғонистон, Сурия, Покистонгача давом этди. 22 кун мобайнида кўп нарсаларни кўрдик, билдик, ноёб топилмаларга эга бўлдик.

– *Сафарингиз Қашқардан бошланганининг сабаби нимада?*

– Тўғри, биз дастлаб Қашқарга юз тутдик. Андижондан йўлга чиқиб, Тошкент, Чимкент, Бишкек, Рибачье орқали Турғат довомига етиб бордик. Бизни бу ерда Ван жаноблари билан Қайсарбек исмли уйғур йигити кутиб олди. Улар сафаримизда ҳамроҳ бўлди. Биз дастлаб буюк аллома Маҳмуд Кошгарий, Офок Хожа, Юсуф Хос Ҳожиб, ажойиб шоиримиз Фуркатнинг қабрларини зиёрат қилдик, мақбараларини суратга олдик. Илмий-маърифий маълумотлар тўпладик, «Бобурнома»нинг уйғурча нашрини қўлга киритдик. Шарқий ҳамда Марказий Туркистон ҳаётига оид қимматли манбаларни топдик.

Албатта, қаерга борсак, ўша ерда қизғин суҳбатлар ўтказдик. Чунки машинамизнинг олдида «Ўзбекистон»

деб ёзиб қўйганмиз. Тепасида эса юртимизнинг азиз байроғи бор эди. Биров ҳайрат билан, биров ҳавас билан мустақил Ўзбекистон беш йил ичида қўлга киритган ютуқлар, қурилаётган мухташам бинолар ҳақидаги ҳикоямизни эшитди. Қашқардаги Олтин масжидда – ушбу масжид Марказий Осиёдаги энг катта масжид экан – бомдод намозини ўқидик.

– *Ўрни келиб қолди: сафарда сизга кимлар ҳамроҳлик қилди?*

– Имом-хатиб ҳожи Муҳаммад Содик, Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг Андижон вилояти бўйича мухбири Фаррух Расулов, ҳайдовчи Илҳомжон Мамарозиқов бирга бўлдилар. Муҳаммад Содик араб, форс тилларини мукамал билади. Фаррух эса тележурналист, видеофильмни суратга олишга ҳам моҳир тасвирчи. Ўзимга келсак, табиатшунос олимман, зарур бўлса, ошпазлик ҳам, ҳайдовчилик ҳам қилдим.

Хуллас, Буюк Ипак йўли орқали Қорақурум довони сари юрдик. Хитойнинг энг чекка шаҳри Тошқўрғонда дам олдик. Тошқўрғон ниҳоятда ажойиб ерга жойлашган. Қорақурум довони денгиз сатҳидан беш километр тепаликда. Худди шу ерда буюк Помир, Ҳиндикуш, Тибет тоғлари бирлашар экан. Буни қарангки, айна шу жойдан Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон, Покистон, Тожикистон давлатларининг ҳам чегаралари ўтар экан. Бу табиатнинг ўзи бизга берган дўстлик йўлланмаси эмасмикан, деб ўйладим.

Ниҳоят, шимолий Кашмирга кириб бордик. Гилгет водийсининг маркази Гилгет шаҳрида дам олдик. Тарихий обидалар билан танишдик. У ердан Исломободга, сўнг Покистоннинг аввалги пойтахти Равалпиндига ўтдик. Шу шаҳарда халқаро Бобур номидаги жамғармамининг бўлимини очдик. Раҳбарини

сайладик. Айнан шу ерда элчихонамиз ходимлари билан учрашув бўлиб ўтди.

Хасанабдол шаҳридаги Бобур қурган бокқа бордик. Богда Гулрухбегимнинг қабри бор. Бобур даврида экилган, тахминан, 300-400 ёшга кирган азим дарахтларни кўрдик. Барчасини видеотасмаларга кўчирдик. Лоҳур шаҳрида ҳам бўлдик. Бу ерда ҳам жамғармамизнинг бўлими ташкил этилди. Раҳбари тайинланди. Айниқса, дилрабо Шалимар боғига, Жаҳонгир, Нуржаҳоннинг, Покистоннинг улуғ шоири Муҳаммад Иқболнинг қабри зиёратларига борганимиз бизда катта таассурот колдирди. Бу ердаги Қизил қалъа ўзининг улуғворлиги билан барчамизни мафтун этди. Энг асосий ишимиз – мумтоз шоирамиз Зебуннисобегимнинг қабрини топишга муяссар бўлганимиз, деб ҳисоблайман. Афсуски, қабр яхши сақланмаган экан. Уни тез вақтлар ичида таъмир этмаса, ўзининг бор салобатини йўқотиши турган гап. Ҳаммамиз у зотнинг руҳи покларига Қуръон тиловат қилдик. Сўнгра, Қветта шаҳрига қараб йўл тортдик. Бобур даврида машҳур бўлган Мўлтон орқали манзилга етиб келдик. Қветтадан Афғонистонга 120–130 километр масофа бор эди, холос.

– Афғонистон тунроғига ўттиш ҳам сафар режасида бормиди?

– Бор эди. Мақсадимиз Қандаҳор орқали Ғазнага етиб бориш, Маҳмуд Ғазнавий ва Беруний ҳазратларининг қабрлари қай аҳволда эканлигини кўриб, ўрганиш эди. Аллоҳга шукрки, ушбу ниятимизга ҳам етдик.

Биласиз, Ғазна шаҳри Султон Маҳмуд Ғазнавий давлатининг пойтахти бўлган. Қандаҳордан Ғазнага етиб бориш учун 23 соатда атиги 350 километр йўл босиб ўтдик. Йўллар хароб, атайлаб бўлса ҳам бунча-

лар ўйдим-чукур қилиб бўлмайди. Уруш бўлгач, шундай аҳвол рўй берар экан-да...

Қандаҳорнинг энг ажойиб ёдгорликларидан бири – бу Бобур Мирзо тошга ўйдириб ишлатган Чилзина – қирқ зинадир. Зинанинг энг тепасида каттакон тош уй ҳам бор. Тоғнинг ҳар ер-ҳар ерида ғазалу насиҳатлар ўйиб ёзилган. Биз бу табаррук масканни чукур эҳтиром билан зиёрат қилдик. Бобур даврида қурилган Чорбоққа бордик. Тўрт боғдан иборат бу ажойиб макондан фақат пойдеворлар қолган, холос.

Шаҳарга кириб Маҳмуд Ғазнавий қабри ёнига бориб, қабр қаердалигини сўрабмиз, денг. Макбара биздан бор-йўғи 200–300 метр нарида экан. Айтиш керакки, у яхши сақланган. Султоннинг ҳақларига дуо қилдик. Сўнгра, Абу Райҳон Берунийнинг қабрини излашни бошладик.

Сафар олдидан таникли олимлар, Афғонистонда ўн йилдан ортиқ ишлаган вақтида Беруний қабрини бориб қурган Ориф Усмон, Ҳасан Қудратуллаевлар билан суҳбатлашган эдик. Улар Ғазнага қандай боришни, қабрни қандай топишни, ҳозирги аҳволни айтишган эди.

Сўраб-суриштирганимиздан кейин маълум бўлдики, ҳали анча йўл юришимиз керак экан. Бозордан ўтиб бир жойга етганимизда икки кўчага дуч келдик. Биз тор кўчага бурилдик. Бир километрча юрганимиздан кейин мозорга дуч келдик. Сўраб-сўраб бобокалон олимнинг қабрини топдик. «Ҳиндистон», «Геодезия», «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» сингари комусий асарларнинг муаллифи, юртимиз довруғини жаҳонга таратган даҳонинг қабри бир аҳволда эканлигини кўриб, кўз эмас, юрагимиз йиғлади.

Шу лаҳзада бир уюмгина тош, тупроқ, ғишт остида ётган Беруний ҳазратларининг нидоси қулоғимга

киргандек бўлди: «Авлодим, хуш келибсан, мендек гарибни йўқлаб. Неча йиллардан бери Туркистон томонга кўзларим нигорон эди. Элу юртим омонми, тинчми? Менинг руҳи покимни шунчалар эъозлаганинг учун Аллоҳ ёрлақасин. Интизорлик торта-торта ниҳоят Ватан ҳиди руҳимга ором берди. Сен билан бирга келган Ватан тупроғининг гарди мен учун қанчалар улуғлигини билсанг эди».

Гоятда афсусландик: нега бундан 25–30 йиллар олдин келмадик? Нега ҳеч бўлмаса Афғонистон тупроғи тинч пайтида бобокалонимизни бирров йўқламадик? Агар тезликда Беруний қабри узра бирон ёдгорлик ўрнатилмаса, у зот қабридан ном-нишон қолмаслиги шубҳасиз.

– Фақат Беруний эмас, бошқа улуғ аждодларимизнинг ҳам қабрлари анча ночор экан, деб эшитамиз...

– Ҳиротда Мусалло деган жой бор. Шу ерда Алишер Навоий, Хусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим, Бойсункур Мирзонинг қабрлари бор. Яшириб нима қиламан, улар ҳам ночор аҳволда. Жиддий таъмирга муҳтож.

Ҳиротдаги зиёратгоҳларга бориб эхтиромимизни изҳор қилдик. Ҳукуматнинг Маданият ишлари вазирлиги билан тегишли шартнома имзоладик. Шояд энди кўнгилдаги ишлар юришиб кетса.

Салкам бир ой давом этган сафаримиздан мурод – халқимизнинг қанчалар улкан маънавият ва маърифат эгаси эканини оламга яна бир бор кўрсатиш, қадриятларимизни излаб топиш, авлодларга арзигулик ибрат кўрсатиш эди. Назаримда, шу мақсадларимизга етдик. Лозим бўлса, очик ҳавода ухладик. Қотган нон билан тирикчилик қилдик. Йўлимизда ҳар хил тўсиклар бўлди. Лекин ҳамиша юрагимизда аждодларимизга

бўлган эҳтиром, муҳаббатни байроқ қилдик. Ватан меҳри, унинг буюк тарихи, соҳибқирон хазратларининг авлодлари изидан бориш бизнинг кучимизга куч қўшди. Тўпланган материалларнинг ҳаммасини Бобур музейига қўямиз. Учта ҳужжатли фильм яратиш ниятимиз бор. Хуллас, қилган ишларимиз ҳақида жамоатчилигимизга албатта ҳисобот берамиз...

Зокиржон Машрабов умрини Ватан маънавиятига, унинг тарихини ўрганишга бахшида этган инсонлардан. Хайрлашаётганда у кишининг тилаклари битилган дастхатни олар эканман, «Илоҳим, сизга ўхшаган фидойиларимиз, юрт меҳрини қалбига жо этган ватандошларимиз кўпайсин», деган фикр қалбимдан ўтди.

(Сухбатдош – Темур Убайдулло)

*«Тошкент оқшоми» газетаси,
1996 йил 4 декабрь*

МУҚАДДАС МАСКАНЛАР БЎЙЛАБ

Экспедициянинг бу галги сафари 1996 йил 16 сентябрда бошланиб, 12 октябрда якунланди.

Сафаримиз Хитой Халқ Республикасининг қадимий ва навқирон шаҳри бўлмиш Қашқардан бошланди. Борган кунимиз «Чимбоғи» меҳмонхонасига жойлашганимиздан сўнг, кечки пайт шаҳар айлангани чикдик. «Ийдгоҳ» марказий масжиди атрофидаги кўчаларни ва кечки бозорни томоша қилдик. Эртаси куни XI-XII асрларда яшаган улуғ мутафаккир Юсуф Хос Ҳожиб қабрини зиёрат қилдик, керакли маълумотлар тўпладик, видео, фото тасвирларга олдик.

Сўнгра, ўз даврининг машхур уламози бўлган Офок Хожа мақбараси зиёратига бордик. Бу ердаги ходимларнинг айтишича, Офок Хожа ҳузурида шоир Бобораҳим Машраб 20 йилга яқин хизматда бўлган, кейинчалик ўша даврнинг илм-фан ва маданият марказларидан бўлмиш Балх шаҳрига кетган. Сўнгра Балх ҳокими Махмуд Қатағон томонидан қатл этилган.

XIV асрда кўконлик Ёқуббек Қашқарни забт этиб, бу ернинг ҳокими лавозимига кўтарилди. XI асрда қурилган «Рози махсум» мазорини ободонлаштиради, «Ийдгоҳ» масжид-мадрасасини қурдиради. Даврлар ўтиб, масжид кенгайди ва ҳозирги қиёфасини олади. Бу ерда бир вақтнинг ўзида 20 минг киши намоз ўқиш имконияти бор. Қурбон ва рўза ҳайитларида бу ерга келувчиларнинг сони 80 мингга етишини таъкидлашди.

Учинчи куни ХХР Ташқи ишлар вазирлиги Қашкар бошқармаси ходими Ван Юн Куй ҳамроҳлигида 200 километр йўл босиб, Ёркент шаҳрига кириб бордик. Шарқона кўринишдаги Ёркентда эшак ва от-арава, автомашина билан бирга кўпчилик аҳоли велосипеддан фойдаланар экан. Кўчанинг икки тарафи ҳам расталардан иборат. Ана шу расталар бўйлаб Ташқи ишлар вазирлиги Ёркент бўлими идорасига бордик. У ерда бизни идора раҳбари Жалолиддин ҳожи ва идора ходими, фурқатшунос олим ва ёзувчи, асли андижонлик Файзулло ҳожи қарши олди. Шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат қабрини зиёрат қилаётганимизда Файзулло ҳожи Фурқатнинг шеърлар тўпламини нашрга тайёрлаганини сўзлаб берди. Фурқатнинг мақбараси шаҳарнинг шимоли-шарқ қисмидаги Теракбоғ маҳалласида жойлашган. Қабристон мусофирлар мазори деб, юритилар экан. Айтишларича, адиб Фурқатнинг қабри бу ерга кейинчалик кўчирилган.

Кейинги зиёратимиз Қашкар шаҳрига туташ Тошкўрғон шаҳри йўналишидаги Маҳмуд Кошғарий қишлоғига бўлди. Урумчи университети талабалари ва домлалари иштирокида Кошғарий музейи, қабр-мақбарасини кўрдик. Музей директори Абдурасул Карим Маҳмуд Кошғарийнинг туркийтилли халқлар орасида тутган ўрни, қолдирган илмий мероси ҳақида сўзлади. Бу буюк инсонга ўрнатилган ҳайкални жиҳозлаш ва атрофини ободонлаштириш ниҳоясига етказилаётгани ҳақида маълумот берди.

Гес дарёси бўйлаб тоғ ёнбағридан юриб, кечкурун Тошкўрғон шаҳрига етиб келдик ва «Помир» меҳмонхонасига жойлашдик. Тошкўрғон деярли тош устига қурилган бўлиб, Хитойнинг шарқий қисмида

жойлашган, 30 минг аҳолиси бор. Бу ерда VI асрда хукмдорлик қилган Қурбоншоҳ қалъаси қолдиклари сақланиб қолган.

Покистонга довон орқали ўтилади. Бунга махсус тайёргарлик кўрдик. Тог йўлининг табиий ва иқлим талабларига риоя қилиб, спиртли ичимлик ичиш, чекиш, тўйимли овқат тановул қилишдан тийилиш ва иложи бўлса, кислород ёстикчалари олиш лозимлигини экспедиция аъзоларига эслатдим.

Помир тоғида Кунжироб дарёси бўйлаб автомашинада 134 километр йўл босиб, Покистон ва Хитой чегарасига етдик. Кейин Буюк Ипак йўли – Қорақурум довонини кесиб ўтдик. Бу ерларнинг табиати ғоят сўлим, хавоси мусаффо, суви тиник. Бир сўз билан айтганда, ҳали кимёвий кашфиётлар етиб келмаган бу жойларга.

Қорли тоғлар, чуқур ғорлар, шўх дарё ва шар-шаралар бўйлаб Покистон давлати ҳудудига ўтдик. Табиатан гўзал шимолий Кашмир атрофида Покистон давлати чегарачиларига юзма-юз келдик. Расмий ишларни ўринлатгач, Гилгит шаҳрига бориб, «Хомот чоок Гилгит» меҳмонхонасида ҳордик чиқардик. Нонуштадан сўнг шаҳарнинг эътиборга сазовор жойларини зиёрат қилиб, Исломободга қараб кетдик. Бу ерда бизни Бобур номидаги Халқаро жамғарманинг Равалпинди шаҳридаги бўлими мудири жаноб Акбар Аҳмад Ўзганий кутиб олди.

Эртасига унинг жунни қайта ишлайдиган фабрикасида бўлиб, иш жараёни билан танишдик. Сўнг Бобур номидаги Халқаро жамғарманинг бу ердаги бўлими расмий очилиб, керакли ҳужжатлар расмийлаштирилди.

Исломободдаги Ўзбекистон Республикаси элчихонасида элчи Наим Ғоипов ва бошқа ходимлар билан

учрашдик, ўз илмий режаларимиз ҳақида маълумотлар бердик. Кечкурун Исломободнинг энг шинам, гўзал «Достоний кўх» тепалигидаги ресторанда экспедиция аъзоларининг Акбар Ўзганий ва элчихона ходимлари билан учрашуви уюштирилди. Сухбат давомида эшитганимиз Исломобод – Пешавор йўналишидаги Ҳасанабдол шаҳри атрофида Бобур зурриётларидан бири Лоларухбегим номига қўйилган боғ ва унинг макбараси борлиги, бу оромгоҳ бобурийлар томонидан яратилгани ҳақидаги фикрлар биз учун янгилик бўлди.

Эртаси куни Акбар Ўзганий ҳамроҳлигида Лоларухбегим боғига бордик. Боғнинг чап тарафида катта ҳовуз ва унинг ёнига макбара қурилган. Акбаршоҳ амри билан Панжоб ҳокими Ҳумоюн ҳам шу ерга қўйилган. Шоҳ буйруғига биноан, бурнига олтин ҳалқа тақилган 12 та балиқ ҳовузга туширилган. Балиқлар ҳозирда ҳам мавжуд. 1902 йили макбара остидан топилган тилла буюмлар ва балиқлар бурнидаги ҳалқа ҳам давлат ихтиёрига олиб кетилган экан.

Боғнинг этагида қизил тошдан кўрғон қилиб ўралган хиёбон бўлиб, унда Лоларухбегимнинг қабри жойлашган. У тўрт қиррали катта тош устига ўрнатилган. Қизил тошнинг баландлиги икки-икки ярим метрга боради. Ҳозиргача яхши сақланган. Бобурий малика Лоларухбегимнинг абадий оромгоҳига ишлатилган тошқабр ва унинг сағана тоши сангтарошлик санъатида ягона бўлиб, бобурийлар бунёд этган меъморчилик тарихий обидаларининг ёрқин бир кўринишидир.

Ҳасанабдол – Исломобод йўналишида «Буюк мўғуллар» боғи бор. Шу боғда шарқона усулда қурилган ҳовуз ва қизил тошдан барпо этилган шийпонлар сақланиб қолган. Боғ тоғнинг атрофидан чиқиб турган булоқлар ўртасига қурилган. Булоқлардан йиғилган сув

боғ ўртасидан ўтадиган дарёга кўшилади. Шу жойдан Исломободга қараб юрилса, Лосарбоварий деган жойда Бобур қаздирган кудукка дуч келинади. Афсуски, бизга кудук ёнига боришга рухсат берилмади.

Қадимий шаҳарлардан Лоҳурда «Ал-нур» меҳмонхонасига жойлашдик. Нонуштадан сўнг экспедициямизнинг Лоҳурдаги дўсти хожи Абдужалилни топдик ва унинг офисида бўлиб, ўгли Муҳаммад Шафик биз билан бирга бўлишини илтимос қилдик. У Лоҳур шаҳрини яхши билади, автомашинани моҳирона бошқаради ва биз учун қулай томони – инглиз, урду, форс ва ўзбек тилларини яхши билади.

Шу куннинг ўзида Зебуннисобегимнинг Лоҳур – Мултон йўлидаги Мултон Роуд кўчаси бўйида жойлашган мақбараси зиёратига бордик.

Бобурий малика Зебуннисобегим 1639 йили Деҳлида туғилган ва 1707 йили вафот этган. Деҳлидаги Қизил қалъанинг Кобул дарвозаси ташқарисидаги боғ ёнидаги «Зарзарий» қабристонида дафн этилган. Мақбара 1885 йили инглизлар томонидан темир йўл ўтказилиши муносабати билан бузиб юборилган. Шу боис, шоиранинг мақбараси Лоҳурга кўчирилган. Бу қачон ва кимлар томонидан амалга оширилгани бизга номаълумлигича қолди.

Бобурийлар авлодлари орасида забардаст шоира, етук олима, уста созанда ва моҳир хаттот бўлиб етишган Зебуннисобегимнинг қабри йўлдан 50 – 60 метр чамаси ичкарида бўлиб, сағана тоши ва мақбара сақланиб қолган. Мақбара анча нураган, ички, ташки безаклари тушиб кетган, супа атрофидаги тўрт киррали ғиштлар кўчиб, таъмирталаб бўлиб қолган.

Зебуннисобегимнинг ҳозирги оромгоҳини сақлаб қолиш, қабр-мақбарасини таъмирлаш, атрофини кў-

каламзорлаштириб, шу жойнинг ўзида музей ташкил қилишдек ишларни амалга ошириш зарурати туғилганини қалбдан ҳис этдик.

Зебуннисобегимнинг қабр-мақбарасига яқин жойда Жаҳонгиршоҳ даврида яратилган «Шалимар», яъни «Севги маскани» боғи бўлиб, 40 гектар майдонни эгаллаган, атрофи баланд тош девор билан ўралган. Боғ шарқ меъморчилик ва мусаввирлик анъаналари асосида бунёд этилган. Унда тўғри геометрик шакллардан тузилган гулзор, хиёбонлар бўлиб, архитектура обидалари бир-бирига мутаносибдир. «Шалимар» истироҳат боғида қад кўтарган мрамор шийпонлар, сўрилар, тўрт бурчакли ховузлар ўртасидаги фавворалар, шунингдек, хоналар яхши сақланган. Бу ер ҳамиша дам олувчилар билан гавжум бўлиб, боғга чипта олиб кирилади.

Афғонистонда маҳаллий кўмондонлардан бири – Дин Муҳаммадга мурожаат қилиб, Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари Ўзбекистон халқининг вакили сифатида Афғонистонга маданият ва маърифат, илм-фан тарғиби билан келгани ҳамда Марказий Осиё халқларининг маънавий кадриятларини тиклаш борасида кузатув-қидирув ишларини олиб бормоқчи эканлигини тушунтирдик. Дин Муҳаммад 35 ёшларда бўлишига қарамасдан, салласини бошидан олиб, чўзилиб ётиб олди ва ёнимда ўтирган хожи Муҳаммад Содикқа секин пичирлади. Маълум бўлишича, у ўзининг бу «беадаблиги» учун биздан узр сўрабди, урушда олти жойидан жароҳатланган экан.

Соат чамаси уч яримларда диний арбоб Абдуманнон Муҳаммад Расул ҳамроҳлигида Қандаҳорга йўл олдик. Автомашинани мен бошқардим. Йўл ёмон, ўйдим-чукур, баъзи жойлари эса ўпирилиб, жар бўлиб кетган.

Қандахорга чошгоҳда етиб келган бўлсак-да, ташки ишлар бўлимида узок туриб қолдик. Йўлда давом этиш учун янги кузатувчи олиш керак эди. Тайинланган кузатувчи келмади. Шу атрофдаги соқчилар ва бошқа кишилар билан Фаррух Расулов ва Муҳаммад Содик суҳбатлашиб, Ғазнага ўтиш имконияти тўғрисида маълумот тўплашди. Олий маълумотли врач йигитни топиб келишди. У Ғазнага олиб бориб келишга розилигини билдирди. Биз унга келишилган хизмат ҳақини тўлаш кафолатини бердик.

Сўнгра қадимий Қандахор шаҳрининг ғарбида жойлашган Сарпуза тоғининг баланд чўққисига, Бобур Мирзо қурдирган меъморий обида – қирқ зина орқали чиқиладиган гумбазли айвонни зиёрат қилгани бордик. Ушбу чўққига ишланган «Чилзина» тўққиз йил давомида бунёд этилган бўлиб, қурилиш ишларида 80 нафар сангтарош иштирок этган. Лекин бу обида ҳам ярим вайрона ҳолга келган. Уруш ўз асоратини қолдирган – ўқлар, портлатилган миналар пештоқларга ўз муҳрини босган. Бу обиданинг қиммати шундаки, Бобур тош деворларга ўз байтларидан ва фарзандлари Мирзо Комрон, Мирзо Асқарий ва Мирзо Ҳиндолга аталган шеърӣ ўғитларни ёздирган, деб айтишди.

Шундан сўнг Чорбоғга йўл олдик. Чорбоғ Қандахор шаҳрининг шимоли-ғарбида жойлашган бўлиб, Қандахор – Ҳирот катта йўлининг ўнг томонида, 1,5-2 чакирим ичкарида. Чорбоғнинг тор кўчалари, ариғу зовурлари ҳозир ҳам сақланган. Ҳумоюншоҳ Эрондан Ҳиндистонга қайтаётиб, шу боғда бир муддат тўхтаган. Ҳозир бу боғ ерлари хўжаликларга бўлиб берилган. Чорбоғда анорлар баланд ўсар экан. Унинг «туятиш» аноридан тановул қилдик. Кува анорини эслатади.

Эндиги йўлимиз – қадимий Ғазнага. Йўл оғир, тез юриб бўлмайди. Бир соатда аранг 15 километр масофани босиб ўтдик, холос. Бу йўлда юрадиган машиналарга қўшимча рессор – амортизатор ўрнатишар экан. Акс ҳолда, ҳар қандай зўр машина ҳам бардош беролмас экан: бизнинг «Тойота» русумли оқ тулпор Ўзбекистон байроғини хилпиратганча аста-секин олға интилмоқда.

Кундуз соат 12 ларда Ғазнага кириб бордик. Катта-кичик ҳарбийлар атрофимизни ўраб олиб, машинани четроққа олишимизни буюришди. Қуролланган икки ҳарбий келиб, ҳужжатларимизни текширувга олиб кетди. Бошқа бир зобит аскар билан келиб машинани тинтувдан ўтказди ва нима мақсадда келганимиз ҳақида сўраб-суриштирди. Биз улар билан иложи борича камгап бўлдик. Расмий саволларга расмий жавоб беришдан нарига ўтмадик.

Таржимонларимизнинг иккиталиги кўл келди. Диний уламолар ва кўча-кўйдаги одамлар билан суҳбат хожи Муҳаммад Содик, расмий ходимлар билан мулоқот эса Фаррух Расулов кўмагида олиб борилди.

Бир соатдан кўпроқ вақт аскарлар ихтиёрида бўлдик. Биз бу тўсиқдан ҳам ўтиб, теварак-атрофни суриштирсак, Маҳмуд Ғазнавий мақбарасига яқин жойда тўхтаганимизни айтишди. Лекин Беруний ҳақида аниқ бир гап бўлмади. Маҳмуд Ғазнавийнинг қабр-мақбараси Ғазна – Кобул катта йўлининг сўл томонида, марказий бозор атрофидан 2,5-3 километр шимол тарафда жойлашган экан. Деярли яхши сақланган. Катта йўлдан тахминан 200 метр ғарбга қараб зинапоя орқали баландликка кўтарилса, бир томони очик қабр-мақбара кўринади. Мақбара атрофи девор билан ўралган бўлиб, ҳовли ичидаги уч-тўрт туп дарахт соя ташлаб турибди. Мақбаранинг ички-ташқи безаклари шарқона услубда

ишланган. Биз макбаранинг ичкарасига кирдик. Ҳожи Муҳаммад Содик Қуръони карим оятларидан тиловат қилди.

Макбаранинг ички деворларига Маҳмуд Ғазнавийнинг мадҳи битилган мармар тошлар ўрнатилган. Пастроқда, кичкина хужрали мадрасада болалар ўқитиляпти, уларнинг мударриси билан Ғазнада сақланиб қолган тарихий обидалар тўғрисида, хусусан, Абу Райҳон Беруний қабри жойлашган ҳудудга қандай бориш мумкинлиги ҳақида суҳбатлашиб, зарур маълумотлар олдик.

Тарихдан бизга маълумки, Бобур Мирзонинг укалари – Жаҳонгир Мирзо ва Носир Мирзо қадимий Ғазна шаҳрининг ҳокими бўлган ва шу ерда умргузаронлик қилган. Улар ҳақида ва уларнинг абадий оромгоҳлари тўғрисидаги қизиқишларимиз, афсуски, ижобий натижа бермади.

Қандаҳор томонга юриб, қандайдир бозор ичидан ўтдик, арава ҳам сигмайдиган тор йўлак устида тўхтадик. Бизни бошлаб келган мударррислардан бири, чолдевор тагидаги қабрни, аниқроғи, қабрдан қолган бир уюм қолдиқлар – парчаланган сағана тоши ва бузилган макбара бўлақларини кўрсатиб, «мана шу» деганида, дастлаб кўзимизга ишонмадик. Наҳотки, бутун дунёга донғи кетган буюк инсон – Абу Райҳон Берунийнинг сўнгги маскани шундай хароб ва ғариб бўлса?!

Маҳаллий аҳолининг айтишича, Афғонистоннинг сўнгги подшоҳи Зоҳиршоҳ даврида нималардир (эҳтимол бойлик) қидирилиб қабр очилган, унинг иккинчи бир ёнида яна бошқа одамнинг бош суяги ҳам чиққан экан. Бу, балки Берунийнинг яқин кишиларидан бирининг суяги бўлиши ҳам мумкин, деган тахмин ҳаёлимиздан ўтди.

Абу Райҳон Беруний нафақат ўзбек халқи, балки бутун башариятнинг буюк фарзанди. Мамлакатимизда унинг номи билан аталувчи шаҳар ва туман бор. Кўчалар, хўжаликлар, олий ўқув юртлари унинг номи билан юритилади, маҳобатли ҳайкаллар қўйилган, Беруний номидаги давлат мукофоти, стипендиялар мавжуд. Алломанинг номи ва у қолдирган мерос ўлкамизда шу қадар юксак эъзозлангани ҳолда, унинг абадий оромгоҳи ўзга юртда бунчалар ғариб ва хароб бўлиб ётгани ниҳоятда ачинарлидир.

Яратганга беадад шукрлар бўлсинки, Ўзбекистонда Президент Ислом Каримов раҳнамолигида тарихий обидалар, зиёратгоҳлар таъмирланмоқда. Улуғ аждодларимизнинг хотираси адабийлаштирилмоқда, қолдирган мероси чуқур ўрганилмоқда. Биз умид қилармизки, вақти-соати келиб, қўшни Афғонистонда тинчлик-осойишталик мустаҳкам қарор топгач, бу заминда мангу ором топган буюк ватандошларимизнинг қабр-мақбараларини обод қилиш имкони туғилади. Биз бу йўлда қўлимиздан келган барча ишларни қилишга тайёр эканимизни фурсатдан фойдаланиб, яна бир бор изҳор этмоқчиман.

*«Андижоннома» газетаси,
1997 йил 14 февраль*

ЎН ОЛТИНЧИ АСР БУНЁДКОРИ

«Ўн олтинчи аср бунёдкори» номли китоб 1918 йили таникли инглиз олими Вильям Рашбрук томонидан ёзилган бўлиб, бу асарда Бобур буюк олим, бунёдкор шоҳ деб улуғланади.

Бобур номидаги халқаро жамғарманинг 2000 йил октябрь-ноябрь ойлари давомида сафарга чиққан илмий экспедицияси Ҳарольд Лэмбнинг «Бобур–йўлбарс», Анна Флора Стилнинг «Тож кийган дарвеш», Румер Годеннинг «Гулбадан», Уильям Эрскиннинг «Бобур давридаги Ҳиндистон», Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюн-нома» ва бошқа жами 35 та ноёб китоб ва қўлёзма асарларни юртимизга олиб келишга муяссар бўлди.

Шунингдек, «Бобурнома»нинг Ж.Лейден-Эрскин, А.Бевеиж ҳамда америкалик олим У.Текстон томонидан инглиз тилига, Ж. Граммоннинг француз тилига қилган таржималари ҳам олиб келинди. Таникли япон олими Эйжи Мано «Бобурнома»нинг танқидий матнини япон тилида яратди. Ўзбекистонлик бобуршунос олимлар ушбу асарни «илмий жасорат», деб муносиб баҳоладилар. Уч томлик ушбу асар ҳам ҳозирда Бобур богидаги музейдан жой олди.

Шу кунларда Эйжи Манодан мактуб олдик. Маълум бўлишича, у «Бобур даври» номли янги асарини ёзиб тугатган ва нашриётга топширган.

Юқорида номлари келтирилган асарларда буюк Бобуршоҳнинг дунё халқлари орасида тутган ўрни,

олижаноб инсоний хислатларига ҳаққоний баҳо берилган, «Бобурнома» – «Бутун тарихда яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебахосидир», деб тан олинган. Лейн Поул Бобурни «Шарқ тарихидаги энг мафтункор шахс», бу буюк инсон яратган «Бобурнома» асарини беназир тарихий ҳужжат, деб қайд этади. «Ўша даврга хос воқеликни тасдиқлайдиган бирон-бир ҳужжат бўлмаса, бу масалада «Бобурнома»га мурожаат қилиш керак», деб ёзади у. Яна бошқа бир инглиз олими эса бу китобни «Осиёнинг ҳаққоний тарихини акс эттирадиган асар», деб таъкидлайди. «Бобурнома» дунёда яратилган автобиографик асарлар ичида энг аълоси деб ҳисобланади. Бобур «Омадли навкар бўлиши билан бирга, нозик дидли адиб, танқидчи ҳам эди. Унинг жангларида ҳам, нафис мажлисларида ҳам шоирлик нафаси уфуриб турар эди», дейди бошқа бир олим.

«Осиё шахзодалари орасида Бобур билан ёнма-ён қўйиладиган шахзода бўлган эмас» ёки «у ўз даврининг энг зўр шахзодаларидан эди». «Унинг тарихидаги ўрни ўтмишдаги шоҳлар орасида энг катта мактовга сазовордир». «Исломи дунёси тарихидаги энг жозибадор шахслардан эди»... Бобур Мирзо ҳақида жаҳон миқёсида айтилган бундай юксак таърифларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Бобур садоқатли ўғил, меҳрибон ота, вафодор эр, содиқ дўст ва оқибатли қариндош эди. У кекса хешларининг ҳурматини жойига қўяр ва уларга ҳамиша ёрдам берар эди. Фарзандларининг ўқиши ва шахсияти шаклланишига алоҳида эътибор билан қарарди. «Дунё – интилангани», дер эди ва бепарволик, хотиржамликка йўл қўймас эди. «Бегамлик ва дангасалик (лоқайдлик) инсон зотида муносиб эмас», деган эътиқод билан яшарди.

Бобур учқур чавандоз, моҳир мерган, чакқон қиличбоз ва толмас овчи, хушчакчақ, жасур ва хушфёъл инсон эди.

Бу борада «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи Мирзо Ҳайдар шундай дейди: «Ҳазрати Бобурни ҳисобсиз олижаноб фазилатлар буркаб турардики, мардлиги ва саховатпешалиги унинг ҳамма хислатларидан устун эди».

Бобур Мирзо ўзининг яратувчанлиги, бунёдкорлиги билан машҳур бўлган. Албатта, даврлар ўтиши билан яратилган иншоот-иморатлар, саройлар, меъморчилик обидалари, боғу роғлар ўша давр ҳукмдори шухратининг ёдгори бўлиб қолаверади. Қувончли томони шундаки, бу борада Бобур ва бобурийлар шухратининг бунёдкорлик белгилари бутун оламга машҳур бўлиб, асрлар давомида тан олиниб келмоқда.

Ана шу буюк, мўътабар сиймо Бобур Мирзо ва бобурийлар қолдирган бой илмий-маданий манбаларни тўплаш ва ўрганиш мақсадида йўлга чиққан Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг навбатдаги саккизинчи сафари роппа-роса 51 кун давом этди. Шу муддат ичида олинган таассуротлару йиғилган маълумот ва шарҳларни бир мақолага сиғдириш мушкул, албатта.

Аслида Ҳиндистон сари килинган иккинчи сафар эди бу. Лекин бу бепоён мамлакат ҳудудида Бобур ва унинг авлодлари ҳаёти ва ҳукмдорлик фаолияти билан боғлиқ тарихий жойлар, мозийгоҳлар, улар ҳақидаги китоблар, қўлёзмалар сақланаётган кутубхоналар шу қадар кўп ва бойки, уларни бир эмас, ўнлаб сафар мобайнида ҳам тўла кўриш, ўрганиш қийин. Қолаверса, бу галги режаларимиз, ниятларимиз Ҳиндистонгина эмас... орзу-умидларимиз катта эди...

Шундай қилиб, биз, экспедициянинг беш нафар аъзоси 2000 йилнинг 11 октябрь куни Бобур Мирзонинг ота юрти Андижоннинг шундок кафтида яшнаб турган Бобур боғидан Қирғизистон–Эргаштом йўналиши орқали Хитой Халқ Републикасига жўнаб кетдик.

Ёш адабиётшунослардан бирининг республика вақтли нашрларидан бирида эълон қилинган мақоласида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Асрори мусиқиюн» асари кўлөзмаси Қашқарнинг марказий кутубхонасида сақланмоқда, деган маълумот берилган ва табиийки, биз ҳозирча номаълум бўлган мазкур кўлөзмани ўз кўзимиз билан кўриб, иложи бўлса, нуха олишни экспедиция дастурига киритган эдик. Қашқарнинг музейлари, марказий ва бошқа кутубхоналарини хўб изладик, афсуски, бундай асар борлигини улар ҳатто эшитмаган ҳам экан. Фақат китоб дўконларини кидириб, «Таворихи мусиқиюн» деган рисола ни топишга муяссар бўлдик ва бу китобчани нашрга тайёрловчилардан бири Ҳамид Темур (Урумчи-Пекин)га кўнғирок қилиб, у кишининг ҳам таассуфини эшитгач, кўлөзманинг Қашқарда йўқлигига ишонч ҳосил қилдик.

«Таворихи мусиқиюн» рисоласида бир қанча буюк алломалар қатори Бобурнинг ҳам мусиқа ҳақидаги фикрлари келтирилган эди. Мазкур қимматли асарни тез орада ўзбек тилига ўғиртириб, чоп этиш ниятидамиз.

Шарқий Туркистонда Маҳмуд Кошғарий, Офок Хожа, Юсуф Хос Ҳожиб каби буюк аждодларимиз ётган муборак қабрларни зиёрат қилиб, улар ҳақидаги маълумотларни тўплаб, йўлга чиқдик.

Қанча-қанча поёнсиз сайхонликлар, тошлоқ чўллар, беш ярим минг метр баландликдаги Қорақурум доvonларини, Покистон пасттекистликларини осмонўпар тоғларини ортда қолдириб, Ҳиндистон заминига оёқ қўйдик.

Панипат шаҳри ёнидаги жангда ҳалок бўлганлар, жумладан, мағлуб Иброҳим Лўдийнинг қабрига ҳам ўтиб, уларнинг руҳига бағишлаб тиловат қилдик.

Маълумки, экспедициянинг Ҳиндистонга қилган биринчи сафари чоғида бобурийлар авлоди – хайдар-ободлик Тусийлар хонадонининг аниқланиши муҳим янгилик бўлган эди. Кейинги сафарларимизда яна бир бобурий авлод – Покиза Султонбегим кашф этилган эди. Унинг Деҳлидаги хонадонига ташрифимиз жўшқин ва қизиқарли суҳбат-мулоқотимиз бу галги сафаримизнинг сермазмун бобларидан бири бўлди, десак, янглишмаймиз. Покиза Султонбегим уйидаги тарихий суратлар, ҳужжатлар, газета ва журналларда чоп этилган мақолалар, эсдаликлар бу мўътабар аёлнинг Баҳодиршоҳ Зафарга, яъни, бобурийларга бошқалардан ҳам кўра яқинроқлигини тасдиқлар эди.

Лондон шаҳрида яшаётган опаси Тоҳира Султонбегим эса шоира экан. Покиза Султонбегим бизга опасининг урду тилида нашр этилган шеърий китобини тухфа қилди. Покиза Султонбегим бизга Ҳиндистон озодлиги учун курашган Баҳодиршоҳнинг аянчли қисмати, унинг сургунда (Бирмада) умрининг сўнгги нафасигача она шаҳри Деҳлига талпиниб яшагани ҳақида гапириб бераркан, бобокалонининг мусофир юртда жон таслим қилгани, ўша даврларда унинг жасадини Деҳлига келтириб дафн этиш тўғрисидаги васиятини амалга ошириш имкони бўлмагани, лекин, кейинчалик Рангундаги қабри тупроғидан олиб келиниб, Деҳлидаги Қутб минор мажмуаси ҳудудига қўйилганини афсус ва алам билан айтиб берди.

Манбаларда учратилмаган бу хабар биз учун янгилик эди. Афсуски, Қутб минорни зиёрат қилиш

асносида ушбу хабарнинг исботини тополмадик. Қутб минор хиёбон-ҳовлисининг ҳар жой, ҳар жойида қабрлар бор эди, лекин бу ёдгорлик мутасаддилари ва бошқа шахслар Баҳодиршоҳ II қабридан олиб келинган тупроқ ҳақида аниқ бир гап айтиб беришолмади.

Агра. Бу тарихий шаҳарнинг бобурийлар ҳаётида алоҳида ўрин тутиши ҳеч кимга сир эмас. Бугунги кунда Самарқанду Бухоро, Хива каби кўҳна ёдгорликларга бой, машҳур зиёратгоҳ Агра шаҳрида Бобур Мирзонинг сўнгги тўрт йиллик умри кечган. Бобур подшоҳлик қароргоҳи учун айнан шу жойни танлаган, боғлар барпо қилган, уни Ҳиндистоннинг обод ва кўркем марказига айлантирган.

Биз Агра зиёратини шаҳарга кираверишдаги Акбар қалъасидан бошладик. Ҳиндистон халқининг севимли, эъзозли подшоҳларидан бири бўлган, Жавоҳарлаъл Неру юксак баҳолаган Акбаршоҳ бу муаззам мамлакатда кўп улуғ, хайрли ишлар қилган, чунончи, шаҳарлар, қалъалар қурдирган, боғлар яратган. Умуман, Ҳиндистонда Акбаршоҳ номи билан боғлиқ шаҳарлар, тарихий ёдгорликлар кўп. Ҳинд ва инглиз шарқшунос ва бобурийшуносларининг китобларида ҳам Акбаршоҳ ҳаёти ва фаолиятига кенг ўрин берилади.

Искандария мавзесида жойлашган Акбар қалъаси нафақат Агра, балки бутун Ҳиндистонда саёҳатчилар билан ҳамиша гавжум бўладиган зиёратгоҳлардан биридир. Қалъа хиёбонлари, ям-яшил майсазор ва пальмалари билан ҳар қандай кишини ўзига ром этади. «Бобурнома»да зикр этилган гўзал жайронлар солланиб, зангори тўтилар шохдан-шохга учиб-қўниб юришибди.

Мақбаралар ичидаги қабрларда Акбаршоҳ, унинг оила аъзолари ва бошқа яқинлари дафн этилган. Улар

пойида Қуръони карим оятларидан ўқиб, ўз инсоний бурчимизни адо этдик.

Кейин Тож Маҳал зиёратгоҳига жўнадик. Кўчаларда транспорт катнови ниҳоятда тиғиз, одам кўп, юриш кийин. Булар Тож Маҳални кўришга ошиқаётганлар оқими. Тож Маҳал Ҳиндистонни жаҳонга танитган обидалардан бири. Уни кўриш учун дунёнинг ҳамма томонидан келишади. Кириб-чиқувчиларнинг кети узилмайди, ҳамманинг дилида ҳаяжон, кўзида, юзида ҳайрат ифодаси. Улар «Муҳаббат ва садоқат» ёдгорлиги деб аталмиш бу муаззам обида ижодкорига таҳсинлар ўқийди, офаринлар айтади. Биз эса ғурурдан, ифтихордан ҳаяжонланамиз. Чунки Тож Маҳалнинг, бу мўъжизанинг ижодкори, яратувчиси, муаллифи Бобур Мирзонинг чевараси Шох Жаҳондир, бу буюк обида унинг садоқатли аёли Мумтоз Маҳал хотирасига битилган гўзал асардир.

Обиданинг ички деворларидаги оппоқ мармар сатҳига ишланган нақшлар, Қуръони карим оятларининг чиройли битиклари, қабр тошларига чекилган бетакрор гулбезаклар ҳайратга солади кишини...

Ҳовли-хиёбондаги ҳар бир дарахтнинг рақамланиши – бу обидага, унинг худудидаги ҳар бир нарсага мамлакат ҳукуматининг катта эътиборидан далолатдир. Тож Маҳал мозийгоҳида ушбу кошонанинг яратилиш тарихига, бобурий ҳукмдорлар, хусусан, Акбар, Жаҳонгир, Шох Жаҳон ҳаётига оид ашёлар, осори атика буюмлар, фармонлар, мақбарага ишлатилган мармарлардан намуналар сақланмоқда. Деворлардаги суратларда Шох Жаҳон, Мумтоз Маҳал, Акбар, Нуржаҳон ва бошқа бобурий зотларнинг сиймолари акс этган...

Жамна дарёси бўйида Бобур Мирзо яратган Оромбоғ дарвозаси ёнидаги боққа кириш учун чипта сотиладиган

хонани кўриб, хайрон қолдик. Ўтган сафар келганимизда боғ дарвозаси очик, унга қараб турадиган боғбон бор эди, холос. Чипта сотувчиларга биз Бобур юртиданмиз, дедигу, барибир, пул тўлаб бокка кирдик. Ичкарида яна бир кутилмаган ҳолатга дуч келдик: боғ йўлларига мраморсимон ясси тошлар ётқизишиб, таъмирланмоқда, аёллар хиёбонларнинг ўскин майсаларини ўришмоқда. Бобур Мирзо қароргоҳи ва яшаш жойи бўлган шийпонли уйларнинг эшиклари ҳам қулфлоглик, атрофи тозалаб саришталанган эди. Ҳатто мутлақо қаровсиз ҳароба – Чобуржидаги Бобур Мирзо дастлаб дафн этилган қабр-мақбара ҳам қўрғонланиб, кириш эшиги қулфланган, демак, бу ер ҳам муҳофазага олинган.

Ўтган галги сафардан кейин Бобур номидаги халқаро жамғарма номидан мазкур жойларни таъмирлаб, ободонлаштириб, зиёратгоҳга айлантириш тўғрисидаги таклифларимиз билан Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчихонасига қилган ёзма мурожаатимиз, Дехли ва бошқа жойларда ўтган халқаро йигинлардаги сўзларимиз самарасимикин бу, дея бениҳоя қувондик.

Калькутта шаҳридаги Виктория музейини (бу ерда ҳам бобурийларга оид қурол-яроғлар, қўлёзмалар, китоб, бошқа ҳужжатлар бор) томоша қилгач, Бангладешга қараб йўл олдик. Сафарга жўнашимиздан аввалроқ бу ерда бўлган сув тошқини ҳақида эшитган эдик. Табиий офат юз берган ана шу ҳудуддан ўтар эканмиз, йўлнинг икки томонида – сув ичида қолиб кетган уй-жойларни, йўл бўйларига чиқиб, омонат чодир тикиб ўтирган одамларнинг ночор аҳволини кўриб, юракларимиз ачишди – кексалар, болалар юпун, яланг оёқ эди...

Бепоен шолиторлардан ўтиб, Бангладеш пойтахти Дакка шаҳрига кириб бордик. Консулхонамиз жойлашган Гулшан хиёбонини излаб топдик. «Ўзбекистон

ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси Бангладеш агентлигининг бошлиғи Оллоёр, унинг ёрдамчиси Орифжон, яқиндагина иш бошлаган консулимиз Фахриддин бизни мамнун кутиб олишди, зарур ёрдам кўрсатишди, уйларида девзирадан дамланган андижонча палов билан меҳмон қилишди. Энг муҳими, шу олис мамлакатда ҳам Ўзбекистонимиз ҳаво йўлларининг бўлими хизмат кўрсатаётганидан, Дакка кўчаларида инглиз тилидаги «Ўзбекистон ҳаво йўллари» деган кўрсаткич-ёзувларнинг чўғдай кўринишидан қувондик, фахрландик.

Аввал Ҳиндистон таркибида бўлган Бангладеш худудида ҳам бобурийлар номи билан боғлиқ жойлар кўп: Акбарпур, Шохжаҳонпур деган мавзелар, шаҳарчалар, Дакканинг ўзида эса Лаълбоғ деб аталган қалъа-музей бор. Бу қалъа-музей ҳозиргача биз Ҳиндистон ва Покистон мамлакатларида кўрган мозийгоҳлардан ҳам бошқачароқ, ўзига хосроқ эди.

Гап шундаки, Аврангзебнинг ўғли Аъзамшоҳ томонидан 1678 йили бошланиб, 1688 йили Бенгалия ҳокими Шойистахон Субадор томонидан қуриб битказилган қалъа ҳовлисининг кун чиқиш томонидаги икки қаватли музей фақат бобурийларга бағишланган эди. Музейнинг бойликлари кўп ва қимматли: кейинги бобурий ҳукмдорлар даврида ишлатилган пичоқлар ва уларнинг ёғоч ғилофи, чопкилар, ҳар турли милтиқлар, маузер, қилич, темир қалпоқ, ўк ўтмас темир нимча (совут)лар, ингичка, қаттиқ симдан майда занжирсимон қилиб тўқилган аскарӣй либослар, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Носириддин Муҳаммад Ҳумоюн, Жалолиддин Муҳаммад Акбар, Жаҳонгир шох, Аврангзеб Оламгир, Баҳодиршох I, Муҳаммад Фаррух-Сияр, Аҳмад шох, Азизиддин Муҳаммад

Оламгир, Муҳаммад шох, Жалолиддин Муҳаммад шох Олам, Шаҳобиддин Муҳаммад шох, Муаззам шох Аълам Баҳодир, Муҳаммад Иброҳим шох, Муизиддин Жаҳондор шох (исм-шарифлар ўша музей хужжатларида қандай битилган бўлса, шундай олинди) ва бошқа императорлар даврида зарб этилган танга пул намуналари, Аврангзеб, Аъзам шох суратлари, Бобур Мирзо, Акбаршоҳ фармонлари... Аврангзебнинг мана шу қалъани куриш тўғрисида ўғли Аъзамшоҳга берган фармони битилган тош...

Биринчи қаватдаги алоҳида шийпонда эса туфакан-доз турибди. Унинг ёнига «Бобурийлар (афсуски, у жойда «мўғуллар» дейилган) ишлатган замбарак», деган ёзув қайд этилган. Бангладешдаги мусулмонлар билан ҳиндлар ҳамкорликда яратишган биринчи обида мақомини олган мазкур қалъа-хиёбоннинг обрў-эътиборини шундан ҳам билса бўладики, унинг сурати мамлакат пулига ҳам туширилган.

Бангладеш энди ривожланаётган, нисбатан ёш мустақил давлат бўлишига қарамасдан, маънавиятга, илм-фанга бўлган интилиши, эътибори юқори даражада экан. Дакка кўчаларидан бирида узок масофага чўзилган китоб расталарига дуч келиб, бир неча китоб харид қилдик.

Бангладеш йўналишидаги яна бир мақсадимиз: Баҳодир Шох II – Зафар сургун қилинган Рангун (Бирма)га ўтиб, сўнгги бобурий подшоҳнинг қабр-мақбараси ҳолидан хабар олиш, бирга кетган яқинлари тақдирини сўраб-суриштириш, Зафар таҳаллуси билан ижод қилган шох шоирнинг бобокалонларидан қолган ва ўзи билан олиб кетган кутубхонасини, китоб, қўлёзмаларини қидиришдан иборат эди. Афсуски, бу ёпиқ мамлакатнинг талаб-тартиблари ва бошқа

сабабларга кўра, у ёкка ўтиш имкони бўлмади. Лекин бу режа илмий экспедициямизнинг келгуси дастурларидан сўзсиз ўрин олади.

Биз ана шундай ёрқин таассурот ва ғурур билан Бангладешнинг шимоли-шарқ томонидан, Ҳимолай пасттекистиклари бўйлаб Ҳиндистонга қайтдик. Яна бизни чексиз далалар, шоли ўраётган, хирмон қилаётган, янгидан экаётган меҳнаткаш бенгал халқи, дарёлар, кўллар, ям-яшил майсазорлар, қилич баргли пальмалар билан безанган табиат ўзига мафтун этди.

Яна Ҳиндистон ҳудудидамиз. Эндиги мўлжалимиз Патна шаҳридаги «Худобахш» кутубхонаси эди. Биз бу ноёб китоблар хазинаси ҳақида аввалдан кўп яхши гаплар эшитиб юрардиг-у, аммо ета олмаётган эдик. Аллоҳ насиб этиб, бу гал мана шу муқаддас даргоҳ остонасига кадам кўйдик. Кутубхона директори Ҳабиб Раҳмон бизни тавозе билан қарши олди ва кутубхонанинг ташкил топиши, унда сақланаётган қимматли кўлёмалар ҳақида гапириб берди, ноёб бисотларни кўрсатди.

1891 йили Мавлавий Худобахшхон деган адвокат-ҳуқуқшунос, Калькуттаннинг собиқ адлия вазири томонидан ташкил этилган ушбу кутубхонада бугунги кунда араб, форс, урду, пуштун тилларида битилган 20 мингдан ортиқ турли даврларга оид, энг машхур хаттотлар томонидан кўчирилган кўлёмма асарлар, ҳар хил тилда чоп этилган 200 мингга яқин китоб сақланмоқда экан. Ушбу илм маскани дунёдаги энг йирик кутубхоналардан бири бўлиб, жаҳондаги кўплаб машхур зиё масканлари билан ҳамкорлик қилади.

– Бугундан эътиборан Ўзбекистон билан ҳам алоқа ўрнатилди, деб ҳисобласак бўлади, – деди Ҳабиб Раҳмон суҳбат чоғида. – Сизларнинг бу ташрифингиз ва ўзаро

келишувларимиз Ҳиндистон билан Ўзбекистон маданий алоқаларини ривожлантиришга хизмат қилади, деб ўйлайман. Биз сизлар сўраган, бобурийларга дахлдор қўлёзмаларнинг нусхаларини микрофильм ё бошқа шаклда етказишга ҳаракат қиламиз.

Кутубхонада бобурийларга оид китоблар, қўлёзмалар кўп. Жумладан, салкам 500 йил аввал Байрамхон томонидан кўчирилган 2 жилдли «Воқеоти Бобурий», Жавоҳирнинг ҳижрий 1082 йилда кўчирилган «Тазкират ул-воқеот», «Тарихи хонадони Темурия» асарлари қўлёзмаларининг кутубхона мутасадди ва ходимлари томонидан кўз қорачигидек асралаётганига гувоҳ бўлиш баробарида ўзимиз ҳам бу ноёб дурдоналар саҳифаларига кўз ташлашга муяссар бўлдик.

«Тарихи хонадони Темурия» асарини Амир Темур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур авлодлари акс эттирилган 130 дан зиёд миниатюра суратлари безаб турибди. Ана шу суратлардан йигирмага яқини танлаб олиниб, кутубхона томонидан «Темурнома миниатюраларидан намуналар» сарлавҳаси остида нашр этилган экан. Ҳабиб Раҳмон бизга ўша альбом-китобдан ва кутубхонанинг китоб шаклидаги каталогидан тухфа қилди.

«Бобурнома»га ишланган миниатюралар ичида Бобур Мирзонинг Қашқардаги Абу Бакр қалъасига ҳужум қилаётган пайти акс этган суратни кўриб, унинг Шарқий Туркистонда бўлгани, таниқли бобуршунос олима Анна Мария Шиммель қайд этган айрим шеърларини Қашқарда ёзганини тасаввур қилиш мумкин.

Албатта, янги олам – Ҳиндистоннинг гўзал табиати манзаралари – тоғ тизмаларини, ҳайвонот дунёсини, рангин гулларини томоша қилиш, ўрганиш завқли, мароқли эди, лекин биз учун бобурийлар қадами етган жойларни зиёрат қилиш, уларнинг тарихий, бадиий

асарларини, улар ҳақида ёзилган китобларни излаб топиш, ўқиб-ўрганиш янада кизиқ ва муҳимроқ эди. Чунки бундай ноёб, маданий-маърифий бойликларнинг кўп қисми бобурийларнинг ота юртида маълум бўлса-да, етиб келмаган. Зеро, экспедициямиз дастурининг асосий бандларини мана шу қутлуғ вазифа ташкил этарди. Шунинг учун ҳам биз энди қанча кенту қишлоқларни ортда қолдириб, Лакхнау шахрига ошиқар эдик.

Лакхнау – Ҳиндистоннинг қадимий шаҳарларидан бири, «Бобурнома»да ҳам бир неча бор зикр этилган. Лакхнау университети қошидаги Робиндранат Тагор кутубхонаси ҳам бой маънавий хазинага эга. Биз қайси кутубхона ёки китоб дўконига кирмайлик, биринчи ва асосий саволимиз «Бобурийларга – Бобур, Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб ва бошқаларга оид қандай китоб ё қўлёзмалар бор?» деган савол бўларди.

Урду, араб, ҳинд тилларида 1200 дан ортиқ қўлёзма ва катта китоб жамғармасига эга бўлган ушбу кутубхонада ҳам биз учун қимматли, биз қидириб юрган анча-мунча китоблар бор экан. Инглиз тилидаги «Бобурнома», англиз шарқшуноси, бобуршунос Уильям Эрскиннинг «Ҳиндистон тарихи», «Темурийлар ва бобурийлар даври», «Бобур ва Ҳумоюн» каби ҳажман йирик китоблари, табиийки, қимматли маълумотларга ҳам бой эди. Булар Эрскиннинг шу мавзудаги асарларининг атиги бир қисми, ҳолос.

«Бобурнома»га ишланган миниатюра суратлардан иборат альбом-китоб ҳам диққатимизни тортди. Ҳинд тарихчиси М.С.Рандхава томонидан нашр этирилган мазкур китобдан жуда ноёб суратлар ўрин олган. Масалан, шахзода Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо

вафоти муносабати билан Андижон қалъасидан Ахсига қараб отда йўлга чиқаётгани, Бобур Мирзонинг Андижонда хукмдор султонларни қабул қилаётгани, Бобур Андижондаги чорбоғда, Бобур аскарлари билан Қашқардаги Абу Бакр қалъасига хужум қилаётган пайти...

Китоб дастлаб Деҳли миллий музейи томонидан 1983 йили, демакки, Бобур Мирзо таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан нашр этилган экан. Суратларни таникли ҳинд рассоми Фаррух Шейер маҳорат билан ишлаган.

Машхур инглиз шарқшуноси Вильям Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» китоби ноёб топилма бўлди. Китоб номининг ажойиблигига, Бобур бобомиз шаънига айтилган таъриф-баҳонинг юксаклигига эътибор беринг! Асар дастлаб 1918 йили Лондонда, кейин Бомбей (ҳозирги Мумбай), Калькутта, Мадрас ва бошқа шаҳарларда қайта-қайта чоп этилган. Китобнинг ички муқовасида Бобур Мирзонинг ўрта ёшлардаги отлик сурати акс этган.

Ички саҳифаларда «Бобур Андижонда Эсон Давлатбегимнинг чорбоғида» деб номланган ва бошқа ноёб суратлар бор. Кутубхона мутасаддиларининг марҳамати билан Рандҳаванинг миниатюралар альбоми, «Ўн олтинчи аср бунёдкори», Муни Лаълнинг «Бобур» асарларидан нусхалар олишга муваффақ бўлдик.

Ислом университети қошидаги «Надват ул-уламо» деб номланган мадрасанинг шарқшунослик кутубхонасида ҳам ажойиб китобларга дуч келдик ва айримларини қўлга киритишга эришдик. Инглиз шарқшунос олими Стейн Лейн Поулнинг «Император Бобур» асари дастлаб 1899 йили Дублинда (Ирландия) нашр қилинган, 1987 йили Деҳлида қайта чоп этилган.

Австриялик шарқшунос Фридрих Аугустуснинг «Император Акбар» (инглиз тилига Анетта Бевериж таржимаси, 1-жилд, 1890 йил), таниқли хинд адиби Муни Лаъл (Бобур Мирзо, Ҳумоюн, Акбар, Жаҳонгир тўғрисидаги асарлар муаллифи)нинг «Шоҳ Жаҳон», Маҳдий Хусайннинг «Баҳодиршоҳ» китоблари ҳам ана шундай салмоқли асарлар сирасига киради.

Шу ерда, Анна Флора Стилнинг чуқур маъноли ном билан аталган «Тож кийган дарвиш» китоби борлиги экспедиция аъзоларини қувонтирди.

Бобуршоҳ Иброҳим Лўдийни енгиб, Ҳиндистонда буюк салтанатига асос солганидан кейин қўлга киририлган беҳисоб ўлжаларни ўғилларига, бекларга, қариндошларига, ёрдамга муҳтож кишиларга, Самарканд, Андижон, Қашқар, Эрондаги яқинларига бўлиб берган. Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварадаги яқинлари ҳам у улўғ инсоннинг бундай саховатидан бенасиб қолмаган.

Ана шундай хислатлари туфайли ҳам у атрофидаги руҳонийлар томонидан «қаландар» деб аталади.

А.Ф.Стилнинг ўз асарига «Тож кийган дарвиш» деб ном беришига Бобур Мирзонинг камтарин, таваккалчи инсон бўлгани, мардлик ва саховатпешалик каби олижаноб фазилатлари сабаб бўлгани шубҳасиз, албатта.

Лакҳнау шаҳридаги икки қаватли марказий китоб дўконида гўзал муковали китоблар ниҳоятда дид билан терилган, харидор-китобхонлар билан гавжум эди. Аҳолининг ялпи саводхонлиги 60 фоизга ҳам етмайдиган мамлакатда китобга шу қадар қизиқиш, иштиёқ катталиги биз учун қутилмаган ҳодиса эди. Аслида китоблар нархи хийла қиммат. Масалан, ҳажман «Бобурнома» билан баробар «Жаҳонгирнома»нинг Лон-

донда инглиз тилида чоп этилган нусхаси бир ярим минг рупий, «Ҳиндистоннинг бобурийлар давридаги хайвонот дунёси» деган суратли китоб бир минг тўққиз юз рупий. Бир АҚШ доллари 45,9 рупий, демак, юкоридаги китоблар нархи 35–40 доллар атрофида бўлади.

Биз дўкандан Лейн Поулнинг «Ҳиндистон тарихи» туркумига кирувчи «Бобур», худди шу туркумдаги Акбар тўғрисидаги китобларни сотиб олдик.

Умуман, Ҳиндистонда бобурийлар ҳақида китоблар жуда кўп. Ҳиндистон, Покистон тарихи билан боғлиқ китобларнинг асосий қисмини бобурийларга бағишланган боблар ташкил этади. Биз бундан ниҳоятда хурсанд эдик, фақат бир нарса дилимизни ғаш қиларди: ҳамма жойда, ҳамма китобда бобурийлар ҳақида гап кетганда «мўғуллар» (моғолов) ибораси ишлатилади. Бу хато атама шу қадар оммалашиб кетганки, ҳатто бобурийлар томонидан бунёд этилган барча тарихий обидалар, боғ-роғларнинг маълумотнома–буклетларида ҳам «мўғул» деган сўз ишлатилади. Назаримизда, бу тарихий хатони ўнглаш, уни қўллайдиганларга халқаро миқёсда асосли тушунтириш бериш мавриди келди. Ўзбекистоннинг мустақиллиги, Бобур Мирзога бўлган тарихий адолатнинг тикланганлиги бу фикрга етарли асос бўлади, деб ўйлаймиз.

Умуман, экспедиция давомида гоҳ суюниб, гоҳ куйиниб-ғашланиб юрдик. Покистоннинг Лоҳурида (бу тарихий шаҳар Бобур ва бошқа бобурий ҳукмдорларга узоқ йиллар пойтахт ва қароргоҳ бўлган) Жаҳонгир шох қабр-мақбараси обод, лекин бобурий Зебуннисонинг қабр-мақбараси эса пана-пастқам, кўримсиз жойда, қаровсиз эди. Мақбара деворларидаги мрамрлар кўчириб олинган, ғарибона ҳолатда. Умуман олганда, бу мақбара чиндан ҳам ўша, Аврангзеб Оламгирнинг кизи,

биз билган машҳури жаҳон шоиранинг макбарасими ё бошқаникими, деган масала ҳам ойдинлик киритишни такозо қилади.

Гап шундаки, Зебуннисо асли Дехлидаги Зарзари қабристонига дафн этилган, кейинчалик бу ердан темир-йўл ўтиши муносабати билан мақбараси бузилган, деган маълумот бор. Шу қабр-мақбара ўша Зебуннисоники бўлса (мақбара деворига «Зебуннисо қабри» деб ёзилган, холос), уни ким, қачон олиб келиб дафн этган ва нега бу буюк темурий маликанинг мангу оромгоҳи шундай қаровсиз ҳолга тушиб қолган? Бундан ташқари, Аграда, Акбар қалъасидаги қабрлардан бирини ҳам Зебуннисоники дейишади. Хуллас, бу муаммо ўз ечимини кутмоқда.

Ҳасанабдол шаҳридаги бобурийлар номи билан боғлиқ боғда бўлганимизда ҳам шундай муаммога дуч келдик. Бизга маълум бўлган манбаларда боғнинг яратилиш тарихи Бобур Мирзога нисбат берилди. Ҳасанабдол тарихидан ҳикоя қилувчи маълумотномарисолада эса боғнинг Бобурдан кейин, Жаҳонгир ва бошқа бобурий ҳукмдорлар томонидан бунёд этилгани қайд қилинган. Лекин муҳими, Покистоннинг мана шу чекка шаҳарчасидаги бу сўлим гўшага Бобур Мирзо ва унинг авлодлари қадами етган, уларнинг иродаси билан обод бўлган ва ҳали-ҳануз зиёратгоҳ бўлиб келмоқда.

Машҳад шаҳри (Эрон) марказида жойлашган Имом Ризо ҳарами ҳудудидаги Қуръон музейининг кўзга ташланадиган ерида қалин ойна ичида мўъжазгина бир китобча турибди. У Бобур Мирзонинг ўзи тузган алифбода, ўз кўли билан кўчирган муқаддас Қуръони каримдир...

Биз ана шу ноёб, табаррук қўлёзмадан бир неча саҳифанинг ксеронусхасини олишга муяссар бўлдик. Шунингдек, Улуғбек Мирзонинг укаси Бойсунгур

Мирзонинг ҳуснихати билан битилган Қуръони карим суралари ҳам музейни безаб турибди.

Хуллас, биз Шарқнинг қадимий ва йирик мамлакатлари – Ҳиндистонда ҳам, Покистону Бангладешда ҳам, Эронда ҳам, қаерга бормайлик, улуг юртдошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари нафасини туйдик, уларнинг номларини эзгу ишлар ижрочилари сифатида зиёлилар тилидан ҳам, оддий кишилар лафзидан ҳам эшитдик. Уларнинг мероси бизнинг чинакам фахр ва ифтихоримиз эканини яна бир қарра, теранроқ ҳис қилдик. Шу билан бирга, биз, Бобур ва бобурий боболаримиз баҳонасида қай бир олийгоҳ ё кутубхона-зиёҳонада, мозийгоҳ ва бошқа тарихий жойда бўлмайлик, Бобур Мирзонинг она юрти бўлган Ўзбекистоннинг эндиликда озод ва мустақил мамлакатлар қаторида ўз ўрни ва қадрига эга бўлиб бораётгани тўғрисида мароқли суҳбатлар қурдик. Зеро, мустақиллигимиз шарофати билан дунёга келган Бобур номидаги халқаро илмий экспедициямиз сафари дастуридаги асосий бандларидан бири ҳам мана шу эди.

Сафаримиз давомида топилган китоб, қўлёзма ва бошқа илмий манбалар биринчи галда олиму уламоларимизнинг янги-янги тадқиқот ва асарларига мавзу бўлади, экспедиция аъзоларининг ён дафтарчаларига битилган хомаки қайдлар, видео тасвирлар турли жанр ва шаклларда халқимизга, Бобур Мирзонинг авлодлари, ворислари, мухлисларига етказилади, деб ишонамиз.

САДОҚАТ СИНОВИ

Мустақиллик деган бебаҳо неъматни мен шунинг учун ҳам юксак даражада қадрлайманки, у тупроқ ичида қолган гавҳарлар – миллий кадриятларимиз, маънавий бойликларимизни ўзимизга қайтарди, ғуруримизни, тилимизни, динимизни, имон-эътиқодимизни тиклади. Шулар каторида Заҳириддин Муҳаммад Бобурдек улуғ аждодларимиз меросини ҳар томонлама ўрганиш, ундан баҳраманд бўлиш ва фахрланиш ҳуқуқига эга бўлдик.

Бобур Мирзонинг мураккаб қисмати, кенг қамровли илмий-бадиий фаолиятини батафсил тадқиқ қилиш ва халқимизга етказишдек хайрли ишга баҳоли қудрат ҳисса қўшиш мақсадида 1992 йил бошида Андижон шаҳрида Бобур номидаги Халқаро жамғарма туздиқ. Ўтган йиллар катта изланиш ва синовлар билан ўтди. Жамғарма ўз фаолиятини муҳтарам Президентимиз имзо чеккан ҳукумат қарорига асосан Бобур таваллудининг 510 йиллигига тайёргарлик кўриш тадбирларида фаол иштирок этишдан бошлади. Дастлабки ишимиз Москва яқинидаги Митиши шаҳрида қуйдириб келинган ва мустабид тузум раҳнамолари тақиқлагани учун чекка бир бинода ётган шоир ҳайкалини Бобур арки, яъни унинг уй-музейи ховлисига ўрнатишдан иборат бўлди. Энг улуғ орзу ва армонларимдан бири ушалган ўша кунги ҳаяжонли дақиқаларни умримнинг сўнггигача ҳам унутмасам керак.

Шу тарика Бобур Мирзонинг ўлмас номи ва кадри йўлига кўйилган говлар олиб ташланди, буюк бобокалонимизнинг боши узра соя солган қора булутлар тарқаб, унинг манглайига офтоб – истиклол офтоби тегди. Андижон вилоят ҳокимлиги Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғи барпо этиш учун 300 гектардан ортиқ ер ажратди. Бу ер кейинги йилларда Боғишамол деб юритиладиган, Бобур Мирзо жонажон юртидан чиқиб кетаётганда сўнгги излари қолган Андижон адирларида жойлашган.

Экспедициямизнинг 1992 йилги май-июль ойларида бўлиб ўтган дастлабки сафари чоғида ён-атрофда ўқлар учиб, бомбалар тортлаб турган хатарли бир вазиятда Бобур Мирзонинг Кобулдаги қабридан олиниб, юртимизга келтирилган бир ҳовуч табаррук тупроқ ана шу боғ тўрига Андижон вилоят ва шаҳар ҳокимликлари раҳбарлари, жамоатчилик, зиёлилар иштирокида рамзий қабрга кўйилди ва кейинги сафарлар давомида Агра шаҳридаги Бобур Мирзо жасади муваққат сақланган Оромбоғдан ҳамда шоир дастлаб дафн қилинган Чобуржидаги қабридан ҳам тупроқ олиб келинди ва ана шу рамзий қабр тепасида Бобур Мирзонинг Кобулдаги сағанаси шаклида мақбара бунёд этилди. Бугунги кунда ушбу мақбара билан уйғунликда қадкўтарган Аркдарвозаси, «Бобур ва жаҳон маданияти» музейи, Бобур Мирзонинг муаззам ҳайкали, миллий меъморчилигимиз анъаналари асосида қурилган қатор иншоотлар боғ кўркига кўрк қўшиб турибди.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг 1994 йил 4 октябрда бу даргоҳни зиёрат қилиб, Бобур ва унинг авлодлари ҳақида билдирган фикрлари, бобурийлар меросини эъзозлаш борасидаги хайрли ишлар хусусида

мозийгоҳнинг хотира китобига битган қимматли фикрлари айти вақтда Жамғармамиз фаолиятига ҳам берилган юксак баҳодир.

Бугунги кунда улуғ ватандошимизнинг от миниб турган салобатли сиймоси Андижон шахрининг кўркам майдонида халқимизга ғурур ва ифтихор бағишлаб турибди. Шунингдек, жамғарманинг Андижондаги қароргоҳи биноти пештоқига ўрнатилган, «Бобур соати» деб аталадиган маҳобатли курант ҳам шоир хотирасини ёдга солиб туради.

Жамғарма саъй-ҳаракатлари билан хориждаги дўстларимиз, Бобур ихлосмандлари иштирокида чет эллардан темурийлар-бобурийлар даврига хос кўплаб нодир экспонатлар топилди ва Ўзбекистонга келтирилди. Жумладан, германиялик доктор Ян Хонзель ва Юрген Андреас Эрнест Султон Ҳусайн Бойқаронинг фарзанди Шох Ғариб Мирзо ва Бобур Мирзонинг ўғли Комрон Мирзонинг Гамбургда сақланаётган девонларининг ноёб қўлёзма нусхаларини, шунингдек, жаҳондаги Бобур ва бобурийлар номи билан боғлиқ 140 мингдан ортиқ манба жамланган китоб шаклидаги маълумотномани, олмоншунос Хуррам Раҳимов Арнольд Хоттенгернинг немис тилидаги «Буюк Акбар» асарини, ҳиндистонлик олим, маданиятимизнинг катта дўсти Қамар Раис Бобурнинг 1902 йили Калькуттада чоп этилган девони нусхасини, паркентлик китоб савдоси ходими Элзод Султонов «Бобурнома»нинг атокли рус шарқшуноси Н.Ильминский томонидан XIX асрда нашрга тайёрланган Қозон босмасининг ноёб нусхасини музейимизга тақдим этдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Жамғарманинг фаолият қамрови тобора кенгайиб бормоқда. Ҳозирги вақтда Лоҳур (Покистон), Дехли (Ҳиндистон), Мозо-

ри шариф (Афғонистон), Билефельд (Германия), Киото (Япония), Москва (Россия), Манчестер (Буюк Британия), Ўш (Қирғизистон), Тошкент ва Наманган шаҳарларида Жамғарма бўлимлари ташкил этилди.

Илмий-бадиий адабиётлар айирбошлаш, биргаликда тадбирлар ўтказиш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилди.

Умуман олганда, Жамғарманинг бутун фаолияти давлат арбоби, шоир, тарихчи, табиатшунос Бобур номини абадийлаштириш ва у қолдирган бой меросни ўрганиб, оммалаштиришга йўналтирилган. Бу борада, айниқса, Жамғарма қошидаги халқаро илмий экспедиция фаолиятини таъкидлаб ўтиш жоиз. Экспедиция шу пайтгача Африка қитъасидан Ҳинд уммонигача тўққиз бора илмий сафар уюштириб, 200 минг километрдан зиёд масофани автомобилда босиб ўтди. Ўнлаб хорижий мамлакатларда, жумладан, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, Иордания, Сурия, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш, Миср, Хитой ва бошқа юртларда бўлиб, теурийлар-бобурийлар тарихига оид, Ўзбекистон ўтмиши билан боғлиқ илмий-тарихий маълумотлар, қўлёзмаларнинг нусхаларини, 400 дан ортиқ нодир китобларни тўплади ва Ватанимизга олиб келди. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, Бобур бобомиз билан бир қаторда жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Камолиддин Бехзод, Бобораҳим Машраб, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фуркат ва бошқа буюк аждодларимизнинг ҳам қабр-мақбаралари зиёрат қилинди, уларнинг шу кундаги ҳолати ўрганилиб, видео-

фото тасвирга туширилиб, жамоатчилик эътиборига етказилди, таклиф-тавсиялар тайёрланди.

Илмий изланишлар натижасида буюк олим Аҳмад Фарғоний Қоҳира шаҳридаги кабрстонга дафн этилгани аниқланди.

Маълумки, экспедициянинг Ҳиндистонга қилган биринчи сафари чоғида бобурийлар авлоди, ҳайдарободлик Тусийлар хонадонининг аниқланиши бобуршуносликда янги воқеа бўлган ва бу юртимизда давлат аҳамияти даражасига кўтарилган эди. Кейинги сафарлар давомида яна бир бобурий авлод, Деҳлида яшаётган Покиза Султонбегим ҳам аниқланди. Унинг хонадонига ташрифимиз, жўшқин ва кизиқарли суҳбат-мулоқотимиз саккизинчи сафаримизнинг сермазмун бобларидан бири бўлди, десак, янглишмаймиз. Унинг Лондонда истиқомат қилаётган синглиси, шоира Тоҳира Султонбегим билан учрашувимиз чоғида уларнинг бобурийларга чиндан-да яқин авлод эканига ишонч ҳосил қилдик.

Дарҳақиқат, экспедициянинг мазкур сафари кўп жиҳатдан самарали ва баракали бўлди. Олис Бангладеш давлатининг пойтахти Дакка шаҳрида Аврангзеб фармони билан барпо этилган Лаълбоғ қалъа мажмуи ховлисидаги бобурий ҳукмдорлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган махсус тарих музейи экспонатларининг бой ва ранг-баранглиги, бобурий боболаримиздан ёдгор осори атиқалар кўз қорачиғидек авайлаб сақланиши билан бизда ёрқин таассурот қолдирди.

Ҳиндистоннинг Патна шаҳридаги машҳур «Худобахш» кутубхонасида қўлга киритилган ноёб қўлёзма асарлар, миниатюралар, Эроннинг Машҳад шаҳридаги Имом Ризо ёдгорлик мажмуидаги Қуръон музейидан топганимиз – Бобур Мирзонинг ўзи ихтиро қилган

ёзув – «Хатти Бобурий»да кўчирилган муқаддас Қуръон китобидан нусхалар бугунги кунда «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳини беаб турибди. Бу ноёб топилмалар бобуршуносликдаги янги тадқиқотлар, илмий ва бадий асарларга мавзу бўлса, ажаб эмас.

Халқаро илмий ва маданий алоқаларимизни янада ривожлантириш, бобурийларнинг сўнги авлоди Баҳодиршоҳ Зафарнинг қабрини зиёрат қилиш, янги илмий-тарихий маълумотлар, ноёб китобларни Ўзбекистонга олиб келиш мақсадида Бобур экспедицияси аъзоларининг Бирма давлатининг Рангун, Буюк Британиянинг Лондон ва Манчестер шаҳарларига хизмат сафарлари уюштирилди. Ушбу сафарлар чоғида қўлга киритилган нодир китоблар, қўлёзма асарлар ҳам «Бобур ва жаҳон маданияти» музейидан жой олди.

Илмий экспедициямизнинг чет элларга қилган сафарлари маҳсули ўлароқ йнгиюмадан ортиқ ҳужжатли видео ва кинофильмлар яратилиб, республика телевидениеси орқали намойиш қилинди.Экспедиция аъзолари томонидан бир қанча илмий тадқиқотлар яратилди, бадий, оммабоп китоблар ёзилди ва Жамғарма ҳомийлигида нашр эилди. Булар каторига З.Машрабов ва С.Шокаримовнинг «Асарларни бўйлаган Бобур», Сайфиддин Жалиловнинг «Бобур ва Юлий Цезар», Хайриддин Султоннинг «Бобурийнома», Қамчибек Кенжанинг «Ҳинд сориға» ва «Бобурийлардан бири» асарларини, Пиримқул Қодировнинг «Мардлик», Р.Воҳидовнинг «Биз билган ва билмаган Бобур», А.Иброҳимовнинг «Бобурнома – буюк асар», О.Тожибоевнинг «Бобур армони» китобларини киритиш мумкин. Жамғармамизнинг Германия бўлими раҳбари, доктор Ян Хонзель томонидан Комрон Мирзо ва Шох Ғариб Мирзонинг Гамбург кутубхоналаридан

келтирилган ва Афғонистон бўлими раҳбари, бобуршунос Шафикахоним Ёркин нашрга тайёрлаган девонлари ҳам «Шарк» нашриёт-матбаа компаниясида Жамғарма ҳомийлигида чоп этилди.

Бизнинг энг катта орзу ва режаларимиздан бири – буюк комусий асар «Бобурнома»нинг тўлдирилган, матбаа сифатига кўра жаҳон андозаси ва талабларига жавоб берадиган замонавий нашрини чоп этишдан иборат эди ва биз бу ниятимизга ҳам етдик – мана шундай гўзал китоб бугун китоб жавонимизни безаб турибди. Ҳозирги кунда экспедиция аъзоси Қамчибек Кенжанинг «Андижондан Бангладешгача» номли иккинчи сафарнома китобини ҳам нашр қилиш мўлжалланмоқда.

Шунингдек, жамғарма ташкилотчилиги ва ҳомийлигида Анна Флора Стилнинг Бобур ва бобурийлар сулоласи тарихига оид «Тож кийган дарвеш», Вильям Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори», Ҳарольд Лэмбнинг «Бобур – йўлбарс», Румер Годеннинг «Гулбадан» каби ноёб асарлари республикамизнинг таникли олим ва ёзувчилари томонидан таржима қилиниб, чоп этилиши режалаштирилган.

Хорижлик бобуршуносларнинг мана шундай асарларида Бобурнинг дунё маданияти тарихида тутган ўрни, олижаноб инсоний фазилатлари ҳақида холис ва ҳаққоний баҳолар берилгани айниқса эътиборли. Чиндан ҳам, ғарблик олимлардан бирининг таъбири билан айтганда, «Бобурнинг тарихдаги ўрни ўтмишдаги ҳукмдорлар, шоҳ ва шахзодалар ўртасида энг юксак таҳсинга сазовордир».

Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, Бобур ҳаёти ва ижоди ҳақида бизнинг кунларимизда ҳам чет элларда янги-янги асарлар нашр этилмоқда. Куни кеча биз

машхур япон олими Эйжи Манонинг Киотода япон ва инглиз тилларида босилган «Бобур ва унинг даври» номли йирик тадқиқотини ҳамда Дехлида профессор Қамар Раис томонидан урду тилида нашр этилган «Заҳириддин Муҳаммад Бобур: шахс, шахсият ва шоир» номли китобларни олиб, беҳад мамнун бўлдик.

Кишини қувонтирадиган томони, Бобур номидаги Халқаро жамғарма ва унинг экспедицияси томонидан амалга оширилаётган ишларни давлатимиз, жамоатчилигимиз доимо қўллаб-қувватлаб келмоқда. Экспедиция аъзоларидан Сайфиддин Жалилов, Тўлан Низом, Қамчибек Кенжа, Фаррух Расулов, Аҳмаджон Қосимов ва камина ватанимизнинг юксак унвонлари, орден ва медаллари билан тақдирланиши ана шу эътибор ва эътироф тасдиғидир.

Албатта, жамғарма ва экспедиция амалга оширган ишлар ҳақида узоқ гапириш мумкин. Лекин, менинг назаримда, биз кўпроқ олдимизда турган муҳим ва долзарб вазифалар ҳақида ўйлашимиз лозим. Режаларимиз катта, ниятларимиз кўп. Шу кунга қадар илмий экспедиция ўз нигоҳини кўпроқ Шарқ мамлакатларига қаратди. Темурийлар ва бобурийларга оид нодир манбаларнинг кўп қисми эса Европа мамлакатлари музей ва кутубхоналарида сақланмоқда. Умуман, юртимиздан турли йўللار билан хорижга олиб чиқиб кетилган ноёб китоблар, қўлёзмалар, илмий ва санъат асарларининг лоақал нусхаларини мамлакатимизга олиб келиш, Бобур ва унинг авлодларининг ҳали маълум бўлмаган меросини топиш, ўрганиш, зарур бўлган тақдирда уларни ўзбек тилида чоп этиб, жамоатчиликка таништириш, Беруний, Форобий, Навоий сингари улуғ боболаримизнинг қабр-мақбараларини тиклаб-таъмирлаб, уларни зиёрат-

гоҳларга айлантириш, олим ва ёзувчиларимизни Бобур ва бобурийлар ҳақида янги илмий-бадий китоблар ёзишга рағбатлантириш, ёзилган асарларни Жамғарма хомийлигида чоп этиб, кенг ўқувчилар оmmasига етказиш, буюк Бобур ҳақида чет эллик киноижодкорлар билан ҳамкорликда тўлақонли бадий фильм яратиш, Осиё, Европа, Америка қитъалари бўйлаб халқаро илмий экспедициямиз йўналишини давом эттириш, Бобур таваллудининг 520 йиллигига бағишлаб халқаро илмий конференция ўтказиш каби вазифалар бизнинг доимий диққатимиз марказида бўлиши даркор.

Жамғарма дастуридаги ана шу эзгу ишларни амалга оширишни биз халқимиз, миллатимиз доврўғини дунёга таратган улуғ аллома боболаримиз руҳи олдидаги инсоний бурчимиз деб биламиз. Мухтарам Юртбошимиз айтганидек, «Ўтмиши йўқ халқнинг келажаги йўқ». Бизнинг асосий мақсадимиз ҳам ана шу ғурур, ана шу туйғунинг жуда асосли ва ниҳоятда муқаддаслигини Бобур ва бобурийлар мероси мисолида тасдиқлашга хизмат қилишдан иборатдир.

*«Ўзбекистон овози» газетаси,
2002 йил 21 сентябрь*

«ХАТТИ БОБУРИЙ» БОБУР ВАТАНИДА

Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция навбатдаги хориж сафаридан қайтди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва Шарқшунослик институтида сафар якунларига бағишланган учрашувлар бўлиб ўтди.

Ёзувчилар уюшмаси ҳамда Маънавият ва маърифат маркази томонидан ташкил этилган учрашувни очаетиб, уюшма раиси, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов мазкур илмий экспедициянинг хайрли ишлари наинки мамлакатимиз, ҳатто чет элларда ҳам машҳурлиги ҳақида сўзлади. Ўтган давр мобайнида Бобур халқаро фонди томонидан рўёбга чиқарилган ишлар ўз давлатчилиги ва миллий кадриятларини тиклаган ўзбек халқининг бой маънавий маданиятига муносиб ҳисса бўлиб кўшилди. Жамғарма томонидан ташкил этилаётган экспедициялар буюк аждодларимизнинг хориждаги қадамжолари, мақбаралари ва темурийлар даврида яратилган тарихий обидаларни зиёрат қилиш ва ўрганиш жиҳатидангина эмас, балки, мамлакатимизга дахлдор маънавий-маданий меросимиз билан боғлиқ қимматли илмий манбаларнинг мазмун-моҳияти жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга.

Бобур халқаро фонди раиси, Олий Мажлис депутати Зокиржон Машрабов Яқин Шарқ ва Арабистон ярим ороли мамлакатларида бўлиб ўтган навбатдаги экспедиция давомида амалга оширилган ишлар, учрашувлар

хакида сўзлаб, «Хатти Бобурий»да битилган Қуръони карим нусхаси ва бошқа қимматли манбалар юртимизга олиб келингани ҳамда уларнинг илмий-амалий аҳамияти хакида фикр юритди. Бир қанча мамлакатлардаги жаҳонга машхур алломаларимиз макбараларининг аҳволига эътибор қаратди.

ЎзФА академиги Азиз Қаюмов ва Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров «Хатти Бобурий»да битилган Қуръони карим нусхаси Ўзбекистонга – Бобур Мирзонинг ўз ватанига олиб келинганини маданий ҳаётимиздаги катта воқеа сифатида баҳолаб, Бобур тарафидан яратилган алифбонинг олимлар томонидан ўрганилиши ва теран тадқиқ этилиши учун эндиликда зарур имконият вужудга келганини таъкидладилар.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, олим ва адиб Абдулла Аъзамов, афғонистонлик адабиётшунос Ҳалим Ёркин ва бошқа ижодкорлар навбатдаги илмий сафар чоғида қўлга киритилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур меросига доир манбаларнинг аҳамияти ва уларни ўрганиш билан боғлиқ вазифалар хусусида сўзладилар, экспедиция аъзоларини эришилган хайрли натижалар билан қутладилар.

– *Ҳурматли Зокиржон ака, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» мухлислари ҳам экспедициянинг ҳар бир сафарини катта қизиқиш билан кузатиб бормоқда. Айтинг-чи, бу галги илмий сафарнинг энг катта ютуғи нимадан иборат бўлди, деб ҳисоблайсиз?*

– Бу сафарги илмий экспедициянинг катта ютуғи – «Хатти Бобурий»да битилган Қуръони каримнинг нусхасини ўз Ватанимизга – Бобур Мирзонинг ота юртига олиб келганимизда, деб биламан.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» мухлисларига яхши маълумки, «Хатти Бобурий» Заҳириддин Муҳам-

мад Бобур томонидан 1503-1504 йилларда, яъни Бобур Мирзо йигирма тўрт ёшдалигида яратилган алифбо бўлиб, 29 ҳарфдан иборат. Улуғ шоиримиз араб алифбосини ислоҳ қилиб, ёзувни соддалаштириш ва осонлаштириш мақсадида уни туркий тил ва талаффуз мезонларига мослаштирган. Бобур ўзининг бир неча ғазаллари ва китъалари, хатларини шу алифбода битиб, Мовароуннаҳр ва Афғонистонга, ўғиллари Ҳумоюн ва Ҳиндол Мирзолар, шунингдек, Хожа Калон ва бошқаларга юборган. Айни пайтда, энг яхши хаттотларга буюриб, Қуръони каримни шу алифбода кўчиртирган ва Маккаи мукараммага юборган.

«Бобур хати» деб аталган ўз алифбо тизимини амалда татбиқ этишга Бобур Мирзо кўп ҳаракат қилган. Бироқ, ўша суронли йилларда бунинг иложи бўлмаган. Бу ҳақдаги маълумотлар «Бобурнома», Низомиддин Аҳмад Ҳиротийнинг «Табакоти Акбарий», Абдулқодир Бадовунийнинг «Мунтахаб ут-таворих» ва бошқа асарлар орқали бизга яхши маълум.

Гарчи, шу чоккача бобуршуносликда «Хатти Бобурий» деб ном олган бу алифбо ҳақида маълумот учраса-да, ханузгача унинг намунаси топилмаган эди. Ўн йиллардан бери турли кутубхона ва музейлардан «Хатти Бобурий»ни излаб келаётган эдик. Биз борган мамлакатларнинг кутубхона, музей ва дорилфунунларидаги учрашувлар, илмий мулоқотлар ўз самарасини берди. Узоқ изланишлардан сўнг Машҳаддаги Имом Ризо мажмуаси худудида жойлашган «Қуръон» музейида «Хатти Бобурий»да битилган Қуръони карим нусхаси борлигидан хабар топдик. Шу сабабли экспедициямиз Машҳад сари отланди. 2003 йилнинг 21 декабрида йўлга чиқиб, 2004 йилнинг

20 феввалида юртимизга қайтиб келдик. Сафар давомида буюк аждодларимизнинг макбаралари ва темурийлар даврида яратилган тарихий обидалар зиёрат қилинди, улар ҳақида тегишли маълумотлар тўпланди.

Ҳамадонда Абу Али ибн Сино бобомизнинг, Тус шаҳрида эса Абулқосим Фирдавсий макбарасини зиёрат қилдик. Ибн Сино мажмуаси ҳавас қилса арзигулик даражада обод экан. Эрон худудида яшаб ижод қилган Умар Хайём, Фаридуддин Аттор, Хофиз Шерозий, Саъдий Шерозий, Туркия худудида жойлашган Жалолоддин Румий макбаралари яхшилаб таъмирланиб, зиёратгоҳга айлантирилганини кўрдик.

Туронзаминда камол топиб, илм-фан соҳасидаги кашфиётлари билан бутун дунёга машҳур бўлган «Муаллим ус-соний» – Абу Наср Форобийнинг қабри Сурия пойтахти Дамашқдаги «Боб ус-сағира» қабристонидан жойлашган. Ўрта асрнинг машҳур астрономи, математики, Мирзо Улуғбекнинг сафдоши ва шогирди Али Қушчи эса Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Авлиё Айюб Ансорий қабристонидан дафн этилган. Бобурнинг ўғли, шоир Комрон Мирзо Саудия Арабистонининг Маккаи мукаррама шаҳридаги «Жаннат ул-маъво» қабристонидан Муҳаммад пайғамбаримизнинг аёли Хадича онамиз қабрининг оёқ томонида дафн этилганлиги аниқланди. Бу манзилни ҳам зиёрат қилиб, «Хатти Бобурий»дан битилган бошқа манбаларни изладик...

Арабистон ярим оролидаги мамлакатларда илмий изланиш олиб бораётганимизда ҳаж мавсуми бошланиб қолгани муносабати билан, биз – экспедициянинг беш нафар аъзоси ҳам муқаддас ҳаж ибодатларини адо этиш бахтига мушарраф бўлдик.

– Нечозгли хавф-хатарли бўлмасин, экспедиция Ироққа ҳам ўтишига муваффақ бўлибди. Ироқ сафари қандай кечди?

– Бу мамлакатда атиги уч кунгина бўлсак-да, кўп таассуротлар билан қайтдик. Маълумки, Халифа Маъмун ўз даврида Хоразмдан Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийни машҳур академиясига олиб кетган. Хоразмий Бағдодда яшаб, ижод қилиб, астрономия, математика ва бошқа табиий фанлар соҳасида кўплаб илмий кашфиётлар қилган. Биз бу ерда буюк бобокалонимиз билан боғлиқ қадамжоларга қизиқдик. «Байт ул-ҳикма» («Донишмандлар уйи»)да Абдужаббор Нажий бошчилигидаги илмий ходимлар билан танишдик. Хоразмий илмий фаолият олиб борган кутубхонада, у яшаган маҳаллада бўлиб, буюк аждодимиз қолдирган бой илмий мерос ҳақида фикр алмашдик. «Байт ул-ҳикма»да Муҳаммад Хоразмийнинг 1200 йиллиги нишонланишида ҳам Абдужаббор Нажий бош-қош бўлган экан.

Хоразмий ўзи яшаган Қутрибул маҳалласидаги қабристонга дафн этилганлиги маълум бўлди. Биз жаноб Абдужаббор Нажий ёрдамида шаҳарнинг шимолий қисмидаги Имом Аъзам мақбара-масжидини зиёрат қилиб, Қутрибул маҳалласига бордик. Лекин шаҳардаги ҳарбий ҳолат қабристон томонга ўтиш имконини бермади.

«Байт ул-ҳикма»да буюк аждодимиз Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий ҳақидаги суҳбатлар чоғида бу ташкилот ҳамда Бобур халқаро фонди ва Ўзбекистондаги Маъмун академияси иштирокида Хоразмий фаолиятини ҳамкорликда чуқурроқ ўрганиш, янгиликлар билан ўртоқлашиш, ўзаро вакиллар алмашиб туриш, Бағдодда тинчлик-осойишталик юзага келгач, Хоразмийнинг

дафн этилган жойини аниклаб, кабр устига ёдгорлик ўрнатиб, у жойни ободонлаштириш ҳақида ёзма равишда келишиб олинди.

Бағдоддаги вазият Ироқдан тезроқ чиқиб кетишни тақозо қилгани боис биз яқинроқ йўл билан Эрон ҳудудига ўтиб, Шерозга йўл олдик. Шерознинг тоғли баҳаво жойида Ҳофиз боғи барпо этилган экан. Шарқнинг машҳур алломалари Ҳофиз Шерозий, Саъдий Шерозийлар яшаб ижод қилган бу мўътабар жойда миллатимизнинг буюк вакиллари яна бири, туркий тилда илк бор девон тузган машҳур шоир Ҳофиз Хоразмий ҳам яшаб ижод қилгани ва шу жойда вафот этгани манбалардан маълум.

Шероз университети олимлари, ҳофизшунослик маркази ходимлари ва бошқа зиёлилар билан қилган учрашув-мулоқотлар, фикр алмашувлар, ашёвий далиллардан маълум бўлдики, ҳозирги Ҳофиз Шерозий ёдгорлик мажмуаси ўрни бундан 50–60 йил аввал қабристон бўлган. Демак, Ҳофиз Хоразмий ҳам ўша жойга дафн этилган, деган фикрга келинди.

Имкониятдан фойдаланиб, кўпгина араб мамлакатларида Низомийнинг туркий девони билан ҳам қизиқдик. Ҳозирча уни қўлга киритолганимиз йўқ. Лекин умидимиз бор.

– Юқорида Абу Наср Форобий бобомизнинг қабри Дамашқдаги «Боб ус-сағир» қабристонидан эканлигини айтдингиз...

– Абу Наср Форобийнинг қабри «Боб ус-сағир» қабристонининг бир бурчагида жойлашган бўлиб, йўл йўқлиги, кўримсизлиги боис уни топиб бориш мушкул бўлди. Қолаверса, қабр макбарасиз, қабр тоши (бетондан қилинган) эскирган, нураган, ёзилган кичкина лавҳа оддий михга илиб қўйилган. Ҳатто,

қабр ёнидаги баланд деворли эски уйларнинг босиб қолиш хавфи ҳам йўқ эмас. Қабр панжара билан ўралган. Панжаранинг ичини бой оилалар ўзлари учун хилхонага айлантиришиб, салобатли сағана тошларини кўйиб боришмоқда. Агар эътибор берилмаса, яқин 40–50 йил ичида Форобий ҳазратлари қабридан номнишон қолмаслиги мумкин.

Мутасадди ташкилотлар билан ҳамкорликда бутун дунёга машҳур ҳамюртимиз Абу Наср Форобий қабрини тиклаш-ободонлаштириш ишларини олиб бориб, кадамжога ёдгорлик ўрнатиш масаласини кўриб чиқиш лозим, деб ўйлаймиз.

— *Туркияда бўлганларингизда Мирзо Улуғбекнинг шогирди ва издоши Али Қушчи қабрини ҳам зиёрат қилибсизлар, зиёратгоҳнинг аҳволи қандай экан?*

— Бу йил Алоуддин Муҳаммад Қушчи бобомиз таваллудига олти юз йил тўлади. Маълумки, Али Қушчи Шохрух Мирзонинг элчиси сифатида Хитойда бўлган. Мирзо Улуғбек вафотидан сўнг Туркияга бориб, ўзининг илмий-тадқиқотларини давом эттирган. Алломанинг кўпгина кашфиётлари бугунгача ҳам ўз илмий қимматини сақлаб келаётир. Али Қушчи вафотидан сўнг Авлиё Айюб Ансорий қабристонига дафн этилган. Шунини айтиш керакки, бу манзилдаги бошқа қабрлар сингари Али Қушчи қабри ҳам Авлиё Айюб Ансорий мақбарасининг «соя»сида қолиб кетган. Қабрлар ниҳоятда зич жойлашган. Йўл йўқлиги ва сағана тошига битилган ёзувлар эскириб, ўча бошлагани сабабли уларни топиш қийин. Шунинг учун Дамашқдаги Форобий қабри сингари Истанбулдаги Али Қушчи қабри ҳам ЮНЕСКО томонидан жаҳон мероси дея эътироф этилиши ва обод қилиниши зарур.

Ўйлаймизки, бу борадаги саъй-ҳаракатларимиз ҳам хайрли бўлади.

Бобур халқаро жамғармаси буюк аждодларимиз номини абадийлаштириш, улар қолдирган бой илмий-маданий меросни тўплаб, мангу оромгоҳларини ободонлаштиришдек эзгу ишларни бундан буён ҳам давом эттиради.

(Сухбатдош – Мурад Абдуллаев)

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси,
2004 йил 19 март*

ИККИНЧИ УМР

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Иккинчи чакирик Олий Мажлиснинг XI сессиясида буюк аждодларимиз хотирасига эътиборни янада кучайтириш ҳамда уларнинг Ўзбекистондан ташқарида дафн этилган жойларини ободонлаштириш тўғрисидаги эзгу ташаббус билан чиққан эди.

Шунга биноан, Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция аъзолари ўтган йили Афғонистонда бўлиб, Алишер Навоий, Бобур Мирзо ва бошқа буюк аждодларимиз қабр-мақбараларининг бугунги ҳолати билан танишиб қайтдилар.

Бобур номидаги Халқаро фонд раиси, илмий экспедиция ташкилотчиси Зокиржон Машрабов билан суҳбатимиз айни шу мавзуда бўлди.

– *Халқимизда «Султон суягини хўрламас», деган улуг ҳикмат бор. Мустабид совет тузуми узоқ йиллар аждодларимизга бўлган меҳр-муҳаббатимизни сўндиришига ҳаракат қилиб келди. Лекин мустақилликнинг илк кунлариданоқ Президентимизнинг алоҳида эътибори ва саъй-ҳаракатлари билан шонли тарихимиз, буюк аждодларимиз ҳаёти ва илмий-маънавий меросини ўрганишига астойдил киришилди. Бугунга қадар бу борада салмоқли ишлар бажарилди. Бобур халқаро фонди ҳам бунга катта ҳисса қўшиб келмоқда.*

– Мамлакатимизда халқимиз маънавий-маданий меросини ўрганиш, миллий-диний кадриятларимизни тиклаш ишлари давлат сиёсати даражасига кўтарилиб,

мазкур йўналишдаги вазифаларни бажаришда давлат ва нодавлат ташкилотлари фаол қатнашмоқда. Бизнинг фондимиз ҳам, том маънода мустақиллик яратган қулай шароит, Юртбошимизнинг буюк тарихимизни холисона ўрганишга, ўтмиш аجدодларимизнинг четга «суриб қўйилган» бебаҳо маънавий меросини тўплаш ва оммалаштиришга қаратилган эзгу даъватига жавобан, 1992 йилдан буён фаолият кўрсатиб келмоқда.

Фонд томонидан ташкил этилган Халқаро илмий экспедиция ўтмиш аجدодларимиз изидан йигирмадан ортиқ хорижий мамлакатларда 300 минг километрдан кўпроқ масофани автомобилда босиб ўтиб, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшган Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Зокиржон Фуркат ва бошқа ўнлаб буюк аждодларимиз яшаб, ижод қилган ва вафот этган жойларда бўлди. Улар ҳақида маълумотлар тўплаб, илмий истеъмолга киритди.

Экспедициянинг чет элларга қилган сафарлари маҳсули сифатида йигирмадан ортиқ видео, кино-фильмлар яратилиб, ўнлаб китоблар чоп этилди ва халқимизга тақдим этилди. Юзлаб ноёб китоб ва қўлёзма асарлар Ватанга олиб келинди ва улар Андижон шаҳридаги «Бобур ва жаҳон маданият» музейига қўйилди.

Шу кунларда фондимиз ҳомийлигида Бобур ва бобурийлар сулоласи тарихига оид «Тож кийган дарвиш» (Бобур), «Ўн олтинчи аср бунёдкори» (Бобур), «Бобур – йўлбарс», «Гулбадан» ва бошқа чет элларда яратилган ноёб асарларни ўзбек тилига таржима қилиб, чоп этиш режалаштирилмоқда. Ўтган йили жаҳонга машхур бобуршунос олимлар Эйжи Мано

ва М.Комаслар томонидан нашр этилган «Бобур ва унинг даври», испан тилидаги «Бобурнома» ҳамда Эрон давлатининг нуфузли музей-кутубхоналарида сақланаётган «Хатти Бобурий», «Куллиёти Бобур»дек ноёб асарлар Ўзбекистонга келтирилди.

Биз келгусида Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон ва юртимиз кино ижодкорлари билан ҳамкорликда буюк Бобур ҳақида кенг қамровли бадиий фильм яратиш; буюк аждодларимиз қабр-мақбараларини тиклаб-таъмирлаб, зиёратгоҳга айлантириш; мамлакатимиздан хорижга олиб чиқиб кетилган китоб ва ноёб қўлёзма асарларнинг ҳеч бўлмаганда нусхаларини юртимизга олиб келишдек хайрли ишларни амалга оширишни мўлжалламоқдамиз. Шу мақсадда Осиё, Европа, Африка қитъалари бўйлаб илмий экспедициялар уюштириш режалаштирилган.

Улуғ аждодимизнинг 525 йиллик таваллуд санасига бағишлаб Бобур энциклопедиясини яратишни ҳам фондимизнинг асосий вазифаларидан бири деб ҳисоблаймиз.

2004 йил 18 сентябрь куни Тошкент шаҳрида, «Заҳириддин Муҳаммад Бобур – Шарк Уйғониш даврининг буюк намояндаси» мавзусидаги илмий-маърифий анжуман Бобур номидаги Халқаро фонд томонидан ўтказилиб, унда республикамиздаги таниқли олим ва ёзувчилар, тадқиқотчилар билан бирга Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон давлатларидан ҳам меҳмонлар иштирок этди.

Бобур халқаро илмий экспедицияси ўтган йили Афғонистон сафари билан боғлиқ режаларини тўла бажарган ҳолда, фондимизнинг Ҳирот бўлимини очиб, унга Муҳаммад Тоҳир Анбарий исмли иқтисодчи,

тарихнавис олимни раҳбар қилиб қўйдик. Шунингдек, у ердан Ҳирот, Ғазна, умуман, Афғонистон тарихи ҳақидаги китобларни ва XIX асрда чоп этилган «Шоҳ Машраб» асарини юртимизга олиб келишга муяссар бўлдик.

– *Сиз Афғонистонга бир неча бор экспедиция уюштиргансиз, охириги сафарнинг олдингиларидан фарқли жиҳатлари ҳақида тўхталсангиз...*

– Аввало, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, биз Афғонистонга беш марта экспедиция уюштириб, буюк аждодларимизнинг қабрларини излаб топиш, уларнинг ҳолатини, қолдирган бой илмий-маданий меросини ўрганиш ҳамда уларни тиклаш-таъмирлаш йўлида муҳандислик кидирув ва лойиҳалаш ишларини амалга оширдик. Кўхна Ҳирот шаҳрининг Мусалло майдонидаги Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Камолиддин Бехзод ва Ғазна шаҳридаги Абу Райҳон Беруний ва бошқа буюк алломаларнинг аянчли ҳолатга тушиб қолган қабр-мақбараларини қайтадан тиклаш борасида фондимиз тасарруфидаги «Мадор» муҳандислик ишлаб чиқариш бирлашмаси мутахассислари муҳандислик-кидирув-лойиҳалаш ишларини бажариб, уларни амалга ошириш режаларини белгилаб олдилар.

Охириги сафаримиз ҳар қачонгидан масъулиятли бўлди. Хабарингиз бор, Президентимизнинг таклифлари асосида Алишер Навоий қабрини қайтадан тиклаш мақсадида лойиҳа тайёрланган эди. Олий Мажлис Кенгашининг «Буюк аждодларимизнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида дафн этилган жойларини аниқлаш ва ободонлаштиришга доир чоратадбирлар тўғрисида»ги қарори қабул қилинди. Бу борада Вазирлар Маҳкамасининг махсус фармойишига

биноан, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг мақбарасини таъмирлаш ва ободонлаштириш имкониятларини жойида ўрганиб, танишиш мақсадида махсус гуруҳ тузилди. Мен ана шу гуруҳ таркибида яна бир бор Афғонистоннинг Хирот шаҳрида бўлдим ва ўз тақлифларимизни тақдим этдик.

Иккинчидан, олдинги сафарларимиз ўта мураккаб шароитда кечган эди. Ҳокимият тепасига келган баъзи сиёсий гуруҳларнинг маданий меросга, аллома аждодларга, хусусан, уларнинг мақбараларига ва дунёвий олимлар меросига нисбатан тутган мутаассиб сиёсати шароитида илмий экспедиция олдига қўйилган мақсадларни амалга ошириш, маҳаллий олимлар билан ҳамкорлик қилишда катта қийинчиликларга дуч келган эдик.

Бугун Афғонистондаги вазият ўзгармоқда. Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида ижобий силжишлар рўй бермоқда. Афғонистонга амалий ёрдам кўрсатиш учун борган ўзбекистонликларга аҳолининг хурматини кўриб хурсанд бўласан, киши. Афғонлар Ўзбекистон халқи ва унинг раҳбаридан вайрон бўлган кўприклар, йўллар ва тарихий обидаларни тиклашда ёрдам берилаётгани учун дуо қилиб, самимий ташаккурларини изҳор этмоқдалар. Ўз мамлакатларининг Ўзбекистон каби ривожланишини, озод ва обод ўлкага айланишини чин кўнгилдан истамоқдалар.

– *Бобур Мирзо қабр-мақбарасини зиёрат қилдиларингизми?*

– Сафаримиз давомида яна бир бор Кобулдаги Боғи Бобур билан яқиндан танишдик. Маълумки, Бобур ўзининг Кобулда дафн этилишини васият қилган ва шу сабабли Ҳумоюн отасининг жасадини маълум вақтдан кейин Аградан Кобулга кўчириб келтирган.

Мақбара шох Бобур ўзи ёктирган, темурийларнинг анъанавий чорбоглари шаклида яратилган кўркам бокқа кўйилади. Ўша даврлардан бошлаб «Бобур боғи» деб аталиб келган ушбу оромгоҳ Афғон ва Ҳинд, Хуросон ва Мовароуннаҳр ўлкалари халқларининг сеvimли зиёратгоҳларидан бири бўлган. Афсуски, кейинги вақтлардаги кўп йиллик урушлар бу жойни харобага айлантирган, деворлар бузилган, ҳовузлар кўмилган, мақбара жиддий шикастланган.

Бугун у ерда амалга оширилаётган таъмирлаш ишларини кўриб қувондик. Оғохон фонди немис мутахассислари ва маҳаллий аҳоли билан биргаликда Бобур Мирзо боғида таъмирлаш ишлари олиб бориб, зиёратчилар учун қулай шароитларга эга дам олиш хоналари, турли маросимлар ўтказиладиган заллар қайтадан қад кўтармоқда. Шунингдек, Бобур Мирзонинг фарзандлари Жаҳонгиршоҳ ва Шох Жаҳон қурдирган ёзги масжид ва мақбара, Бобуршоҳнинг қабрига кўйилган сағана тоши атрофларида таъмирлаш-ободонлаштириш ишлари олиб борилмоқда.

– Кўйлаб мутафаккирларимизнинг азиз хоки Афғонистон ҳудудида эканлиги маълум. Уларнинг ҳолатини ўрганиши ҳам экспедициянинг диққат марказида турган масалалардан бўлса керак?...

– Мақсад, Кобулдаги Бобур мақбарасидан ташқари, Ҳирот шаҳридаги Камолиддин Беҳзод ва Султон Ҳусайн Бойқаро қабрлари, Ғазнадаги Абу Райҳон Беруний қабри, Балхнинг Ишкамиш мавзесидаги Бобораҳим Машрабнинг қабри, темурийлардан қолган Ҳирот ва Афғонистоннинг бошқа вилоятларидаги бебаҳо санъат намуналари бўлмиш иншоотларнинг мудҳиш урушдан кейинги ҳолатини ўрганиш эди. Шунга кўра, биз Ғазнада Абу Райҳон Берунийнинг қабрига бордик. Ушбу

муборак жой олдинги сафарлар чоғида «кашф этилган» эди. Бугун қабр ниҳоятда аянчли аҳволда. Бобораҳим Машрабнинг Ишкамиш шаҳридаги қабр-мақбараси эса уч-тўрт сўфийга тирикчилик манбаини ўтовчи ўзига хос «балогардон авлиё» жойга айлантирилган. Қабр устига лойсувок гувала уй солинган. Сафар чоғида ўзбек мумтоз шоири Мавлоно Лутфий дафн этилган жой ҳам топилди. Маълум бўлишича, Ҳиротдан 25–30 чакирим узокликдаги Дашти Булдай деган мавзеда жойлашган қабристонда ўз вақтида шахзода Қосим ва унинг яқинлари дафн этилган экан. Кўп машаққатлар билан шахзода Қосим қабристонини топиб бордик. Бу жой дашт ўртасида жойлашган ва хийла катта – тахминан уч гектар атрофидаги пахса деворли кўрғон бўлиб, Дашти Булдай ўртасида, аҳоли яшайдиган Деҳи Канор қишлоғидан уч-тўрт чакиримча шимолда эди.

Кўрғон ичида яна бир кўрғонча бўлиб, унинг ўртасида сўрисифат баланд супа ва унинг устида катта тош уюми бор – бу шахзода Қосим қабри.

Куни билан олиб борган қидирув ишларимиз натижа бермаганидан сўнг биз тарихнавис, кекса олим мавлоно Анбарий уйига бориб, у зот билан суҳбатлашганимизда мавлоно Лутфийнинг қабрлари шахзода Қосим қабрининг кун чиқиш тарафидаги қабрлардан бири бўлиши мумкин, деган сўзларини эсладик. Қабристонга қарайдиган Шайх Абдулваҳоб ушбу мулоҳазани эшитиб, хужраси ёнидаги бир ихчам кўрғончани кўрсатиб, деди:

– Мана бу жойда ҳам бир қабр бор, лекин кимники эканлигини, тўғриси, билмайман.

Кўрғончанинг эни икки ярим, бўйи тўрт метрча, баландлиги одам бўйи бўлиб, тепаси очиқ ва ток

занглари билан қопланган эди. Ҳиротлик ҳамроҳимиз Мавлоно Анбарийнинг ўгли Тоҳиржон билан Абдурахмон девор оша кўрғонча ичига тушишди-да, белкурак билан тупрокни қовлай бошлади. Анчадан кейин калин ва узун мрамар тош чиқди. Биз офтобада сув келтирдик, уни ўша жойда ювдик ва ниҳоят:

– Топилди, топилди! – деди Тоҳиржон худди катта бир хазина топгандай. Тошга уч сўз: «Мавлоно Лутфий Ҳиравий» битилган эди.

Ҳаммамизнинг қувончимиз чексиз эди. Муқаддас Қуръон оятларидан тиловат қилиб, Лутфий ҳазратларининг руҳи покига бағишладик.

Ҳиротга кеч қайтдик, тўғри сангтарошлар растасига бордик. Ҳартугул кетиб қолишмаган экан, мрамар тошга ёзув буюрдик. Эртасига мрамар тахтани олиб, яна Деҳи Канорга жўнадик. Қишлоқлар оралаб ўтган йўл кеча эрталаб юрган дашт йўлимизга нисбатан чидаса бўлгулик эди.

Шайх Абдулваҳоб бизни мулоим табассум билан кутиб олди, унинг ёрдамида Лутфий дафн этилган қабр кўрғончасининг қун чиқиш томони ўртасидан тоқчасимон қилиб ўйдик-да, «Бу оромгоҳ пок Аллоҳ лутфи дарёсининг ғаввоси, урфонга элтувчи ғазал иқлимининг султони, ҳазрати Лутфий Ҳиравийникидир...» каби жумлалар ўйиб ёзилган мрамар тахтани жойлаштириб, атрофини суваб, маҳкамладик.

Шундан кейин шайх Абдулваҳобга аталган назру ниёзларимизни бериб, Ҳиротга қайтар эканмиз, қайфиятимиз чоғ, бугунги қилган тадбиримиздан мамнун эдик. Албатта, биз катта кашфиёт қилганимиз йўқ, лекин Лутфийдек атоқли бир шоир қабри йўқ бўлиб кетишининг олдини олгандек, ўзимизни ҳис этардик. Чунки Деҳи Канор қишлоғининг аҳолиси ва

бошка афгонстонлик зиёлилар ҳам Лутфийдек улуғ ҳамюртларининг қабрини билмас эдилар. Биз шайх Абдулвахобга ва у ердаги маҳаллий халққа уни танитиб, назаримизда, хайрли иш қилдик. Шоядки, шу баҳона улар ҳам бу машхур шоирни қайтадан таниб олсалар.

Бугунги кунда фондимиз мутахассис (геолог-топограф-лойихачи)лари Афғонистондаги буюк аждодларимиз қабр-мақбараларини қайта қуриш-таъмирлаш лойихаларини тугатиб, жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилмоқчи.

– *Сафарнинг Ҳирот шаҳри билан боғлиқ тафсилотлари ҳақида ҳам маълумот берсангиз.*

– Самарканд Амир Темурнинг пойтахт шаҳри бўлса-да, ўғли Шохрух Мирзо (ҳукмронлик йиллари 1405 – 1447 йиллар) тахтини Ҳиротга кўчирган эди. Шу сабабли бу шаҳар XV асрга келиб туркий тилли халқлар маданияти ривож топган темурийларнинг энг асосий марказий шаҳри бўлиб, Хуросон ва Мовароуннахр ўлкаларига пойтахт хизматини ўтади. Амир Темурнинг набираси, Бобурнинг эса бобоси Султон Абусаид Мирзо Хуросон ҳамда Туркистонни биргаликда қўшиб бошқарган сўнгги темурий ҳукмдор бўлган эди.

Бобур Мирзонинг амакиваччаларидан бири Ёдгор Муҳаммад Мирзо бошқарувидан ўттиз йил ўтгач, Бобурнинг яна бир амакиваччаси Султон Ҳусайн Мирзо раҳнамолиги остида Ҳирот маданий жиҳатдан энг юксак чўққига кўтарилди.

У ерда кўплаб шоирлар, олиму фозиллар, санъаткорлар ижод қилишарди. «Мен Ҳиротни кўриш истагида ёнардим, – деб ёзади Бобур. – Султон Ҳусайн Мирзо ҳукмронлиги остида Ҳирот гуллаб-яшнади, ўн маротаба, балки йигирма маротаба кўпроқ чирой очди».

Маълумки, Алишер Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро яқин дўстона муносабатда бўлишган. Собик шўро даврида яратилган Алишер Навоий ҳақидаги спектакль ва кинофильмда давр сиёсатидан келиб чиқиб, бу буюк инсонлар бир-бирига қарама-қарши қўйилиб, салбий образ сифатида Ҳусайн Бойқаро танлаб олинган. Аслида, Султон Ҳусайн Бойқаро илм-фан ва маданият ҳомийси, шоир бўлган. Беайб парвардигор деганларидек, у ҳам камчилик ва хатоларга йўл қўйган бўлиши табиий, лекин, нима бўлганда ҳам, унинг темурийлар сулоласининг йирик намояндаси бўлгани шубҳасиз.

Бугунги Ҳирот Афғонистондаги бошқа шаҳарларга нисбатан ободончилик ва бунёдкорлик ишлари жадаллик билан олиб борилаётган маконга айланиб бормоқда.

Ҳиротнинг қадимий қисми ҳисобланган Мусалло майдонида темурий султонлар ва Алишер Навоий қурдирган иншоотлар, макбаралар жойлашган. XV асрда яшаган машҳур тарихчи Хондамир «Равзат-ус-сафо» асарининг хотимасида Ҳиротнинг кўча ва боғлари, масжид-мадрасаларининг батафсил баёнини ёзиб қолдирган. Мусалло темурийлар даврида шаҳарнинг энг кўркам боғи бўлганлигини алоҳида таъкидлаган ва уни жаннатга қиёслаган. Даврлар ўтиши билан бу худуд кичик бўлак ва майдончаларга бўлиниб кетибди. Аммо шоирлар қуйлаган ва Навоийнинг севимли иморатлари ёнидан ўтган машҳур Инжил ариғи ҳамон оқиб турибди. Ариқнинг шимол томонида Султон Ҳусайн Бойқаро макбарасининг қолдиқлари ва сағана тоши, харобага айланган мадрасанинг тўрт минораси сақланиб қолган. Ариқнинг жанубий қирғогида Алишер Навоий, Гавҳаршодбегим макбараси, Навоий қурдирган «Ихлосия» хонақоҳи ва «Ха-

лосия» мадрасасининг харобалари сакланиб қолган. Алишер Навоий ҳазратлари Инжил ариғи бўйида ўзи курдирган иншоотлар ҳақида «Вақфия» асарида тўла ахборот бериб ўтган. Бу ҳақда тарихчи Хондамирнинг асарларида ҳам талай маълумот бор.

– *Ўқувчиларимиз тўлароқ тасаввурга эга бўлиши учун Навоий мақбарасининг ҳолатини янада батафсил тушунтириб берсангиз...*

– Алишер Навоий Ҳиротнинг Инжил дарёси бўйидаги сокин мавзелардан бирига дафн қилинган. Мусалло номи билан машхур бу меъморий мажмуада Шохрух Мирзо (хоки Самарқандга кўчирилгунга қадар), Гавҳаршодбегим, Бойсунқур Мирзо каби темурийлар хонадони аъзоларининг қабр-мақбаралари бўлган. Навоий ҳазратлари бу зотлардан 30–40 метр шимоли-шарқда, мўъжазгина гумбазли, бадий безаклардан холи, соддагина мақбара ичида ётибдилар. Қабр тепасига тикланган дастлабки иншоот ҳам, унинг тасвири ҳам, афсуски, исиз йўқолган. Ҳозирги мақбарани ҳиротлик тадбиркор Ғулом Ҳайдар Мухторзода ўз сармоёси ҳисобидан 1947 йили пишиқ ғиштдан курдирган.

Бизнинг вазифамиз, энг аввало, темурий султонлар барпо этган юксак маданият белгиларини излаш, Алишер Навоий мақбарасининг вайронага айланиш сабабларини, унинг бугунги ҳолатини, таъмирлаш ва ободонлаштириш ишлари билан боғлиқ шароит ва муҳитни ўрганиш эди. Бизга Афғонистон томонидан тарихий обидаларни сақлаш ташкилоти раҳбари Абдулхай Аббосий ва Ҳирот шаҳри мутасаддиларидан Музаҳхар Воҳидий ҳамроҳлик қилдилар.

Изланишлар давомида Алишер Навоий нима учун бу олий табақа зодагонлар хилхонасига дафн этилган экан, деган савол пайдо бўлади.

Маълумки, ҳазрат Навоий нафақат улуғ шоир, балки улуғ Амир рутбасига етишган машҳур давлат арбоби бўлган. Бинобарин, унга муносиб иззат-икром кўрсатмоқ учун қабр ўрнини подшоҳ Ҳусайн Бойқаронинг ўзи белгилаб берган бўлиши мумкин. Қолаверса, оддий халқ ҳазрат Навоийни улкан шоир, нуфузли амалдор деб эмас, балки авлиё, илоҳий пир, деб ҳам эъзозлаган. Ҳатто, шу кунларда ҳам ҳазратнинг қабрига кишилар шифо истаб, мушкулларига мадад тилаб зиёратга келишларининг гувоҳи бўлдик.

1501 йили буюк Алишер Навоийнинг маъракамаросимларида шох Султон Ҳусайн Бойқаро ўзи аза тутиб, раҳнамолик қилади. Алишер Навоийнинг қабр-мақбараси ҳам шоҳона қилиб қурилади ва бу қаср тарихий обида – зиёратгоҳ бўлиб кўп асрлар сақланади. Беш йил ўтиб, 1506 йили Султон Ҳусайн Мирзо вафот этади ва дўсти Алишернинг қабридан чамаси 100 метрлар шимол томонга ўзи қурдирган мадраса олдида дафн этилади. XIX асрнинг охирларига келиб, бу икки буюк инсоннинг қабр-мақбаралари бузилиб, вайронага айланади.

Алишер Навоий мақбарасидан 30–40 метр жануби-ғарбда Шохрух Мирзо дафн этилган. Ҳозирда Гавхаршодбегим мақбараси, деб ном олган иншоотга Шохрух Мирзо, Мирзо Улуғбекнинг онаси, укалари Бойсункур Мирзо, Шох Ғариб Мирзолар дафн этилган бўлиб, Мирзо Улуғбек отаси Шохрух Мирзонинг жасадини Самарқандга олиб келиб, қайтадан Гўри Амирга дафн этади. Шохрух Мирзо илк бор дафн этилган ушбу иншоот ёнидаги мақбаралардан ярим аср олдин қурилишига қарамасдан, ҳозиргача ҳам яхши сақланган.

Хулоса қилиб айтганда, бир хил геосейсмологик шароитда тикланган учта тарихий обидага табиий

муҳитнинг салбий таъсири бир хил бўлганини инобатга олиб, Алишер Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро қабр-мақбараларининг вайронага айланиб, бузилиб кетиш сабабларини яна ҳам чуқурроқ ўрганиш учун келгусида илмий изланишларни давом эттирмоғимиз лозим кўринади. Ўтмишнинг гувоҳлик беришича, XIX аср охири – XX асрнинг бошларида Афғонистонда Абдурахмонхон ва Омонуллохон ҳукмронлик қилган даврда англиялик босқинчилар иштирокида туркий тилли буюк шахсларнинг мақбаралари қасддан вайронага айлантирилган («Афғонистон тарихи» китоби, афғонистонлик олимларнинг сухбатлари ёзилган кассеталар).

Ҳозирги Алишер Навоий мақбараси ташқи тарафдан ганчхок, ички тарафдан эса оддий лой қоришмаси билан сувалган бўлиб, томи гумбаз қилиб ёпилган. Тўрт томондаги бурчакларда минорачалар ишланган. Ички саҳни 5x5 метрдан иборат ва марказий қисмида Навоий ҳазратларининг кейинги даврларда қўйилган сағанаси ва қабр тоши жойлашган. Афсуски, қабрга кўмилган қора мармар лавҳнинг бешдан бир қисмигина сакланиб қолган. Мақбаранинг ички саҳни ҳозирги вақтда мармар кошинлар билан қопланган. Томидан чакка ўтади. Ташқи томонидаги ғиштлар, ганчхок қоришмалар тушиб кетган, ички томонидаги равоқларнинг тепа қисмларида, ички гумбазнинг ганч безаклари билан пардозланган қисмларида дарз кетган жойлар бор...

– Буюк аждодларимизнинг мамлакатимиздан ташқарида дафн этилган жойларини обод қилиш ишлари қай тарзда амалга оширилади?

– Таъкидлаш лозимки, Афғонистон ва бошқа давлатлар худудида дафн этилган илм-фанимиз,

санъатимиз, маданиятимиз, тарихимиз, адабиётимизга бевосита дахлдор бўлган буюкларимиз факатгина Навоий, Бехзод, Беруний, Лутфий, Машраб билан чегараланмайди. Қадимда «Хуросон» деб номланган бу худудда биз том маънода фахрланишимизга арзигулик ўнлаб алломаларимизнинг азиз хоклари қолган. Улар ҳақида изланишлар олиб борилмоқда.

Албатта, уларнинг барчасининг мақбараларини ҳозирги Ўзбекистонда барпо этилаётган ёки қайта таъмирланаётган мақбаралар даражасида тиклаш кийин. Балки бунга эҳтиёж ҳам йўқдир... Аммо уларнинг беиз йўқолиб кетишига йўл қўймаслик ва ҳеч бўлмаганда, оддийроқ лойиҳалар асосида таъмирлаш мумкин ва лозим, деб ўйлайман. Шу маънода, Афғонистон худудидаги темурийлар тарихи ва маданияти билан боғлиқ осори атиқалар, жумладан, ўзбек давлатчилиги, илму фан ривожига улкан ҳисса қўшган ҳамда адабиётда муҳим ўрин тутган Султон Ҳусайн Бойқаро, Камолиддин Бехзод, Абу Райҳон Беруний, Бобораҳим Машраб, Сурия давлатининг Дамашк шаҳрида жойлашган Форобий, Туркия давлатининг Истанбул шаҳрида яшаган Али Қушчи ва бошқа алломаларимизнинг қабр-мақбараларини таъмирлаш чораларини кўриш фондимиз олдида турган муҳим вазифалардандир.

(Сухбатдош – З.Мунавваров)

*«XXI аср» газетаси,
2005 йил 10 февраль*

Захириддин Муҳаммад Бобур – бутун Осиё тамаддунига улкан таъсир кўрсатган буюк шахслардан бири. У тақдир тақозоси билан олдин Афғонистонни, кейинроқ Ҳиндистонни эгаллаб, бу мамлакатлар тарихий тараққиётида туб бурилишлар ясади. Бу ҳақда ҳинд халқининг буюк фарзанди Жавоҳарлаъл Неру шундай дейди: «Бобур келиши билан Ҳиндистон янги сулола хукмронлигида қудратли салтанатга айланди. Шу боис, Европанинг ҳужум қилиш хавфи ёки эҳтимоли йўқ даражага тушиб қолди».

Боланинг ўсиб-улгайиши, тарбиясига ота-онаси ҳам, бувиси ҳам алоҳида эътибор билан қаради. Натижада Бобур паҳлавон йигит бўлиб етишди. Тахт вориси сифатида ёшлигиданок ҳарбий ишни, араб ва форс тилини мукаммал ўрганди. Эътиқоди мустаҳкамланиб боргач, фикҳ қонунларини, тарих ва Шарқ адабиётини чуқур ўзлаштирди.

Бобур ўткинчи хурсандчиликларга унча кизикмайдиган, емак-ичмакда инжиқлик қилмайдиган бўлиб ўсди. Ҳаётда нима яхши-ю, нима ёмонлигига болалигиданок разм соладиган бўлди. У дўстлари, тенгдош ўртоқларига, уларнинг насл-насабидан қатъи назар, бир хил муомала қиларди. Шухратпарастлик, иззатталаблик каби иллатлардан узок бўлди. Ёлғон гапирмайдиган, муғомбирлик қилмайдиган, оккўнгил бўлиб ўсди.

Бобур баҳодирона келбати, руҳан тетиклиги, абжирлиги ва нозик диди билан ўзгалардан ажралиб турарди. Кейинчалик, подшоҳлик йиллари ҳам бойликка ортиқча ружу қўймади, зеб-зийнатдан роҳатланиш ҳиссига берилмади, уларга нописандлик назари билан қарашга одатланди. Бундай феълени унинг бутун умри давомида, давлат фаолиятида ҳам кузатиш мумкин.

Кейинчалик, ўғай укалари Жаҳонгир Мирзо ва Носир Мирзо вояга етганда ҳам ана шу феъли туфайли уларга меҳрибонлик кўрсатди. Ғанимлар худбинлик йўлига ундаб, ғаламислик қилганларида ҳам укаларига ғаразғўйлик қилмади, кенгфеъллиги боис гина сақламади.

1487 йили, яъни Бобур Мирзо тўрт яшарлигида она томонидан бобоси Юнусхон узоқ фалаж бўлиб ётгач, вафот этди. Бобоси васиятига биноан бўлса керак, 1488 йили беш яшар Бобурни, давр удумига кўра, амакиси Султон Аҳмад Мирзонинг кизи Ойша Султонбегимга «кулоқ тишлатти» маросими учун Самарқандга олиб бордилар.

Заҳириддин Муҳаммадни, тўй тантаналари ўтгач, улуғ бобоси Амир Темур салтанатининг пойтахтини айлантириб томоша қилдирганлари шубҳасиз. Соҳибқирон даврида бино этилган ғаройиб қасрлар, хашаматли оромгоҳлар, феруза гумбазли мақбаралар, кўкка бўй чўзиб ганчлари яркираб турган миноралар гўзаллигини, масжиду мадрасалар маҳобатидан олган таассуротларини Бобур гўдаклик шуурига сингдиргани аниқ. Кейинчалик Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ларини ўқиб, Соҳибқирон давлатчилиқ фаолиятининг кўп жиҳатларини ўрганди ва гўдаклик чоғидаги Самарқанд сафаридан олган таассуротлари ёрдамида улуғ бобоси ҳаётига разм солди. Амир Темур мақсадлари ва бу йўлдаги улкан

ишлари, жангу жадаллари, исломий эътиқоди, олиму фузалоларга кўрсатган беминнат ғамхўрликлари, туғишганларига бўлган хурмат-мурувватни ўрганди. Булар Бобур учун бир умрга таълим мактаби эди.

Бобур тарбиясида катта бувиси Эсон Давлатбегим ва ўз онаси Қутлуғ Нигорхонимнинг хизматлари бекиёс, албатта. Ёш подшозода одоб-ахлоқ ва давлат ҳақидаги таълимотларни ўзлаштиришдан ташқари, машҳур «Қобуснома», Шайх Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон» асарларидан ҳам дарс олди.

Отаси Умаршайх Мирзонинг фазилатлари – тан-тилик ва сахийлик, саводхонлик ва мардлик ёш Бобурга ўз таъсирини кўрсатган. Ундаги хушхулқилик ва саховатпешалик, табиатан хушчакчаклик ва беғаразлик, дўстона суҳбатларни эъзозлаш каби яхши фазилатлар, шубҳасиз, ота-боболаридан ўтган ва Бобур бу хислатларни ўзининг ўта мураккаб ҳаёти давомида янада бойитди, ўз навбатида, уларни наслларга мерос қилиб қолдирди. Инглиз тадқиқотчиси Уильям Эрскин Бобур ҳаётини кўп йиллар давомида ўрганиб ёздики, инсоният фаолиятининг барча соҳасида «осиёлик шахзодаларнинг ҳеч қайсиси Бобурга тенг келолмайди ва унинг ёнига кўйиш учун лойиғини тополмаймиз». Шунинг учун ҳам Жавоҳарлаъл Неру уни «дилбар шахс» деб атайди.

Бобурнинг аёлларга ҳурмати ва меҳрибонлиги ҳам кишини лол қолдиради. Туғишган опаси Хонзодабегимга (ўзидан беш ёш катта эди) кўрсатган иззат-эҳтироми, фавқулодда ғамхўрлиги бунинг яққол исботидир. Ёки момоси Эсон Давлатбегимга бўлган ҳурмати-чи? Мана, подшоҳ Бобурнинг онага ҳурмат юзасидан берган баҳоси: «Хотунлар орасида раъй ва

тадбирда менинг улуғ онам Эсон Давлатбегимча кам бўлгай эди, бисёр оқила ва мудаббира эди».

...Бобур Мирзога исёнчилар бош кўтаргани ҳақида Кобулдан чопар нохуш хабар келтиради. Ҳиротдан Ҳиндикуш тоғлари орқали киш мавсумида кесиб ўтиб, тезроқ Кобулга етиб бориш мақсадида кўп қийинчиликларга дуч келади. Довон йўли чиндан ҳам хатарли бўлиб, қалин қор бўрони ичида музлаб қолиш эҳтимоли яқин эди. Шунда Бобур ёнидаги ғорга фақат кексалиги учун Қосимбекни олиб киришни, ўзи очикда йигитлар билан тонг отгунча туришини айтади. Ўзларининг ўлим билан юзма-юз турганини, ҳаёт-мамот олдида шоҳу гадо баробарлигини ҳаёлидан ўтказди.

Шу ўринда Бобур Мирзонинг «Дўстлар билан ўлмок шарафлидур», деган сўзини эслашни истардим. Бобур Халқаро илмий экспедицияси бу йўлларни 2004 йили босиб ўтиб, Бобур Мирзонинг руҳини шод этган бўлса, ажаб эмас...

Бобурнинг инсоний фазилатларини ўрганар эканмиз, унинг ислом дини фидойиси ва посбони бўлиш билан бирга, асло мутаассиб кимса бўлмагани ҳам яққол кўзга ташланади. Амир Темур каби у ҳам, айниқса, Ҳиндистонда эканида уламолар билан диний мавзуларда суҳбат қуришни севарди. Ҳар пайшанба куни фикҳ масалалари бўйича суҳбат уюштирарди. Чаламулла, текинтомоқ шайхларни, ўзига бино қўйган такаббур олимларни асло ёқтирмасди.

Ҳиндистонга юриш қилган аксарият подшоҳ ва хукмдорлардан фарқли ўларок, Бобуршоҳгина бу юртдан мол-давлат олиб кетмади, аксинча, бор бисотини у ерга олиб бориб, ўша жойни ўз Ватанидек обод қилишга интилади.

Энг муҳими, Бобур Мирзо салтанатни идора этишда халқ хоҳиш-иродасини инобатга олар, унинг манфаатларини кўзлаб иш тутар эди. Маданият, маънавият, яратувчанлик ишининг доимийлиги Бобур давлатининг устувор йўналишлари эди. Бу соҳаларга, жумладан, илм-фан ривожига у давлат аҳамиятига молик иш сифатида қараган. Саройлар, қасрлар қурдирган, боғлар бунёд этган.

Бобур Мирзонинг шахсияти ва олижаноб хислатларидан келиб чиқиб, Америка ва Европада бундан бир неча асрлар олдин яратилган Вильям Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори», Ҳарольд Лэмбнинг «Бобур-йўлбарс», Анна Флора Стилнинг «Тож кийган дарвиш» ва бошқа асарлар бутун дунёда тан олинган.

Ҳа, Бобур эътиқодда мустаҳкам, имони бутун, шу билан бирга, ҳиммати баланд комил инсон эди. У бобоси соҳибқирон Амир Темурга нисбат берса бўлади-ган улуг зот, саховатли ва диёнатли подшоҳ эди. Бош фарзанди Ҳумоюн Мирзо бетоб бўлганида табиблар маслаҳатини ўзича талқин этиб, жонини ўғлига бағишлади, унинг дардини ўзига олишни сўраб, Яратганга астойдил илтижо қилди. Оҳи Аллоҳга етиб фарзанди тузалди, ўзи эса касалланди. Бу ҳақдаги ибратли ҳикоя асрлар оша бизгача етиб келди. Шу вақтга қадар ислом Шарқида, подшоҳлар тарихида бундай ҳодиса кузатилган эмас. Бу ҳам Бобурнинг нақадар мустаҳкам эътиқодли, комил инсонлигидан нишонадир.

Ҳеч бир шоҳ, ўзи ҳақида бор ҳақиқатни, хатокамчиликлари, фазилату нуқсонларини ошқора ёзиб қолдирмаган. Юртдошимиз, Заҳириддин Муҳаммад Бобургина шундай қила олган олижаноб, комил инсон эди.

БОБУРНИНГ ЗАМБАРАКЛАРИ

Захириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонга юриши пайтида (1525 йил) Биёна кўрғони ва унга ёндош қалъаларни забт қилишда замбараклардан фойданишга қарор қилади. Чунки бу кўрғонлар мустаҳкам истехкомдан қолишмас эди. Замбарак қуювчиларга топширик беради. Уларнинг бошлиғи устод Али Қулига саккизта замбарак тайёрлашни буюради. Тараддуд ишлари ниҳоясига етгандан сўнг, Устод қуйиш жараёнини кузатиш учун Бобурни устахонага таклиф қилади. Подшоҳ жараёни диккат билан кузатади.

Бобур бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Биёна ва яна бир неча менга бўйин эгмаётган қалъаларни ўққа тутиш мақсадида Устод Али Қулига катта замбарак қуйишни буюрдим. У барча тараддудни кўриб бўлиб, менга хабарчи юборди. Шанба, муҳаррам ойининг 15-кунида биз Устод Али Қулининг замбарак қуйишини кузатиш учун бордик.

Қуйиш жойида саккизта қозон ўрнатилган ва асбоб-ускуналар ёйилган эди. Ҳар бир қозон тубидаги тарновлар қолипларга тортилган. Устод Али Қули тарновлар оғзини очди, эриган мис сувдек эриб, қолипларга қуйилди. Икки кун ўтди, қолиплар совиди, сўнг улар очилди. Замбаракларнинг тарнов қисми тайёр бўлди. Улар сайқалланди, сўнгра дорихонасини қуйишга киришди («Бобурнома». Т.: 1958, 347–319-бетлар)».

Ҳарбий тизимда тўплар (замбараклар) билан қуролланган қисми бизнинг замонда артиллериячилар, дейилади. Улар куруклик, денгиз, ҳаво кўшинларининг бир тури.

Артиллерия қадимда Хитой ва Европада тош иргитадиган ускуна кўринишида бўлган. Амир Темур лашкарида ҳам шундай машиналар бор эди. Кейинги даврлардаги хон ва амирлар кўшинлари таркибида тўп билан қуролланган махсус бўлинмалар бўлган. Артиллерия ҳарбий фан XIV асрда бошланган. Бу пайтга келиб, тўплар пароходларга ҳам ўрнатилган. Дастлаб тўплар ёғоч тагликка жойланган, қарнай шаклида, ўқ ўрнида темир, тош бўлақлари отилган. XV асрда тўплар мис ва бронзадан ясалган. Аввал замбараклар камал ва ҳимоя мақсадлари учун ишлатилган. Кейинчалик дала жангларида ҳам қўлланилди. XVI асрда тўплар пиёда ва отлик аскарларга ёрдам берадиган мустақил кўшин тури сифатида шаклланди.

Биз Бобур замонида мансуб замбарак намуналарини Тошкент, Бухоро, Қўқон, Санкт-Петербург, Москва, Дакка, Боку тарихий музейларида кўрдик.

Қадимда тўп қуйиш учун асосий хомашё сифатида мис, кейинчалик бронза ишлатилган. Бобур Мирзо ва унинг аъёнлари табиий бойликлардан оқилона фойдаланганлар. Бобур Мирзо Тянь-Шань, Помир, Ҳиндикуш, Ҳимолай тоғ тизмаларини синчковлик билан ўрганиб, бу ерларда тилла, мис, темир, кўргошин ва бошқа қимматбаҳо маъданлар борлиги ҳақидаги фикрларни «Бобурнома»да келтиради.

Қадимда бронзадан ўроқ, омончи каби иш қуроллари ишлаб чиқарилган. Бу давр гувоҳлари сифатида Андижон вилояти (Далварзинтепа)да, Катта Фаргона канали қазилишида топилган бронза қуроллари

(ошпичок, найза)ни кўрсатиш мумкин. Ҳиндистон тарихида «Панипат жанги» номи билан машхур (1526 йил) бўлган жангда Бобур душманга қарши «тўлғама» ҳарбий усулини қўллашда порох таъсирида отадиган ҳарбий қуроллар (тўфак)ни ишлатади.

Маълумки, милтик дастлаб XII асрда араб мамлакатларида пайдо бўлган. Мовароуннаҳрда, асосан, Бобур даврида XIV-XV асрларда тарқалган. У ёғоч дастага маҳкамланган қувурдан иборат бўлиб, пилик билан ўт олдирилган, шунинг учун халқ орасида «Пилта милтик» деб аталган. XVI асрда «мушкет» милтиги (Испанияда) дунёга келди, вазни 8 килограмм бўлиб, 200 қадамдаги нишонни урган. Россияда XIX асрда затвор ва магазинли «Берданка» милтиги ихтиро қилинди, 1890 йилда «беш отар»га ўтилди. Рус ихтирочиси С. И. Мосин 1930 йилда унга баъзи ўзгаришлар киритди.

Бобур ҳарбий мақсадлар учун металлни Афғонистон (Айнак, Дарбанд), Ҳиндистон (Майсар), Покистон (Сайднак) конларидан олган, дейиш мумкин. Аллома ўз асарида замбараклар ҳақида қисқа маълумот берган, холос. Лекин, ўқувчида талай саволлар туғилади: замбарак учун қолиплар қаердан олинган, тўпларнинг ҳажми, вазни, умуман, техник таърифи, ўқлари қандай тайёрланган, улар отилганда неча метрга етиб борган? Армия таркибидаги тўпчилар бўлинмаси, тўплар қаерда ва қандай сақланган, уларни судраб юрадиган мосламалар бўлганми? Замбарак яшаш учун металлни қаердан қазиб олишган ёки ташиб келтиришган, уни эритиш учун қандай ёқилғидан фойдаланилган? Ҳиндистонга юришдан олдинги жангларда ҳам замбараклар ишлатилганми? Маъданни саралаш, бойитиш ишлари ўтказилганми? Бундай саволлар, афсуски, ҳозирча жавобсиз қолмоқда.

Балки замбараклар ва тўпчилар ҳақидаги маълумот ҳарбий сир ҳисоблангандир? Армиядаги тўпчилар бўлинмаси ҳақида, қурол-аслаҳа таъминоти, уларни сақлаш ва кўриқлаш, захираси, тўпчиларнинг машқлари ҳақида бирор оғиз сўз учрамаслиги шундай деб тахмин қилишга асос беради.

Масаланинг қизиқ жойи шундаки, бу замбараклар ўқ билан қандай таъминланди, уларни ким ясаб берди? Уларга минерал хомашёни ким, қаердан келтирди? «Бобурнома»да замбаракнинг техник таърифи берилмаган (узунлиги, вазни, ўқнинг учиш масофаси, уларни силжитиш воситалари, отиш услублари) сир сақланган. Худди шу ҳолат Амир Темур ҳақидаги манбаларда ҳам кузатилади.

Амир Темур тузукларида берилган ҳарбий ишларнинг назарий асослари ва уни амалда қўллаш Бобур Мирзо ҳарбий юришларида асосий омил бўлган.

Маълумки, Бобур Мирзо ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, «Ҳарб иши» асарини яратган. Бобур Халқаро илмий экспедициясининг келгуси вазифаларидан бири, ана шу «Ҳарб иши» асарини ер куррасининг қайси бир бурчагида сақланаётганидан қатъи назар, излаб топиб, Ватанга олиб келиб, илмий истеъмолга киритишдан иборатдир.

*«Андижоннома» газетаси,
2007 йил 14 февраль*

«БОРИ ЭЛҒА ЯХШИЛИҒ ҚИЛҒИЛ...»

Шу кунларда Ўзбекистон маданий жамоатчилиги – зиёлилар, олиму адиблар, кўп миллионли олий ва ўрта мактаб, академик лицей, коллежларнинг ўқитувчи, талаба-ўқувчилари ўзбек халқининг буюк фарзанди Захириддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 525 йиллигини кизгин нишонламоқда.

Дарҳақиқат, юртимиздаги ҳар бир маърифатли инсон улуғ аجدодимиз бўлмиш Бобур Мирзога ворислик туйғуси билан ҳар қанча фахрланса арзийди.

Олмосдек серкирра истеъдод соҳиби, ҳассос шоир, комусий олим, давлат арбоби, машҳур саркарда сифатида оламга танилган Бобур 1483 йил 14 февраль куни Андижон шаҳрида дунёга келган. Унинг ўзи бу ҳақда «Бобурнома» асарида қуйидагича маълумот беради: «Султон Саъидхон – Кошғар хони беш-олти яёв-яланг била келди, тукқон иниларимдек кўруб, Ламғон туманларидин Мандировар туманини бердим. Шох Исмоил Шайбонийхонни Марвда олғонда Кундузғаким ўтгум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи ...ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саъидхонға бори навкарларимни топшуриб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб йибордим...» («Бобурнома», Тошкент, «Шарқ» нашриёти, 2002 йил, 151-бет).

Келтирилган иқтибосдаги «зоду буд» сўзлари бугунги ўзбек тилида «туғилиб ўсган» деган маънони билдиради.

Барчамизга маълумки, истиклолга эришгани....
сўнг давлатимиз раҳбари Ислон Каримов раҳна
молигида миллий ўзлигимизни англаш, бебаҳо меро-
симизни тиклаш жараёнлари кизгин тус олди. Жум-
ладан, ўтмишда яшаб ўтган кўплаб буюк аллома ва
мутафаккирларимиз қаторида Бобур Мирзонинг ҳаёт ва
ижодий йўлини холис ҳамда ҳаққоний ўрганиш имкони
тугилди.

Ўтган давр мобайнида бу борада Бобур номидаги
халқаро фонд томонидан ҳам бир қанча ишлар амалга
оширилди. Хусусан, Фонд фаолиятида Бобур ва
бобурийлар қолдирган бекиёс мерос намуналарини,
уларнинг кўлёзма ва босма асарларини жаҳон бўйлаб
ўрганиш, бобурийлар сулоласи тарихи ва маданиятига
бағишлаб турли мамлакатларда яратилган тадқиқотлар,
бадий асарларни юртимизга олиб келиш ҳамда
тегишли мутахассислар ёрдамида илмий истеъмолга
киритиш бўйича қилинган ишлар эътиборга лойиқдир.

Хорижий мамлакатларга уюштирилган ўндан
ортик илмий экспедициялар натижасида Фонд ўз
тасарруфидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига
юзлаб нодир кўлёзма асарларни тўплашга муяссар
бўлди. Улар орасида улуғ бобомиз ихтиро этган «Хатти
Бобурий» билан ёзилган муқаддас Қуръони карим
нусхаси, «Бобурнома»нинг испан тилидаги таржимаси,
бу мумтоз асарнинг Ҳайдаробод нусхасининг фото-
факсимил нашри алоҳида ўрин эгаллайди.

Юқорида номи зикр этилган охириги китобни бобур-
шунослик илмида бекиёс хизмат қилган япон олими
Эйжи Мано музейимизга лутфан ҳадя қилган эди.
«Бобурнома»нинг илмий-танкидий матни ва унинг
япон тилига таржимаси, «Бобур ва унинг даври» ҳамда
«Бобурнома: кўрсаткичлар ва шарҳлар» китоблари

ана шу заҳматкаш олим ижодининг маҳсули бўлиб, тўрт жилддан иборат бу асарлар музейдаги нодир экспонатлар сафидан муносиб жой олган.

Маълумки, Бобур Мирзонинг муборак номи нафақат юртимиз жамоатчилиги, балки Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва Бангладешда, шунингдек, дунёнинг кўплаб мамлакатларида унинг ўлмас меросидан воқиф ва бахраманд бўлган минг-минглаб зиёлилар учун ҳам кадрлидир.

Шу сабабли бу улуғ зотнинг 525 йиллик таваллуд айёми муносабати билан чет элларда ва мамлакатимиз илмий даргоҳларида янги тадқиқотлар яратилмоқда, унинг асарлари, у ҳақдаги китоблар чоп этилмоқда.

Сўнги йилларда хорижий мамлакатларда бобуршунослик соҳасида амалга оширилган жиддий ишлар каторида «Бобурнома»нинг Хитой ва Туркияда нашр этилганини таъкидлаш зарур.

Бобур ижодини халқаро миқёсда ўрганиш ҳақида сўз юритар эканмиз, афғонистонлик олима Шафика Ёркиннинг илмий фаолиятини алоҳида қайд этиш лозим. Филология фанлари доктори, марҳум профессор Абдурашид Абдуғафуров 1994 йилда ўзи томонидан нашрга тайёрланган Бобур девонининг сўзбошисида куйидаги фикрларни билдирган эди:

«1983 йилда афғонистонлик олима Шафика хоним Ёркин Кобул шаҳрида «Девони Захириддин Муҳаммад Бобур» китобини Бобур девонининг барча кўлёзма нусхалари ва нашрларини ўзаро қиёслаб, анъанавий девон шаклида тартибга келтирди, нашрларда йўл қўйилган чалкашлик ва нуқсонларга барҳам берди. Ўқувчиларга тақдим этилаётган ушбу китоб ҳозирча энг мукаммал бўлган ана шу Кобул нашри асосида тайёрланди» (14-бет).

Ўтган давр мобайнида изланувчан олима Бобур халқаро илмий экспедицияси томонидан Истанбул шаҳридан топиб келтирилган шоир қўлёзмасини чуқур таҳлил қилиб, «Бобур девонига такмила» китобини яратди ва уни мамлакатимизда нашр эттириб, бу мавзунини атрофлича ўрганишга муносиб ҳисса қўшди.

Яқинда Андижонга, «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига Шафиқа хоним Ёрқиннинг янги ҳадялари келди. Маълумки, «Бобурнома»нинг кўплаб воқеалари Кобул ва унга яқин вилоятларда содир бўлган. Шу боис олима «Бобурнома»нинг асосий қисмини «Воқеоти Кобул» («Кобул воқеалари») деган кичик сарлавҳалар остида иккита тўплам ҳолида чоп эттирган. Ҳар бири 400 саҳифага яқин бу китобларнинг биринчиси форсий тилда, иккинчиси эса ўзбек тилида бўлиб, Кобулда эски ўзбек ёзувида босилиб чиққани эътиборлидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки республикамиз нашриётларида ҳам Бобур ва бобурийлар тарихига бағишланган бир қатор китоблар нашр этилмоқда. Масалан, «Шарқ» нашриёт-матбаа компаниясининг бош таҳририяти рус тилида «Избранная лирика Востока» туркумидан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг гўзал шеърлар тўпламини кунини кеча босмадан чиқарди.

Тўпламдаги филология фанлари доктори Саидбек Ҳасанов каламига мансуб сўзбошида Бобурнинг бадиий ва ижтимоий-сиёсий салоҳиятига юксак баҳо берилгани эътиборга моликдир.

Жаҳон маданияти ва цивилизацияси тараққиётига унутилмас ҳисса қўшган бобурийлар сулоласи ҳақида дунёнинг қатор мамлакатларида турли вақтларда ўнлаб илмий ва бадиий асарлар яратилган. Фондимиз ана шундай асарларнинг энг сара намуналари билан жамоатчилигимизни таништириш борасида баҳоли

кудрат ҳаракат қилиб келмоқда. Шу мақсадда ўтган йили машҳур «Ҳумоюннома» асарининг муаллифи, Бобурнинг севимли кизи Гулбаданбегим ҳақида инглиз адабаси Румер Годен ёзган «Гулбадан» асарининг ўзбек тилидаги таржимаси «Шарк» нашриёти томонидан ўқувчиларга тақдим этилди.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиш керакки, «Ҳумоюннома» асарини таникли бобуршунос олима Сабоҳат Азимжонова ўз вақтида форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, у ҳозирга қадар республикамиз нашриётларида икки марта босилиб чиққан.

Барчамизга яхши аёнки, вақт ўтиши билан айрим мумтоз бадиий ва илмий асарлар бир тилнинг ўзига такроран ўтирилади. Чунки орадан ўтган давр мобайнида янги-янги илмий маълумотлар топилади, бирон-бир воқеа-ҳодисага нисбатан ёндашувлар ўзгариши ҳам мумкин, шунингдек, аввалги таржималарда йўл қўйилган баъзи нуқсонларни тузатишга зарурат пайдо бўлади. Шу маънода, Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асари филология фанлари доктори, профессор Аҳмад Қуронбеков томонидан янгидан таржима қилинган ва ундан айрим парчалар матбуотда эълон қилинган диккатга сазовор.

Ҳали босмаҳона бўёғи қуриб улгурмаган яна бир асар – адиб Қамчибек Кенжанинг «Андижондан Бағдодгача» сафарномаси бугунги бобуршуносликда муҳим изланишлардан ҳисобланади.

Муаллиф Бобур халқаро фонди томонидан ташкил этилган кейинги илмий-амалий экспедициялар ишида фаол иштирок этиб, бу сафарлар давомида қўлга киритилган янги илмий маълумотларни ўзига хос бадиий-саргузашт йўсинда ёритиб берган.

Ўтган йили Фондимиз ташаббуси билан ўзбек олимлари ва рассомларининг ижодий изланишлари самараси ўларок «Мовароуннахр, Хуросон ва Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган темурийлар шажараси» тайёрланди. Унда 30дан ортиқ темурий ҳукмдорларнинг расмлари, ҳаёт ва фаолият саналари замонавий дизайн асосида талкин этилган.

Шу кунларда «Маънавият» нашриётида «Бобурнома»га ишланган миниатюра суратлардан иборат ажойиб бир альбом ҳам нашрга тайёрланаётганини мамнуният билан таъкидлаш лозим.

Шунингдек, ҳозирги пайтда фондимиз «Шарқ» нашриёти билан биргаликда «Бобурнома»нинг рус тилидаги янги нашрини юксак бадиий ва полиграфик даражада чоп этиш бўйича амалий иш олиб бормоқда. Бу китобда аввалги нашрларда йўл қўйилган кўп жиддий хато ва камчиликларни бартараф этиш кўзда тутилган.

Мумтоз адабиётимиз мухлисларига яхши маълумки, «Бобурнома» асл ҳолида, яъни эски ўзбек тилида ўтган асрнинг 40-йилларидан бери 5-6 мартаба кўп минг нусхаларда чоп этилиб, кенг оммалаштирилган. Бирок аксарият китобхонлар, айниқса, ёшлар ушбу матнни ўқиб, тушунишга қийналишар, шу сабабли кўпчилик «Бобурнома»ни ҳозирги ўзбек адабий тилида мутолаа қилишни орзу қилар эди.

Ана шундай таклиф ва истакларни инобатга олиб, 2000 йилда манбашунос олим Ваҳоб Раҳмонов томонидан «Бобурнома»нинг замонавий тилга ўгирилган катта бир қисми «Республика» газетасида йил давомида босилган эди. 2007 йилдан бошлаб «Ҳолис» газетаси ва «Фермер» журнали ушбу асар табдилини ўз саҳифаларида эълон қилиб келмоқда.

Айни пайтда эса, «Ўқитувчи» нашриётида «Бобурнома»нинг ана шу табдили алоҳида китоб ҳолида босмага тайёрланмоқда. Бу мумтоз асарни замонавий ўзбек тилига ўгиришда таникли олимларимиз Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллахўжаева катта меҳнат қилганини қайд этиш зарур.

Кейинги вақтларда Бобур ижоди билан шуғулланаётган мутахассислар сафи тобора кенгайиб бораётгани қувонарлидир. Ана шундай заҳматкаш инсонлар орасида асл касби инглиз тили ўқитувчиси бўлган Гафуржон Сотимов номини тилга олиш лозим. Унинг саъй-ҳаракатлари билан шу пайтга қадар Бобур ва бобурийлар ҳақида чет элларда чоп этилган бир неча ноёб китоблар ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилди. Хурматли домла шу йўлдаги изланишларни давом эттириб, «Марказий Осиё, Ҳиндистон тарихида «бобурийлар даври» деб номланган илмий тадқиқот яратди ва бу асар ҳозирги кунда «Ўқитувчи» нашриётида босмага тайёрланмоқда.

Андижонда фаолият кўрсатаётган «Андижон» нашриёт-матбаа ижодий уйи ходимлари ҳам бу улуг тўйга муносиб туҳфа ҳозирладилар.

Маълумки, ўзбек классик адабиёти асарларини чуқур ўрганишни муҳим воситаси – бу махсус изоҳли луғатлардир. Шу нуқтаи назардан караганда, ўтган йили «Андижон» нашриётида босилиб чиққан «Бобурнома» учун қисқача изоҳли луғат» китоби жиддий аҳамият касб этади. Ушбу луғатни филология фанлари доктори, марҳум профессор Фатҳиддин Исҳоқов (Оллоҳ раҳмат қилган бўлсин) тузган. Эндиликда бу луғатдан фойдаланиб, Бобур асарларини бемалол тушуниб ўқиш имконияти пайдо бўлди.

Бобуршунослик соҳасида 2007 йилда рўй берган янгиликлар ҳақида фикр юритар эканмиз, таникли хиндистонлик олим Қамар Раиснинг Дехлида босилган «Бобур: шахси, шахсияти ва шеърляти» китобининг ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилишини мамнуният билан эслашимиз табиийдир. Шунингдек, андижонлик истеъдодли шоир Қобил Мирзонинг Бобур ғазалларига боғланган мухаммаслар тўплами «Қаро зулфинг» номи билан чоп этилиб, шеърлят ихлосмандлари учун ўзига хос тухфа бўлди, дейиш мумкин.

Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг ўндан ортиқ Шарқ мамлакатлари бўйлаб уюштирилган сафарлари давомида заминимиздан етишиб чиққан, X-XI асрлардаёқ ўз илмий кашфиётлари билан дунёни хайратда қолдирган Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Али Қушчи, Хусайн Бойқаро, Камолиддин Беҳзод каби буюк аждодларимизнинг бой илмий-маданий мерослари ўрганилди, уларнинг қабр-мақбаралари зиёрат қилиниб, зарур маълумотлар тўпланди.

Ачинарли ҳолатга тушиб қолган Беруний, Лутфий, Абу Наср Форобий, Али Қушчи ҳазратларининг қабр-мақбараларини обод қилиш бўйича таклиф ва тавсиялар тайёрланди.

Алишер Навоийнинг устози мавлоно Умар Лутфийнинг қабри Ҳирот яқинидаги Дехи Канор даштида экани аниқланиб, андижонлик ва нуроталик моҳир усталар иштирокида ўша жойда шоир хотирасига ихчам мақбара қуриб битказилди. Афғонистон зиёлилари ва жамоатчилиги бунинг учун ўзбек халқига, давлатимиз раҳбари Ислом Каримовга самимий миннатдорчилик билдирдилар.

Бобур фондининг келгусидаги илмий-ижодий режалари ҳақида гапирганда шуни айтиш керакки, атокли бобуршунос олимлар томонидан «Бобур энциклопедияси»ни тайёрлаш ва нашр этиш мўлжалланмоқда.

Маълумки, Бобур Мирзо қаламига мансуб «Музыка сирлари», «Ҳарб иши» асарлари, шунингдек, «Бобурнома»нинг йўқолган баъзи қисмлари ҳозирга қадар топилмаган. Уларни ва шу мавзуга доир бошқа ноёб қўлёзма асарларни излаб топиш, ватанимизга олиб келиб, илмий истеъмолга киритишни биз Бобур халқаро экспедициясининг энг муҳим ва долзарб вазифаларидан, деб биламиз.

*«Ўзбекистон овози» газетаси,
2008 йил 14 февраль*

БЕНАЗИР СИЙМО

Юксак маданиятга эришган ҳар бир халқнинг шундай буюк фарзандлари бўладики, улар нафақат ўз юрти, балки умумжаҳон тафаккур аҳлининг ҳурмат-эътиборида бўлади. Ўзбек халқи тарихида дунё цивилизацияси ривожига улкан ҳисса қўшган ана шундай улуғ алломалар, давлат арбоблари кўплаб топилади. Уларнинг ҳаёти ва ижодини дунё олимлари кенг миқёсда ўрганиб келадилар.

Бу фикримизга, айникса, Заҳириддин Муҳаммад Бобур маънавий меросининг жаҳон илм-фани, маданияти ва санъатида ўрганилиши, тарғибу ташвиқ этилиши яққол мисол бўла олади.

Бу мумтоз сиймо буюк шоир ва олим, айни вақтда Ҳиндистонда 332 йил ҳукм сурган бобурийлар сулоласига асос солган давлат арбоби сифатида ҳинд халқи ва жамоатчилигининг ҳам диққат-эътиборини қозонгани барчамизга яхши маълум. Панипат шаҳридаги музей Бобур фаолиятига, хусусан, унинг Дехли султони Иброҳим Лўдий устидан эришган тарихий ғалабасига, Бангладеш пойтахти Даккадаги Лаълбоғ қалъаси музейи эса Бобур ва бобурийлар салтанати вакилларига бағишланган. Бу тарихий масканлар ҳинд ва бенгал халқларининг оммавий зиёратгоҳлари ҳисобланади.

Машҳур давлат арбоби Жавоҳарлаъл Неру ўзининг «Ҳиндистоннинг кашф этилиши», «Жаҳон тарихига бир назар» асарларида Заҳириддин Муҳаммад Бобур

хакида шундай деб ёзади: «Бобур – дилбар шахс. Уйғониш даври ҳукмдорининг ҳақиқий намунасидир. У мард ва тадбиркор одам бўлган.

Бобур ўта маданиятли ва жозибали инсон бўлиб, ўз замонасидаги энг етук шахслардан бири эди. У мазҳабпарастлик каби чекланиш ва мутаассибликдан йироқ эди. Бобур санъатни, айниқса, адабиётни севарди».

Атоқли давлат ва сиёсат арбобларининг ана шундай холис муносабатлари туфайли ҳинд олимлари Бобур ва бобурийлар ҳақида ўнлаб тарихий, адабий, илмий асарлар ёзганлар ва ёзмоқдалар, кўп қисмли сериаллар яратмоқдалар. «Бобурнома» бу мамлакатда нафакат ҳинд тилида, балки, инглиз тилида ҳам қайта-қайта нашр этилгани бунинг яна бир исботидир.

Шу ўринда Ҳиндистон, Покистон ва Бангладешда Бобур ижоди билан қизиқиб, тадқиқотлар яратган, унинг асарларини ҳинд ва урду тилига таржима қилишдек машаққатли ишга ҳаётини бағишлаган баъзи олимларнинг исм-шарифларини ҳурмат билан тилга олиш жоиз, деб ўйлаймиз.

Маълумки, «Бобурнома»нинг форс тилига илк таржимасини Абдурахим Хони Хонон амалга оширган. Бу асарни Рушан Оробегим нашрга тайёрлаб, 1972 йили чоп эттирган.

Бобур авлодларидан бўлган Мирзо Насриддин Ҳайдар Кўрагоний «Бобурнома»ни урду тилига таржима қилган ва у китоб ҳолида 1924 йили Дехлида, 1962 йили эса Карачида нашр этилган. Доктор М.Ҳ.Сиддикий «Бобурнинг Қандаҳорга юриши тарихига доир» асарини яратиб, 1962 йилда Карачида чоп эттирди.

Яна бир йирик шарқшунос олим – Рашид Ахтар Надвий урду тилига таржима қилган «Бобурнома» 1965, 1991 йилларда икки мартаба нашр этилди.

Профессор Саидбек Ҳасановнинг кайд этишича, «Бобурнома» ҳиндий тилига Йугжит Навалпурий томонидан таржима қилиниб, 1974 йилда Янги Деҳлида Ҳиндистон адабиёт академияси томонидан нашр этилган. Бу таржима Ҳиндистонда такрор-такрор босилиб тарқатилмоқда. 2006 йили ҳинд олими Қамар Раиснинг «Бобур: шахси, шахсияти ва шеърляти» китоби Деҳлида босилиб чиқди ва ўтган йили асарнинг ўзбек тилига таржимаси юртимиз китобхонлари қўлига ҳам тегди.

Бобур асарларининг илмий ва оммабоп нашрлари узлуксиз ва тизимли равишда захматқаш олимларимиз – академик Азиз Қаюмов, профессорлар Саидбек Ҳасанов, Абдуғафур Абдурашидов, доцентлар Ҳасанхўжа Муҳаммадхўжаев, Ваҳоб Раҳмонов, Эргаш Очилловлар томонидан амалга ошириб келинмоқда.

Кейинги йилларда бобуршунослик соҳасида юқорида номлари тилга олинган олимларнинг илмий тадқиқотлари, шунингдек, профессор Ҳасан Қудратиллаевнинг «Бобур армони», Ансориддин Иброҳимовнинг «Бобурнома» – буюқ асар», «Бобурнома» даги ҳиндча сўзлар», профессор Раҳим Воҳидовнинг «Биз билган ва билмаган Бобур», Сайфиддин Жалиловнинг «Бобур ва Юлий Цезарь», «Бобур ҳақида ўйлар», профессор Ғафуржон Сотимовнинг «Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида бобурийлар даври», «Бобурийзодалар», профессор Фатҳиддин Исмоковнинг «Бобурнома» учун қисқача изоҳли лугат», Иқболлой Адизованинг «Сўзумни кўруб англағайсен ўзумни», З.Машрабов ва С.Шокаримовнинг «Асрларни бўйлаган Бобур», Зулҳумор Холмонованинг «Бобурнома лексикаси» сингари ўнлаб илмий ва оммабоп рисолалари яратилди. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин.

Бобур Халқаро фонди Бобур меросини ўрганишга ўн етти йилдан бери ўз ҳиссасини қўшмоқда. Фонд фаолиятининг уч қирраси нисбатан кўзга кўринарлидир:

Биринчиси, Фонд таркибидаги халқаро илмий экспедиция ўзининг чет элга уюштирган ўн иккита сафари давомида дунёнинг 20 дан ортиқ мамлакатада бўлиб, Бобур ва бобурийларга тегишли тўрт юздан ортиқ осори атикалар, қўлёзма ва тошбосма асарлар, ҳужжатларни излаб топиб, юртимизга келтирди, «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига топширди ва бу билан уларнинг аксарият қисмини илмий муомалага киритиш имконини яратди. Жумладан, Эроннинг Салтанат кутубхонасида сақланаётган «Бобур куллийети», Машҳаддан келтирилган, Бобур яратган «Хатти Бобурий»да кўчирилган Қуръони каримнинг нусхаси, Аннета Сюзанна Акройд (Бевериж хоним) томонидан 1905 йилда Лондонда нашр этилган «Бобурнома»нинг Ҳайдаробод шаҳридаги Саларжанг музейида сақланаётган нусхаси фото-факсимил нашрини, 1856 йили Қозон шаҳрида Николай Ильминский томонидан амалга оширилган «Бобурнома» асли нашрини шулар қаторида қайд этиш мумкин.

«Бобур изидан» экспедициясининг сўнгги сафари Бобур Мирзо қаламига мансуб «Асрори мусикиюн» («Мусиқа сирлари») ва «Ҳарб иши» асарларини излаб топиш мақсадида Хитой Халқ Республикасига уюштирилди. Экспедиция аъзолари Урумчи, Хўтан, Ёркент, Қашқар ва Оксув шаҳарларида бўлиб, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагонийнинг «Тарихи Рашидий» асари ва Мўъжизийнинг «Мусиқа тарихи» китобларини келтиришга муваффақ бўлдилар. Мўъжизийнинг асарида «Асрори мусикиюн» ҳақида аниқ маълумотлар берилган, бу манба ўзбек мумтоз адабиёти тарихини ҳам анча-мунча янгиликлар билан бойитишга хизмат қилади.

Иккинчиси, ана шу сафарлар давомида Бобур ва бобурийлар хақида йигирмадан ортик хужжатли ва видео фильмлар яратилиб, мамлакатимизда намоён этилди. Экспедиция аъзолари ўз таассуротларини сафарнома китобларида ақс эттирдилар. Адибларимиз – Хайридин Султоновнинг «Бобурийнома», Қамчибек Кенжанинг «Ҳинд сориға», «Буюклар изидан», «Андижондан Даққача», «Андижондан Бағдоқча» асарлари шулар жумласидандир.

Учинчидан, Бобур Халқаро фондининг моддий ва маънавий ҳомийлигида 2007-2008 йилнинг ўзида мавзуга оид 23 та китоб нашр этилди. Бунга мисол қилиб, «Бобурнома»нинг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги наشري (табдилчилар Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллаҳўжаева), «Бобурнома. Миниатюралар» китоби, Бобурнинг «Ғарибинг андижонийдур» шеърлар девони, «Бобурнома»нинг русча таржимаси, Азиз Қаюмов ва Саидбек Ҳасановнинг «Бобур ижодиёти» тадқиқотларини кўрсатиш мумкин.

2008 йилнинг 15-16 август кунлари Андижон шаҳрида вилоят ҳокимлиги раҳбарлиги ва Бобур Халқаро фонди ҳомийлигида «Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни» мавзусида илмий конференция бўлиб ўтди. Унда Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ижоди билан шуғулланаётган ўзбекистонлик ва чет эллик олимлар иштирок этдилар. Ушбу конференцияда мисрлик олима Магда Салаҳ Маҳлуф «Бобурнома»ни араб тилига ўзи ўгириб нашр эттирган таржимасини, афғонистонлик олима Шафиқа Ёркин эса «Бобурнома»нинг («Воқеоти Кобул») форсий таржимаси ва ўзбекча нашрини тақдим қилди.

Айтиш жоизки, Япониядаги Киото университети профессори муҳтарам Эйжи Мано анжуманнинг азиз

меҳмони бўлди. У деярли ўттиз йиллик умрини Бобурга бағишлаб, дунё бўйлаб «Бобурнома»нинг туркий ва форсий қўлёзмаларини йиғиб, киёслаб, асарнинг араб ёзувидаги илмий-танқидий матнини, «Бобурнома. Шарҳлар. Кўрсаткичлар» тадқиқотини яратган. Шунингдек, у «Бобурнома»нинг япон тилига таржимаси ҳамда «Бобур ва унинг даври» номли йирик тадқиқот муаллифидир.

Анжуманда туркиялик олим Танжу Ўрал Сейхан ҳам ўзи тузиб нашр эттирган Бобурнинг «Мубаййин» асарининг фото-факсимил нусхаси илова қилинган илмий-танқидий матнини тақдим этди.

Конференцияга хитойлик дўстларимиз «Бобурнома»нинг хитой тилидаги таржимаси ва Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» китобининг 2007 йилда Муҳаммадтурди Мирзоаҳмад томонидан нашрга тайёрлаб босилган (таржимон Мулло Муҳаммадниёз ибни Абдулғафур) нусхасини ҳам совға қилдилар.

Маълумки, «Тарихи Рашидий» асари «Бобурнома»да тушириб қолдирилган ёки йўқолган деб ҳисобланадиган 18 йиллик воқеаларнинг Бобур билан боғлиқ қисмини тўлдирадиган тарихий эсдаликлар сифатида алоҳида илмий қимматга эга. Бу асар шу кунларда Фондимиз ҳомийлигида таникли адабиётшунослар Ваҳоб Раҳмонов ва Янглиш Эгамовалар таржимасида ўзбек тилига ўгирилмоқда. Насиб этса, яқинда нашр этилади. Шунингдек, афғонистонлик тадқиқотчи Ҳалим Ёркиннинг «Хатти Бобурий» ҳақидаги маърузаси ҳам анжуман иштирокчиларида катта қизиқиш уйғотди.

Шотландияда яшаб ижод этаётган шарқшунос олим Ҳасан Бек «Бобур изидан» видеофильмини шоир мухлисларига тақдим қилди. Фильм Бобур портретини кўрсатишдан бошланади. Бобур туғилган макон – Андижон манзаралари, унинг қадамжолари – Ахсикент,

Тошкент, Исфара, Хўжанд, Афғонистон ва Ҳиндистон бўйлаб Бобурга тааллуқли масканлар суратга олинган. Фильм давомида ўзбек куйлари янграб туради.

Мухтасар қилиб айтганда, юқорида зикр этилган маълумотлар Бобур ижоди жаҳон миқёсида тобора оммавийлашиб бораётганини кўрсатади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларининг ҳозирга қадар ўттиздан ортиқ жаҳон тилларига таржима этилгани, дунё олимлари томонидан улуғ аждодимиз меросини ҳар томонлама тадқиқ этишга бўлган қизиқишнинг кучайиб бораётгани ўзбек халқининг, Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини юксалтиришга ҳисса қўшиши шубҳасиз.

Фондимиз фаоллари ва жамоаси бундан буён ҳам «Бобурнома»нинг йўқолган саҳифаларини, «Ҳарб иши» ва «Муסיқа сирлари» асарларини излаш, Бобур ва бобурийларга тааллуқли тарихий ҳужжат ва илмий тадқиқотларни жаҳон бўйлаб йиғиш, юртимиз ва чет эллик олимларнинг улуғ аждодларимиз ҳаёти ва ижодига оид илмий тадқиқотларини нашр этишга ҳомийлик қилиш, шу мавзуда хорижда яратилган бадиий асарларни ўзбек тилига таржима қилдириш сингари хайрли ишларни давом эттиради. Айни вақтда Бобур боғини янада обод этиш учун ҳаракат қилади.

Фонднинг кейинги йиллардаги энг муҳим вазифаларидан бири — «Бобур энциклопедияси»ни яратиш билан боғлиқ. 2007 йилда бошланган бу муҳим ва масъулиятли ишга Ўзбекистон ва чет мамлакатларнинг таниқли бобуршунослари жалб этилган.

Ўйлаймизки, ушбу ишларимиз Бобур абадиятига биз – Бобур ватандошларининг қўшган ҳиссамиз бўлади.

ЗАБАРДАСТ ШОИР, ЙИРИК ДАВЛАТ АРБОБИ ВА ХУШХУЛҚ ИНСОН

Ҳа, Бобур чиндан ҳам улуғ ва забардаст шоир эди. Унинг жўшкин ғазаллари, пурмаъно рубойлари, мушоҳадага бой маснавийлари, туюк ва китъалари муаллифни шеърят мулкининг султони, буюк бобомиз Алишер Навоий ҳазратларидан кейинги шоҳсупага муносиб дейишимизга асос беради.

Бобурнинг буюк олимлиги ҳам жаҳонда тан олинган ҳақиқатдир. Унинг биргина «Бобурнома»си Марказий Осиё мамлакатлари тарихи ва халқлари этнографияси, ушбу улкан минтақанинг табиати ва ҳайвонот дунёси, қазилма бойликлари ҳақидаги комусий асар сифатида дунёга машҳур. Бундан ташқари, бизгача етиб келган қатор илмий ва бадиий асарлари ҳам ғоят қимматли ҳисобланади.

Бобур номидаги Халқаро жамғарма ташкил қилган илмий экспедициялар чоғида бу асарларнинг аслидан кўчириб олинган нусхалари юртимизга олиб келинди.

Айни пайтда Бобурнинг улуғ саркарда ва давлат арбоби сифатидаги фазилатлари ҳам таҳсинга лойиқ. Ҳиндистонда 332 йил ҳукм сурган йирик империяга асос солиши шундай деб хулоса чиқаришга имкон беради.

Кейинги пайтларда олиб борилган янги изланишлар натижасида Бобурнинг феъл-атвориға оид янги-янги чизгилар кашф қилинмоқда.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ота томонидан улуғ Соҳибқирон Амир Темурнинг бешинчи авлоди (Амир

Темурнинг учинчи ўгли Мироншоҳ, унинг ўгли Султон Муҳаммад, унинг ўгли Султон Абу Саид, унинг ўгли Умаршайх ва ундан Заҳириддин Муҳаммад Бобур).

Султон Абу Саид мирзо ўзининг тўртинчи ўгли Умаршайх Мирзони 1462 йили Фаргона мулкига ҳукмфармо тайинлаб, ўз бекларидан Худойберди Туғчи Темуртош деган ишончли кишисини унга «бек атка» (ёш подшоҳнинг тарбиячиси ва иш юритувчиси) этиб тайинлайди. Ўша даврда Мўғулистон ерлари шимолда Фаргона водийсига чегарадош бўлгани сабаб, мўғуллар бу томонларга тез-тез ҳужум қилиб турарди. Мовароуннаҳр ҳокими Султон Абу Саид минтақада тинчликни таъминлаш учун ўзининг кўмагида Мўғулистон тахтига ўтирган Юнусхон билан қудачилик алоқалари ўрнатади: катта ўгли Султон Аҳмад Мирзони унинг катта кизи Меҳр Нигорхонимга, Умаршайх Мирзони эса ўртанча кизи Қутлуғ Нигорхонимга уйлантиради. Заҳириддин Муҳаммад Бобур мана шу никоҳдан ҳижрий 888 йили муҳаррам ойининг олтинчи кунида (милодий 1483 йил 14 февраль) Андижон шаҳрида таваллуд топди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Бобур Юнусхоннинг узатган уч қизидан кўрган биринчи ўғил набираси эди. Шу боис қайнона ва қайнота ўғил набира орзусида бутун нигоҳини Андижонга қаратган эдилар. Ҳатто катта қайнона Эсон Давлатбегим 2000 нафар навқари билан Андижонга келиб, Қўштегирмон мавзесида унинг учун махсус солинган чорбоғда турар эди. Қутлуғ Нигорхоним ҳам туғилажак Бобурга бўлган ҳомиладорлик ойларини онаси чорбоғида ўтказгани шубҳасиз. Бинобарин, Бобур таваллуди кўп хурсандчиликларга сабаб бўлди. Ўз даврининг мўътабар кишиларидан бири бу хурсандчиликка бағишлаб шеър битгани ва унинг

таваллуд йилини «Шаши мухаррам» калимасига (абжад ҳисобида 888 йил чиқади) жо этгани ҳам бежиз эмас.

Фарғона тахтининг меросхўри бўлмиш ўғил фарзанднинг дунёга келишидан Умаршайх Мирзо беҳад мамнун эди. Қутлуғ Нигорхонимнинг онаси Эсон Давлатбегим чорбоғидан неча кунлаб меҳмон узилмайди. Мўғулистонга юборилган махсус чопардан бу хушxabарни эшитган Юнусхон ҳам янги набирага аталган суюнчи-ҳадялар билан Андижонга етиб келади.

Бобурнинг холаваччаси Мирзо Ҳайдар ўзининг машхур «Тарихи Рашидий» асарида ёзишича, марҳум Абу Саид Мирзонинг пири, 79 ёшли Хожа Убайдулло Аҳрорга ҳам бу хушxabарни етказганлар ва чакалоққа исм қўйиб беришни сўраганлар. Хожа Аҳрор Фарғона тахтининг бўлғуси ворисига «Заҳириддин Муҳаммад» исмини қўйиб, нома ёзиб юборган (Заҳириддин – диннинг ҳамкори, унинг ривожига кўмак берувчи маъносида. Айтишларича, чакалоқнинг туғилиши Хожа Аҳрор Валий ҳазратларининг тушида ҳам аён бўлган).

Мўғулистондан етиб келган бобоси, гарчи мусулмони комил бўлса-да, китобий исмлар талаффузига қийналарди. Қолаверса, уч ойлик чакалоқ жуда серхаракат бўлгани учун Юнусхон уни «Бабр», яъни «кичкина йўлбарс» деб эркалатгани боис Заҳириддин Муҳаммад исмига Бобур номи қўшилди (Бобур – арабча «Бабр», яъни «йўлбарс» сўзидан. Қаранг: Ал-Мунжид, «Араб тилининг изоҳли луғати». Байрут. 26-нашри. «Бабр», «Бабур» – қорни оқ, усти қора йўл-йўл чипор йўлбарс) ва Заҳириддин Муҳаммадга «Бобур» деб мурожаат этиладиган бўлди.

Бобур Умаршайх Мирзонинг тўнғич ўғли бўлгани учун, табиийки, унинг парваришига ва тарбиясига алоҳида эътибор берилган. Унинг болалик даври Эсон

Давлатбегим чорбоғида, бувининг кўз ўнгида ўтди. Буни Бобурнинг ўзи ҳам таъкидлайди: «Бу воқеа (отасининг ўлими) даст берганда, мен Андижонда Чорбоғда эдим. Изтироб билан отилиб, қошимдаги навкар ва савдор била кўргон азимати қилдим» («Бобурнома». 17-бет). Маълум бўладики, бўлғуси подшоҳ Бобурнинг болалигидаёқ ўз навкарлари бўлган.

Ҳ.Лэмбнинг ёзишича, Бобур олти ёшга тўлганида уни аёллар кўлидан олиб, эркаклар тарбиясига беришган. У болалик чоғлариданок ҳарбий машғулотларда катта маҳорат кўрсатар ва атрофдагиларни хайратга соларди. Унинг жисмоний тарбияси билан ҳам алоҳида шуғулланилган, от миниш, қиличбозлик, камон отиш ва бошқа ҳарбий машқлардан сабоқ берилган.

Айни вақтда у араб, форс тиллари, тарих ва адабиётдан яхши маълумот олади. Одамларга нисбатан меҳрибон ва ғамхўр, шухратпарастлик ва иззатталабликдан йироқ бўлиш руҳида тарбияланади. Ростгўй, адолатли, мард ва жасур бўлишга ўргатилади. «Бобурнома»да бунга кўп мисоллар учрайди.

1487 йили – Бобур тўрт ёшга тўлганда, она томонидан бобоси Юнусхон вафот этади. Бобурнинг васияти билан бўлса керак, 1488 йили, яъни беш яшарлигида Бобурни Самарқандга олиб боришган ва амалқиси, Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзонинг кизи Ойша Султонбегимга, ўша давр удумига кўра «қулоқ тишлатти» қилишган (кейинчалик Бобур унга уйланган). Бобур бу ерда улуғ бобоси Соҳибқирон Амир Темурдан қолган маҳобатли бинолару фериуза гумбазли қасрларни, товуш акс-садо берадиган ҳашаматли масжид-мадрасаларни, ажиб гулу райҳонларга бурканган боғларни завқ билан томоша қилган ва бу маҳобату гўзалликни гўдак шуурига сингдирган.

Албатта, Бобурнинг тарбиясида момоси Эсон Давлатбегим ва онаси Қутлуғ Нигорхонимнинг хизматлари бекиёс. Замонасининг саводли аёлларидан бўлган бу иккиси машҳур «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларидан Бобурга чуқур сабоқ берган. «Бобурнома»да бу китоблардан келтирилган парчалар Бобур уларни пухта ўрганганидан, ҳаётининг серташвиш дамлари – тоғу тошларда сарсон кезганида Саъдийнинг ўғитларидан тошга ўйиб ёздириб қўйиши шундан далолат беради.

Шеърятга барвақт кўнгил қўйган Бобур, айниқса, Навоий ижодига меҳр билан қарайди. Табиий истеъдоди ва болалиқдан кўп фойдали таълимотларни чуқур ўрганиши унинг хуш хулқли ва одобли, фазилатли ва адолатли инсон бўлиб етишувида ҳал қилувчи омил бўлди. Инглиз тадқиқотчиси В.Эрскин айтганидек, Осиё тарихи саҳифаларини варақласак, ҳақиқатан ҳам, биронта ўлкада бирор-бир машҳур шахс Бобурдек ҳар томонлама истеъдодли бўлиб етишмагани маълум бўлади.

«Бобурнома» синчковлик билан таҳлил қилинса, унинг муаллифи ёшлигиданок Қуръони каримни ҳам ёд олгани аён бўлади.

Заҳириддин Муҳаммаднинг бир онадан туғилган бир опаси ва она бошқа олти опа-укаси бўлган. Бинобарин, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Умаршайх Мирзонинг саккиз фарзандидан (уч ўғил ва беш қиз) тўнғич ўғил бўлиб, Фаргона мулкининг қонуний вори си эди. Отаси ҳалокатга учраганда, афтидан уларнинг барчаси Андижонда бўлган. Отанинг қутилмаганда вафот этиши бутун арқони давлат ва барча қариндош-уруғларга бесаронжомлик, парокандалиқ келтирди.

Отасининг ҳалокати ҳақидаги шум хабарни Бобур ўртоқлари билан момосининг чорбоғида ўйнаб юрган вақтида эшитади. Беклар унинг олдига бориб, воқеадан воқиф этишади ва энди у ҳукмдор эканини маълум қиладилар. Шу кундан бошлаб у подшоҳ эканини хис қилади ва от суриб шаҳар аркига келади.

«Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати Сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳор ёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба куни рамазон ойининг бешида тарих секкиз юз тўқсон тўққизда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум», – деб бошлайди ўзининг машҳур асарини Бобур. Подшоҳ бўлдию, унинг ороми бузилди – кечагина ўйнаб юрган болакай ҳарбий ва сиёсий ҳаракатлар, кутилмаган воқеалар гирдобига тортилди. Шу билан бирга, ўз атрофидаги айрим яқин кишиларнинг хоинона қилаётган ишларини кўриб-кузатар экан, ҳаётида гунчадек очилаётган соф виждонига, шаклланаётган пок инсоний табиатига озор етказган йиллар бошланади.

Фарғона мулкидаги ички низолар, Самарқанд ҳаёли, амакиваччалари ва тоғаларининг унга нисбатан бераҳмликлари энди йигит бўлиб етишган ёш ҳукмдорни ота мулкани ташлаб чиқиб кетишга мажбур қилган бўлса, ўртада Шайбонийхон қўшинларининг пайдо бўлиши ва катта бобоси Соҳибқирон Амир Темур салтанатининг ўзаги бўлмиш Мовароуннаҳрнинг қўлдан кетиши ёш Бобурни она ватанни тарк этиб бўлса ҳам темурийлар хонадонининг ҳукмронлигини қайта тиклашдек эзгу мақсад сари отлантиради. У 20 йилдан ортиқ курашиб, ниҳоят ўз орзусига эришади, бироқ салтанат узоқ Ҳиндистонда тикланади. Бобурийлар салтанати ушбу мамлакатда уч асрлик янги цивилизация даврини бошлаб бергани тарихдан бизга маълум.

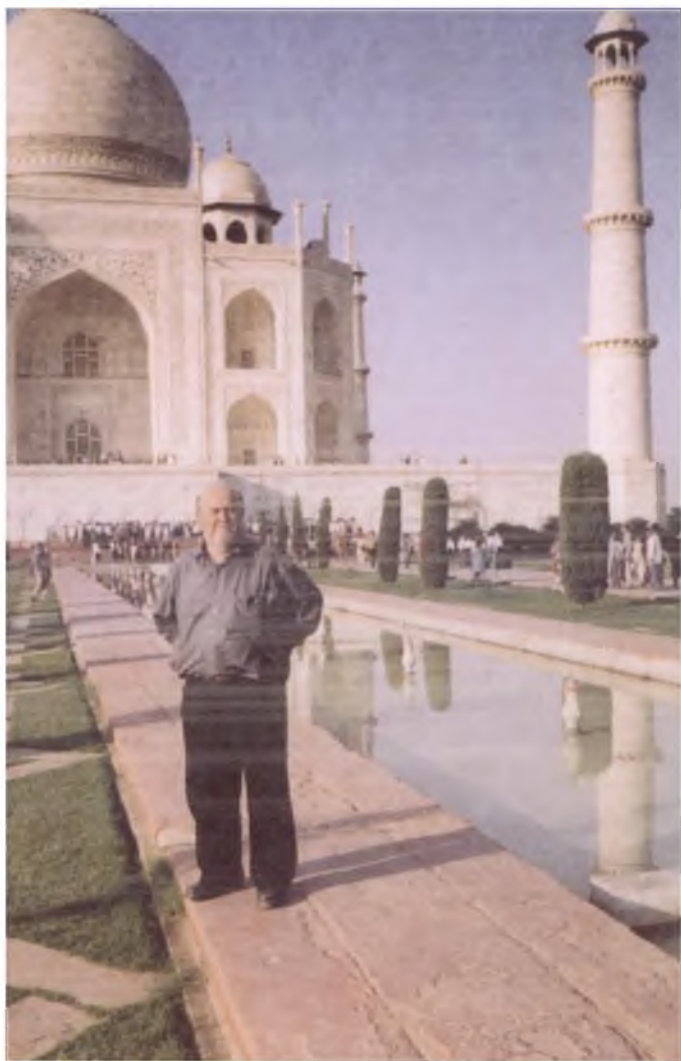

Самара. Бу ерда Амир Темур ва Тўхтамиш ўртасида
1391 йили кескин жанг бўлиб ўтган.

Ўзбекистоннинг Самарқанд вилоятидаги Нангобод (собиқ Деҳи Канор) қишлоғида
Бобур халқаро жамғармаси томонидан Мавлоно Лутфийга
қўйилган қабртош ва мақбара. 2007 йил.

Агра. Тож Маҳал. 2006 йил.

Дехли. Халқаро анжуманда. 2012 йил.

Бобур халқаро жамғармасининг Германия бўлими раҳбари
Ян Хонзель билан ижодий суҳбат. 2004 йил.

Самара. Кондурча дарёси соҳили. Россиялик олимлар билан. 2010 йил.

Дехли. Бобур авлоди Покиза Султонбегим хонадонида. 2006 йил.

Хитойлик археологлар билан учрашув. 2011 йил.

Геологик изланишлар давом этади.

Файзли хонадон. 2007 йил.

АҚШ. Гарвард университети профессори
Уилер Текстоннинг иш кабинетида. 2009 йил.

Рим шаҳрида. 2009 йил.

Ўзбекистонлик машҳур адиб ва олимлар даврасида.
2002 йил.

Хорижий бобуршунослар билан учрашув. 2000 йил.

Бобур ҳаммаси бўлиб, тўла бўлмаган 48 йил умр кўрди. Ундан ота-она бағрида беташвиш юрган йилларини чегириб ташласак, қолган умри давомида (36 йил) ором нималигини билмаган, бирор лаҳза фароғат кўрмаган бу инсоннинг ўзидан шу қадар бой илмий ва адабий мерос қолдиргани, улкан салтанат соҳиби бўлиб етишгани жаҳон аҳлини ҳамон ҳайратга солиб келади.

Бобур олим, шоир ва шоҳ бўлиш билан бирга, гўзаллик муҳиби, ахлоқий фазилатларни қадрлайдиган, уларни тарғиб этадиган, эътиқоди мустаҳкам, ўта сахий ва ҳимматли инсон эди.

Бобур шахси билан яқиндан танишиш шундай хулосага олиб келадики, у бошқа ҳукмдорлар ёки Ғарб қироллари каби ғанимларидан ўч оладиган қасоскор шоҳ бўлмаган, бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, Бобур Ҳиндистонда ўз давлатини барпо этгач, бу ғалаба шарафига катта тантанали маросим (1528 йилнинг декабри охирларида) ўтказди ва унга кўплаб мўътабар меҳмонлар таклиф қилинади. Ҳатто ота юрти Мовароуннаҳрдаги шайбонийхонлардан ҳам вакиллар чақирилади. Ахир, Шайбонийхон ва унинг одамларидан Бобур беҳад озор чеккан эди-ку?! Йўқ, у ҳар қандай гина-кудуратдан устун туролган етук инсон. Шунинг учун орадаги душманлик муносабатларини унутиб, одамийлик кўрсатади. Яна шуниси диққатга сазоворки, меҳмонга келган шайбоний авлодларни ўзидан ўнг томонга ўтказди ва катта совгалар билан кузатади.

Яна бир эътиборли мисол. Бобур қариндошларидан Хон Мирзо ҳокимиятни тортиб олиш учун исён кўтарганида, ундан қасос олмайди, ҳатто исёнчиларнинг ғоявий раҳнамоси бўлмиш ўғай момоси Шоҳбегимни ҳам хижолатдан чиқариб, ўзини гўё билмасликка

солади. Ахир, Ғарб кироллари бундай пайтда ғазабга миниб, уларни умрбод қийноққа солган ё ўлимга маҳкум этган, Шарқ подшоҳлари эса кўзларига мил торттирган эмасми?

Ҳиндистон забт этилгач, Бобур хинд таомларини ҳавас қилиб, Иброҳим Лўдий ошпазларидан хизматга олиб қолган эди. Мағлуб Лўдийнинг онаси малика Буа бундан фойдаланиб, Бобурни захарламоқ мақсадида бир ошпазни қўлга олади ва овқатга захар қўшиб бердиради. Яхшики, Бобур соғ қолади. Аммо суиқасд ташкилотчиси бўлмиш Лўдийнинг онасини жазога тортмай, афв қилади. Яна шундай бир шохни кўрганми бу кўҳна дунё?

Ғаламис-сотқинлар вақти келиб жазоланишига ишонган Бобур мана бу форсча байтни келтиради: (таржимаси)

«Ёмонлик қилдингми – ўзни жазога лойиқ бил,
Жазо – тақдир зарбаси муқаррар, бил».

Бобурнинг Ҳиндистонда асос солган салтанати исломий давлат эди. У ёзадики, Расулуллоҳ тарихидан буён Ҳиндистонни уч бора мусулмон ҳукмдори эгаллаган: биринчиси Маҳмуд Ғазнавий, иккинчиси Соҳибқирон Амир Темур, учинчиси эса Бобурдир. Аммо унинг мақсади юқоридаги икки саркарда каби яшин тезлигида келиб кетиш эмас эди. Бобур бу сирли ўлкада бутунлай қолиш ва авлод орттириб, хинд халқи билан абадий бирлашиб кетиш, бинобарин, мамлакатни, унинг халқини талаш учун эмас, балки обод қилиш учун, улусга ҳамдарад бўлиш, уни янги маданият чўққилари сари етаклаш учун келганини исботлайдиган қатор чора-тадбирлар кўради.

Бобур шундай ёзади: «Тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зойеъ қилмай... Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтӯҳ айлади. Бу давлатни ўзимизнинг зўр ва қувватимиздин кўрмасбиз, балки Тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва ... айни қарам ва иноятидиндур».

Шоҳнинг бундай дейиши унинг оққўнгил, меҳрибон ва иймонли эканини кўрсатадики, биз Бобурнинг бундай сифатларига энди-энди эътибор қаратмоқдамиз. У ҳар бир тадбирида, ҳар кунги давлат фаолиятида фақат Яратгандан нажот сўрайди ва унга таваккул қилган ҳолда иш кўради. Бобурнинг бошқа Шарқ ва Ғарбдаги кўпгина музаффар император ва шоҳлардан фарқ қиладиган фазилати ҳам шундадир.

Ҳиндистон ва Покистон бўйлаб қилган сафарларимиз давомида бу ерлардаги тарихий шаҳарларни томоша қилар эканмиз, сақланган меъморий обидаларда, боғларда, кутубхона ва музейлардаги осори атиқаларда эътиқоди собит Бобур сиймосини кўргандек бўлганмиз. Хоҳ Афғонистонда, хоҳ Покистону Ҳиндистонда, хоҳ Бангладешда бўлсин, биз суҳбатлашган олиму турли касб соҳиблари ҳам тасаввуримиздаги бу улуғ сиймонинг нақадар мўътабар инсон эканини тасдиқлайди.

Бобур Ҳиндистонда давлат фаолиятини бошлар экан, муборак ҳадисларда ҳукмдорларни огоҳликка даъват этувчи қуйидаги кўрсатмага риоя қилган: «Халқ... подшоҳларга берилган омонатдир». Шу жиҳатдан шоҳ Бобурнинг шахсий феълию хислатларига назар ташласак, унинг эътиқоди ниҳоятда мустаҳкам бўлганлиги ойдинлашади.

Ҳурматли ўқувчилар эътиборини мана бу мисолларга қаратмоқчимиз: Ҳиндистонни қўлга киритгач, Бобур ўлжа олинган рожа(бой)лар хазинасининг кўп қисмини

ҳадя қилади. Барча баходир йигитлару ишбошиларни кўрсатган хизматларига қараб тақдирлайди. Бундан ташқари, муқаддас шаҳарлар – Маккаи муқаррамадаги Байтуллоҳ ва Мадинаи мунавварадаги пайғамбаримиз Масжидига ҳам ҳадялар атаб, махсус кишилар орқали юбортиради. Шунингдек, Андижон, Самарқанд шаҳарлари, Хуросон ва бошқа юртлардаги улуғ шайхлар, валийларга ҳам алоҳида ҳадялар юборади. Жумладан, отаси ва ўзининг пири – машҳур Аҳмад ибн Жалолоддин Косоний – Маҳдуми Аъзамга ҳам (1462–1544) каттагина ҳадя жўнатгани маълум. Ҳадяга қўшиб ушбу мазмундаги форсий ғазални ҳам юборган:

Адашган нафсимиз ҳавоси йўлида умрни зосъ қилдик,
Аҳли дин олдида қилмишимиздан шармандамиз.
Биз томонга бир назар солинг, вафодорлик ила
Хожага боғланганмиз, хожага бандамиз.

Ушбу ғазал мазмуни ҳам Бобурнинг эътиқоди нақадар собит ва юксаклигини, пиру устозларга хурмат-эҳтироми нақадар самимий эканини кўрсатади.

В.В.Бартольд келтирган қуйидаги маълумот ҳам Бобур эътиқодининг мустаҳкамлигини исботлайди: рус шарқшуноси 1916 йили Туркистонга қилган навбатдаги илмий сафари давомида Самарқандга келиб, археолог дўсти Вяткиннинг уйида тўхтайтиди ва унинг шахсий кутубхонасидаги «Мифтоҳ ут-толибин» (илм толиблари учун қалит) номли (1543 йилда ёзилган) қўлёзма китоб билан танишади.

Бартольд ушбу китобдан Бобурга дахлдор қуйидаги маълумотларни келтиради: машҳур Нажмиддин Кубро мактабининг йирик намояндаларидан Хожа Муҳаммад Хабушоний-Кучоний деган улуғ шайхнинг кўп қароматларини эшитган Бобур унга гойибона қўл

бериб, уни ўз пири деб ҳисобларди. Шайхнинг 1517 йилда Хоразмдан Самарқандга кўчиб келганидан хабар топган Бобур Кобулдан у зотга ҳам мактуб ва ҳадялар юборади. 1527 йили Ҳиндистоннинг жанубий ҳудудлари бирлашган кўшинининг кўмондони Рона Санго билан ҳал қилувчи тўқнашув олдидан Бобур Самарқандга махсус одам юбориб, ғойибона пири Хожа Муҳаммад Хабушонийга хат билан мурожаат қилади ва бўлғуси жангда ундан дуо сўрайди. Улуғ шайх Бобурнинг содиқлик номасини олгач, унга нусрат тилаб дуо қилган ва хотира учун ўз ҳассасини юборган.

Ниҳоят, ҳал қилувчи жанг олдидан кечкурун Бобур ўша ҳассани жойнамознинг олд томонига кўйиб, таважжух билан ибодат қилади ва пиридан астойдил мадад сўрайди. Буни қарангки, шу куни Бобур тушида ҳам шайхни кўрган: шайх илгари кўрқинч нималигини билмайдиган Бобур бу сафар ғанимдан бироз бўлса-да, ҳайикаётганини таъна қилган ва уни кўркмасликка ундаб, ёрдам беражагини билдирган.

Эртасига эрталаб Бобур душманга қарши узил-кесил ҳужумга ўтади. Жанг тарихидан маълумки, Бобур кўшини Рона Санго устидан ажойиб ғалабага эришади. Кўлга тушган ўлжадан яна ҳадялар таркатади. Жумладан, Самарқандга – ғойибона пири шайх Муҳаммад Хабушоний ҳазратларига ҳам миннатдорлик билан 500 танга юборади ва агар махсус одам келса, кўлга киритилган хазинани бутунлай шайх ихтиёрига беражагини билдиради.

Бу ерда яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, Бобур одами Самарқандга етмай туриб, шайх бир хонақоҳ қуриш учун 500 танга насияга ер сотиб олган ва ер эгасига «ҳақини Оллоҳ юборади», деган экан. Бобур юборган ҳалиги пул миқдори ҳам айнан шунча эди.

Бобурнинг ҳозиргача эътибор берилмай келган феъл-атвори, исломий эътиқоди ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Агар синчиклаб мутолаа қилинса, бунга «Бобурнома»да ҳам мисоллар учрайди. Чунончи, пайшанба кунлари фикҳ дарслари ташкил қилиниши, Бобурнинг Қуръони каримнинг маълум сурасини «вирд» (кўплиги «аврод») ўқиш учун 41 мартадан такрорлаши, ислом тарихидан маълум бўлган «Қасидаи Бурда»нинг ёзилиши сабабидан хабардор бўлгани учун бетоб ётган кунлари пири Хожа Аҳрор Валийнинг «Рисолаи волидия» асарини ихлос билан туркийга табдил қилиб касалликдан тузалиб кетгани, Ҳиндистонда ўтган кўплаб улуғларнинг қабрларини таъмирлатгани ва ҳоказо.

Улардан яна бири – ичкилик ичишни ман этиш тўғрисидаги фармони ҳақида батафсилроқ тўхталайлик. 1527 йил 25 февраль душанба куни Бобур бомдод намозидан сўнг ўзи ёлғиз сайр қилиш учун очик ҳавога чиқиб, айрим одатлари, баъзи салбий қилмишларини хаёлидан ўтказди ва ўзи ҳақида холисанилло танқидий фикр юрита бошлайди. Хаёлан ўз феъллини тафтиш қилиш – бу ҳам ўзига хос мардлик ва ирода, қатъият нишонларидандир. Ана шундай бандалик гуноҳларидан бири – ўзини ичкиликка ружуъ қилган деб билади ва Яратганга астойдил тавба қилади. Энди ичмасликка ва бошқаларни ҳам бу йўлдан қайтаришга қатъий ваъда беради – қасамёд қилади. Бу борада «Бобурнома»да куйидаги мазмундаги икки мисрадан иборат форсий ғазал бор:

Эй нафс! Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан?

Тавба ҳам бемаза эмас-ку, тотиб кўргин ундан ҳам.

Сўнгра бундай ёзади:

Хуш килиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтину нуқра суроҳийу аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгил тиндурдум.

Шу тарзда ичкиликни ман этиш ва ичмаслик ҳақида фармон қабул қилади. Олтин кадаҳлар, май косаларини тўплаб синдиришга ва парчаларини ғарибларга ҳадя тарзида улашишга буйруқ беради. Ғазнадан туя карвонларида янги келтирилган чоғирларга туз ташлатиб сирка қилишни, захирадаги чоғирларни тўкиб ташлашни амр этади. Мана, Бобурнинг ушбу фармонидан бир парча:

«Инсон табнати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиши худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ». Сўнгра Қуръони каримнинг «Юсуф» сурасидан «Нафс барча ёмонликларга буюргувчи» деган оятни келтиради. Ва нафс йўлидан қайтиш ҳам «Аллоҳнинг эҳсонидир, кимга хоҳласа (ўшанга), бахш этади. Аллоҳ катта эҳсон эгасидир» деган яна бир оятни келтиради.

Ўша куниёқ Бобур яқинларидан 300 дан зиёд киши Қуръони каримни кўлига олиб, ичмасликка қасамёд қилади.

Ҳа, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ана шундай зукко олим ва шоир, айни вақтда дарвеш табиат шоҳ ва хуш хулқ, бир сўз билан айтганда, улуғ инсон эди.

Ўтган йили радио тўлқинларида бир хушхабар тарқалди. Европа ва Америка олимлари Ер юзида охириги минг йилликда етишиб чиққан буюк инсонлар

хакида янги китоб нашр этди. Ушбу китобга киритилган мингдан ортиқ буюк инсонлар орасидаги дастлабки юзталиқда Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг бўлиши унинг дунё халқлари томонидан тан олинган йирик олим ва буюк шахс эканидан далолатдир. Унинг «Бобурнома» асари башарият тарихида яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебаҳосидир», деб ёзган эди Лейн Поул.

Бобур давридаги буюк хукмдорлар Чарльз V, Франциск I, Генрих VIII унга Осиё даштларининг фарзанди деб қарасалар-да, аслида у ўзининг жамиятда тутган ўрни, яратувчанлиги, мутафаккирлиги, одиллиги ва бошқа олижаноб фазилатлари билан улардан алоҳида ажралиб турар эди.

Мустақилликнинг илк меваларидан бири сифатида Андижонда Бобур номидаги Халқаро хайрия жамғармасининг ташкил топгани ҳам халқимизнинг Бобур васиятларига содиқлигини намоён этди.

2001 йил

МАШҲУРИ ЖАҲОНДИР АЖДОДЛАРИМИЗ

(Америка Қўшма Штатларида бобуршунослик)

Маълумки, Бобур ва бобурийлар яратган илмий, бадиий асарлар неча асрлардан буён турли халқлар томонидан мунтазам ўқиб-ўрганиб келинади. Бобурийлар яратган бой мерос жаҳоннинг турли хазиналаридан муносиб жой олганининг ўзи бу меросга бўлган кизиқишнинг қўлами ва даражасидан далолат беради.

Биз, Бобур номидаги илмий экспедиция аъзолари шу йилнинг июнь ойида АҚШнинг ўнлаб музей ва кутубхоналари фаолияти билан яқиндан танишиш, бу ерда сақланаётган бой меросимизга оид манбаларни аниқлашга алоҳида эътибор қаратдик.

Америка Қўшма Штатларининг Цинциннати шаҳрида бир қанча музей ва йирик кутубхоналар мавжуд. Шулар орасида Санъат музейи алоҳида ажралиб туради. Бу ерда Америка ва Европа тарихига оид ноёб маданий мерос кўз қорачиғидек авайлаб сақлаб келинаётгани айниқса эътиборлидир. Шунингдек, Нью-Йорк шаҳар марказий музейи ва Сенат кутубхонасида ҳам халқимизнинг бой мероси намуналари жой олгани илм аҳлига маълум.

Цинциннати шаҳридаги Санъат музейи хазинасидан ўзбек халқининг буюк шоири, йирик давлат арбоби, темурийлар сулоласининг Ҳиндистондаги давомчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодларига мансуб шахзодаларнинг 1526 йилдан 1858 йилгача

бўлган тарихий ва маданий ёдгорликларининг энг ноёб нусхалари жой олгани ҳар бир ўзбекнинг қалбини ифтихорга тўлдириши табиий.

Бизни музейнинг шарқ халқлари маданий обидалари сақланаётган хазинасига музейнинг шу соҳа бўйича масъул ходими Глен Маркой бошлаб кирди. Хазина жавонларида бобурийлар хонадони вакилларига тегишли юзлаб ашёлар ўзига хос тарзда жойлаштирилган бўлиб, улар орасида қўлёзмалар, ҳар хил санъат асарлари, суратлар, гиламлар, кийим-кечак ва турли даврларга оид буюмлар алоҳида ажралиб турарди.

Глен Маркойнинг айтишича, бобурий ҳукмдорларга мансуб бўлган бу тарихий обида ва ашёларнинг Санъат музейига келиб тушишининг ўз тарихи бор. Уларнинг бир қисми, сопол буюмлар, мисдан ишланган кўза ва Кашмир рўмоллари (XVIII – XIX асрларга оид) харид қилинган бўлса, бир қисми Жозеф Сван Нив хоним ва Рат Харрисонлар томонидан 1923 йили Деҳлида Имр Швейжер исмли тадбиркордан сотиб олинган. Бу нодир тарихий ва маданий ёдгорликлар 1950-1951 йилларда Джон Нажак томонидан музейга ҳадя қилинган.

Бу тухфалар орасида энг диққатга сазовори Манухар Дас исмли мусаввир мўйқаламига мансуб бевосита бобурий ҳукмдорларга тегишли бўлган миниатюра асаридир. Мазкур асар 1602 йилда ишланган бўлиб, унда император Акбаршоҳ қадрдон дўсти Мирза Азиз Кўкани ўз қароргоҳида қабул қилаётгани акс эттирилган.

Маълумки, Акбаршоҳ Мирза Азиз Кўкани ҳукмдор лавозимига кўтариб, унинг кизини ўз фарзанди Жаҳонгирга никоҳлаб берган эди. Мирза Азиз Кўканинг отаси Аткахон ўз даврида Ҳумоюн Мирзо хизматида бўлган. 1580 йили Акбаршоҳ Мирза Азизни «Хони аъзам»

мартабасига кўтаради. Бу уларнинг нечоғли яқин дўст бўлганидан далолат беради. Суратда Акбаршоҳнинг орка томонида Жаҳонгир билан бирга унинг ўғли Хуррамшоҳ, яъни Шоҳ Жаҳоннинг ҳам сиймоси ўз аксини топган. Қуйроқда таъзим қилиб турган шахс эса Шамсиддин Ҳусайндир.

Шундай қилиб, бу суратда уч авлодга мансуб икки катта оила ҳаётидаги бир тарихий воқеа ўз аксини топган. Ўйлаймизки, бу миниатюра «Акбарнома» асарига ишланган лавҳа бўлган.

Ушбу суратнинг яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, унинг ҳошиясида ниҳоятда нафис хат билан форс тилида битилган матн бор. Матн тўлиқ сақланиб қолмаган бўлса-да, унда шундай ҳикматомуз сўзларни ўқиш мумкин:

Ки, умр рафту нагаштам зи бахт бархурдор,
Ҳазор ҳайфки, навмед гаштам охири кор.

Таржимаси:

Умр ўтди-ю. бахту иқбол насиб этмади,
Минг ҳайфки, оқибат умидсизликка тушдим.

Шунингдек, мазкур музейга 1962 йили Уильям ва Луиза Тафт Семпл ва бошқалар томонидан қилинган тухфалар ҳам унинг фондани бобурийлар тарихига оид қимматли манбалар билан янада бойитишга хизмат қилган. Шулар орасида, айниқса, «Акбарнома» ҳамда Саъдийнинг «Гулистон» асарига ишланган миниатюралар алоҳида аҳамият касб этади. Бу миниатюралар бобурий ҳукмдорлар буйруғига биноан тахминан 1595 йили яратилган. Хусусан, Акбар даврида тарихий ва адабий қўлғезмаларга расмлар ишлаган машҳур рассом Лаълнинг ижод намуналарини алоҳида

кайд этиб ўтиш жоиздир. Акбар саройида хизмат қилган муаррих Абулфазлнинг таъкидлашича, Лаъл ўша даврда яшаб ижод қилган машхур 15 та рассом орасида энг шуҳратлиси бўлиб, у «Акбарнома» асарига 13 та миниатюра чизган.

Шулардан бири мазкур музейнинг ноёб мулки сифатида сақланиб келаётган Саъдийнинг «Гулистон» асарининг «Шоҳлар ҳаётидан» номли бобидан жой олган ҳикояга чизилган расмдир. Шунингдек, асарнинг «Дарвешлар ахлоқи зикри» бобида келтирилган «Художўй киши ва уни улоқтириб ташлаган туя» ҳикоясига ишланган миниатюра ҳам ўзига хос. Унда Бани Ҳилол қабиласига мансуб бир йигит куйлаётган ашулага ҳамма маҳлиё, ҳатто қушлар ҳам лол. Биргина туя минган дарвеш бефарқ, унинг бундай дидсизлигидан дарғазаб бўлган туя дарвешни ўз устидан ерга улоқтириб ташлаётгани ғоят гўзал тарзда ўз ифодасини топган.

Ёки рассом Маноҳач томонидан мазкур асарнинг «Қаноат фазилати зикри» бобидан ўрин олган ҳикояга ишланган миниатюрани ҳам ўзига хос композицион шаклда яратилган юксак санъат асари намунаси, десак, янглишмаган бўламиз. Суратда сайёд тўрга тушган бир улкан балиқни тутолмай қочириб юборгани балиқчиларнинг ҳаяжонли образлари орқали ёрқин очиб берилган. Шунингдек, Фаррух Чела томонидан чизилган ва асарнинг мазкур бобидан ўрин олган «Ҳалқани нишондан ўтказган бола» ҳикояси манзараси ўта таъсирчан расмлардандир. Бхим Гужаротийнинг «Саъдий ва кошғарлик йигит», Сур Гужаротий чизган «Шоҳнинг Ҳамадон қозисига танбех бергани», рассом Маканд ишлаган «Хулқсиз муаллимнинг синфдан бадарға этилиши», Дхарамдаснинг «Саъдий билан

дарвешнинг бойлик ва фақирлик ҳақидаги суҳбати» каби «Гулистон» ҳикояларига ишланган миниатюралар чуқур мазмуни ва бадиий гўзаллиги билан ажралиб туради.

Бу ердаги қўлёзма мерос орасида Ҳиротда Султон Ҳусайн Мирзо ва Бухорода Абдулазизхон кутубхоналарида хизмат қилган ва хаттотлик санъатини Зайниддин Маҳмуд ва Султонали Машҳадийдан ўрганиб, «Котиби Султоний» унвонига сазовор бўлган Мир Али Ҳиравий томонидан кўчирилган Камол Хўжандийнинг «Девон»и қўлёзма нусхаси алоҳида кўзга ташланиб туради. Қўлёзмада қайд этилган маълумотларга қараганда, у 1529-1530 йилларда кўчирилган.

Шунингдек, музей экспозициясида намоёиш қилиниб келаётган XI-XII асрларда китобат қилинган Қуръони каримнинг куфий хатида битилган нодир нусхаси, XVII асрда бадиий безак билан ишланган «Фарҳанги Жаҳонгирий» ва «Ҳамзанома» асарлари қўлёзмаси нусхалари энг ноёб кўргазмалар қаторидан ўрин олган.

Булардан ташқари, мазкур экспозицияда бобурийлар хонадонига мансуб турли тарихий ашё ва буюмлар, ипак ва жундан ишланган санъат асарлари ҳам эътиборни тортади. Шу ўринда, хусусан, тилшунослик фани ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган «Фарҳанги Жаҳонгирий» асари тарихи ҳақида қисқача маълумот бериб ўтсак.

Маълумки, бу асарни ёзишни ўз вақтида Акбаршоҳ Мир Жамолиддин Ҳусайн Инжуга топширган. У бу ишни 30 йил мобайнида, яъни Жаҳонгиршоҳ ҳукмронлиги даврида тугатган. Асар қўлёзмасининг 1618 йилда кўчирилган яна бир нодир нусхаси ҳозирда Вашингтонда Конгресс кутубхонасида ҳам сақланмоқда.

Музей фондида сақланаётган бобурийлар кутубхонасига оид айрим қўлёзмаларга ишланган миниатюралар орасида Ҳиндистон мамлакатини бирлаштириш ва ягона империя барпо этиш йўлидаги ҳарбий юришлар тарихи акс этган лавҳалар, бошқа бир гуруҳ қўлёзмаларда бобурийлар сулоласининг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ тарихий воқеалар, маиший ҳаёт тарзи ўз ифодасини топган лавҳалар алоҳида ўрин тутди. Мазкур қўлёзмаларда Ҳиндистон давлат арбоблари – Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Шох Жаҳон, Доро Шукуҳ, Шох Шужоъ, Аврангзеб сиймолари ва Ҳиндистондаги сўнгги бобурий ҳукмдорлардан бири Акбар II нинг ўз аъёнлари ҳузуридаги тасвири акс этган миниатюралар Бобур ва унинг авлодларининг жаҳон тамаддуни ривожига нақадар улкан ҳисса қўшганини ёрқин далилловчи тарихий ҳужжатлардир.

Маълумки, Акбаршоҳ даврида адабиёт, санъат ва илмнинг бошқа соҳалари, айниқса, миниатюра санъати ривожига алоҳида аҳамият берилган. Шу боис илм-фан, адабиёт ва тарихга оид мўътабар асарларни таржима қилиш, қўлёзма меросни эъзозлаш, уларни жаҳоний аҳамиятга молик асарлар сифатида тарғиб қилиш иши юксак даражада ташкил этилган.

«Акбарнома» («Тарихи Акбарий») асари қўлёзмаси. Уч жилдли ушбу тарихий-мемуар асар бобурийлар сулоласининг сардори Захириддин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари «Бобурнома» ва ундан кейин ёзилган «Ҳумоюннома»нинг тадрижий давомидир. Бу тарихий асар Акбарнинг топшириғига кўра, унинг вазири ва яқин сафдоши Абулфазл Алломий томонидан 1589–1601 йилларда ёзилган бўлиб, унда Бобур, Ҳумоюн тарихи, бобурийлар салтанати билан бирга,

Акбарнинг дастлабки 17 йиллик (1556 – 1572) даври, Ҳиндистон ва шимолий Афғонистон (1573 – 1601/02), Акбар салтанатининг тузилиши, давлатни идора қилиш усуллари ва қонунлари (яъни «Ойини Акбарий») ҳақида сўз юритилади.

Мана шу асарнинг Цинциннати шаҳридаги Санъат музейи хазинасида сақланаётган мўътабар қўлёзма нусхасидан бобурий шаҳзодалар тарихига оид лавҳалар ўз аксини топган туркум расмлар муносиб жой олган. Хусусан, Ҳумоюншоҳнинг Гужарот шаҳрини камал қилиши тасвирланган миниатюра энг эътиборли расмлар қаторидан ўрин олгани ҳам бежиз эмас.

Қўлёзма нусхадаги маълумотлардан аён бўладики, у 1590 йилда китобат қилинган. Матн нафис настаълик хатида уч устунда ёзилган бўлиб, саҳифалар нақшинкор, олтин ва қумуш суви билан безатилган. Саҳифанинг остки қисмидаги қайдга кўра, асар Бхура Чахроқ исмли мусаввир қаламига мансуб. Саҳифанинг юқори қисмида Ҳумоюннинг Гужарот қалъаси учун қилган жанги ҳақида маълумот ҳам келтирилган. Унда айтилишича, Ҳумоюн Мирзо яхши қуролланган 30 000 кишидан иборат қўшини билан Султон Баходирни мағлуб этади. Бу воқеа 1535 йил апрель ойининг охирларида содир бўлган, лекин Гужарот учун кураш кейинчалик ҳам давом этган.

Бобурийлар давлатида миниатюра санъати ривожига Камолиддин Беҳзоднинг шогирдлари Мирсайид Али ва Хўжа Абдусамад Шерозийлар муносиб ҳисса қўшган. Бу мактаб вакиллари Саъдийнинг «Гулистон», Низомий ва Хисрав Дехлавийнинг «Ҳамса» асарларига юзлаб миниатюралар ишлагани бизга яхши маълум.

Мазкур музейда сақланаётган туркум тасвирий санъат асарларидан кўриниб турибдики, кейинги

даврларда тарихий шахслар сиймоси акс этган сарой альбомлари, кундалик маиший турмушни ёритувчи ҳаётий воқеа ва ҳодисалардан иборат тасвирий мажмуалар тузиш кенг тарқалган.

Музей хазинасидаги ана шу тасвирий асарлар қаторига «Хонандалар», «Мева сотувчи савдогар», «Олти тулпор», «Булбул», «Фил» расмлари ва бобурий шахзодаларнинг туркум портретларини киритиш мумкин.

Музей хазинасида ҳозирча номаълум қўлёзмага рангли қилиб ишланган ва Джон Нажак томонидан тўхфа қилинган Акбаршоҳнинг бир саҳифадан иборат портрети Ҳиндистон шоҳлари альбомига ишланганлиги кўриниб турибди. Сурада Акбаршоҳнинг шаҳардан ташқарида, тоғ ёнбағрида, чап қўли билан қиличига суянган ва ўнг қўлида узук тутиб тик турган ҳолати тасвирланган. Унда шоҳона либосдаги Акбаршоҳ қимматбаҳо, кўзни қамаштирувчи камар, дур ва узуклари билан салобат тўкиб турибди. Миниатюра муаллифининг номи қайд этилмаган, лекин у 1640–1650 йилларда яратилган, деб тахмин қилиш мумкин.

Шунга ўхшаш саҳифалар орасида номаълум мусаввирлар қаламига мансуб ва XVII–XVIII асрларга оид эскизлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда ёш шахзодалар билан бирга санъаткорларнинг расмлари ҳам ўз аксини топган. Шундай эскизлардан бири XVIII асрга оид бўлиб, унда икки сарой хонандасининг ўтирган ҳолатдаги тасвири акс этган. Саҳифанинг юқори қисмида ҳинд тилида уларнинг хонанда эканлиги қайд қилинган бўлса, қуйроқда араб ёзувида уларнинг исмлари, яъни «Капурхон биродари Лодхон билан бирга», деб ёзиб қўйилган. Бу эскиз, назаримизда, келажакда яратилиши мўлжалланган миниатюралар альбоми учун қоралама вазифасини ўтамоғи лозим бўлган.

Музей хазинасида сақланаётган миниатюралар орасида сўнги бобурий ҳукмдорлардан бири Акбар II (1806 – 1837) нинг олтин тахтда ўтирганча ҳинд ва мусулмон аёнлари иштирокида Британиянинг Ҳиндистондаги резиденти Чарльз Зеофилас Меткейлф-ни тантанали қабул қилиш маросими тасвирланган асарнинг ҳам юксак савияда ишланган расмлар каторидан ўрин олганини қайд қилиш жоиз. Асар Ғулом Муртазохон қаламига мансуб, деб ҳисобланади.

Мазкур музей хазинасида Бобур ва бобурийларга оид юзга яқин тарихий ва санъат асарлари сақланиб келмоқда. Биз уларнинг айримларинигина айтиб ўтдик, холос.

Зикр этилганларнинг ўзиёқ бобурийлар қолдирган бой мероснинг ранг-баранглигини кўрсатади. Ана шу ноёб меросимизнинг бир қисми юртимиздан анча олисда, океан ортида сақланиб келинаётгани илм-фан, санъат, маданият, маънавият тараққиётига бемисл ҳисса қўшган бобокалонларимизнинг башарият тарихида ўчмас из қолдирганлигига ёрқин мисолдир.

Хулоса қилиб айтганда, АҚШдек узоқ ва буюк бир ўлкада Бобур ва бобурийларга тегишли тарихий ва маданий ёдгорликлар жамлангани албатта биз учун кутилмаган ва ғоят қувончли бир воқеа бўлди. Биз бобурийлар ва бошқа аждодларимизга оид кўплаб маълумотлар, манбалар ер юзининг турли музей ва кутубхоналарида сақланаётганига яна бир бор ишонч ҳосил қилдик. Шундай экан, Бобур Халқаро илмий экспедициясининг келгуси сафарлари йўналишини ер қуррасининг йирик шаҳарларида жойлашган музей ва кутубхоналар бўйлаб режалаштириш ҳар томонлама мақсадга мувофиқ ва самарали бўлади, деб ўйлаймиз.

**МУҲАММАД ҲАЙДАР МИРЗО –
ТАРИХЧИ, ШОИР ВА ШОҲ**

*8 сентябрь кун*и Андижоннинг *Богзишамол даҳаси*даги *Бобур жамоат фонди* биносида «*Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг жаҳон маданиятида тутган ўрни*» мавзусида халқаро анжуман очилади. Анжуманда чет эллик олимлар – Америкадан *Гарвард университети профессори Уилер Текстон*, Япониядан *Киото университетининг профессори Эйџи Мано*, Хитойдан *Муҳаммадтурдий Мирзоаҳмад*, Қозоғистондан *профессорлар Ислоҳ Жеменей ва Данай Искакули*, Ҳиндистондан *профессор Мансура Ҳайдар*, Озарбайжондан *профессор Рамиз Аскер*, Ўзбекистондан *академик Азиз Қаямов*, профессорлар *Саидбек Ҳасанов*, *Ҳасан Қудратуллаев*, *Абдумажид Мадраимов* ва бошқалар иштирок этиши кутилмоқда.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзони ҳозиргача фақат тарихчиларгина билар эди, десак муболаға бўлмас. «Тарихи Рашидий»нинг 1996 йили «Фан» нашриётида босилган Асомиддин Ўринбоев, Лариса Епифанова ва Раъно Жалилова томонидан амалга оширилган рус тилидаги таржимаси илмий жамоатчилик эътиборига тушди. Кўп ўтмай бу таржима Алматида ҳам қайта икки мартаба (1999, 2011) нашр этилди.

Ўзбек мумтоз адабиёти мутахассислари Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг 1999 йилда «Фан» нашриётида босилган «Жаҳоннома» номли дostonига негадир муносабат билдирмадилар. Ўзбек тилидаги «Жаҳон-

нома» достони хакида ҳатто якин-якингача «Бу жуғрофий асар», деган ғайриилмий фикрлар ҳам такрорланиб турди.

«Жаҳоннома» достонини захматкаш олимларимиз Сабоҳат Азимжонова, Асомиддин Ўринбоев ва Омонбек Жалилов нашрга тайёрлаган. Ноширлар достоннинг Берлин нусхасини асос қилиб олиб, Шинжонда нашр этилган нусхадан ҳам айрим ўринларда фойдаланишган.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг ўғлига бағишлаб ёзган «Маҳмуднома» достони ҳали нашр этилган эмас.

Шуни айтиш керакки, ушбу машҳур тарихчи айни пайтда соҳибдевон шоир ҳамдир. Хитойнинг Шинжон автоном районида чоп этилган «Баёз»да (1995 й.) унинг шеърларидан намуналар келтирилган. 2009 йилда «Тарихи Рашидий» Бобур жамоат фонди ташаббуси ва ҳомийлигида ўзбек тилига таржима қилинди (таржимонлар Янглиш Эгамова ва Ваҳоб Раҳмонов) ва Фонд раёсатига асарнинг ўзбекча матни тақдим этилди.

Маълумки, муаллиф Кашмирда ўн йилдан ортик (1551 йилгача) подшоҳлик қилган. Бинобарин, унинг Кашмирдаги фаолиятини ўрганиб, асар нашрига илова қилмок лозим эди.

Шу сабабли Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция қатнашчилари навбатдаги сафари давомида Муҳаммад Ҳайдар Мирзо қадамжолари – Тошкент, Андижон, Ёркент, Қашқар, Хўжанд, Ўратепа, Ҳисор, Помир, Бадахшон, Файзобод, Қундуз, Кобул, Лоҳур, Агра, Деҳли, Тибетда бўлиб, Сринагарда – Ҳайдар Мирзонинг абадий қўним топган сўнгги манзилигача етиб бордилар. «Тарихи Рашидий» муаллифининг ҳаёти ва ижодига оид кўплаб қимматбаҳо манбаларни қўлга киритиб, Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига олиб келдилар.

Тарихчи олим Омонбек Жалилов «Ўзбекистон» нашриётида Муҳаммад Ҳайдар Аёзийнинг «Тарихи Рашидий» (XIX асрда Муҳаммад Шариф бажарган туркий таржимаси)ни нашр эттиргани ҳам бу асарга Ўзбекистонда кизиқиш нечоғли катта эканини кўрсатади.

«Тарихи Рашидий» 1895 йили Е.Д.Росс томонидан инглиз тилига таржима қилинган, илмий матнини АҚШдаги Гарвард университети профессори Уилер Текстон тйёрлаган. Ҳозиргача бу асар жаҳоннинг ўнга якин тилларига ўгирилди. Асар яратилган асл тили – форсийда 2004 йили Техронда нашр этилди.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзо 1499 йили Тошкентда Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ва Хўб Нигорхоним оиласида дунёга келган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Ҳайдар Мирзо холаваччалардир. Ҳар икки улуғ зот – Бобур ва Ҳайдарга Тошкент хони Юнусхон она томонидан бобо, кейинги хон – унинг ўғли Султон Маҳмудхон (1487–1509) тоға бўлади. Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигорхоним Хўб Нигорхонимнинг эгачиси – опасидир. Ҳайдарнинг отаси Муҳаммад Ҳусайн Султон Маҳмудхон билан якин дўст эди, улар 10–12 йил давомида Тошкентда бир хонада туришган. Султон Маҳмудхон уйлангач, Муҳаммад Ҳусайнга ўз эгачиси – Хўб Нигорхонимни бериб, уни кўрагонлик (хон куёви) мартабаси билан сийлаган ва ўша замонлар Тошкент хонига қарашли бўлган Ўратепага ҳоким қилиб жўнатган. Муҳаммад Ҳусайн тўққиз йил Ўратепани идора қилган. Мирзо Ҳайдарнинг онаси 1501 йилда Тошкентда вафот этган.

«Тарихи Рашидий»да муаллиф Бобурнинг Ўратепада улар хонадонида азиз меҳмон бўлганини қайд этади. 1502 йилда Шайбонийхондан енгилган Султон

Маҳмудхон Мўғулистонга кочиб кетади. Ҳимоячисиз колган Муҳаммад Ҳусайн ҳам аввал Қоратегинга, сўнгра Кобулга – Бобур даргоҳига боришга мажбур бўлади.

1504 йилда Муҳаммад Ҳайдар илк маротаба Ҳиротда мактабга борди. 1506 йилда Муҳаммад Ҳусайн Кобулда эди. Шу йили Бобур Ҳиротга Ҳусайн Бойкаро таъзиясига кетганида, амакиваччаси Мирзохон унинг ўғай момоси Шохбегим куткуси билан Кобул тахтини эгалламоқчи бўлиб, фитна уюштиради. Бу фитнага Бобурнинг поччаси Муҳаммад Ҳусайнни ҳам тортадилар.

Бобур сафардан қайтиб келиб, фитнани бостиради. Муҳаммад Ҳусайн ҳаж баҳонасида Фароҳга жўнайтиди. Шайбоний уни Ҳиротга чақиртириб, хуфёна катл этади ва Бухорога – ҳоким Убайдулло Султонга Муҳаммад Ҳайдарни катл этиш ҳақида чопар жўнатади. Бу вақтда Муҳаммад Ҳайдарнинг опаси Ҳабиба Султон Хониш Убайдулло Султонга теккан ва укаси опасининг ёнида эди. Устози Муҳаммад Садр улуг пир мавлоно Муҳаммад Қози тавсияси билан Муҳаммад Ҳайдар Мирзони Бадахшонга – Қалъаи Зафарга олиб боради. Бобур бу орада Мирзохонни афв этиб, Бадахшонга ҳоким қилиб тайинлаган эди. Муҳаммад Ҳайдар бир йил давомида бу ерда бўлади. Шайбонийхон хавфи муқаррарлиги туфайли Бобур ўсмир холаваччасини Кобулга чорлайди ва уч йил унинг тарбияси билан шуғулланади.

Бу орада Бобурнинг тоғаси Султон Аҳмадхон вафот этиб, унинг катта ўғли Мансурхон Турфонда, Султон Саидхон ва Халил Султон Мўғулистоннинг Қўчқор мавзесида эдилар. Мансурхон укаларига қарши лашкар тортиб, уларни енгади. Султон Саидхон ва Халил Султон ўз акаларидан кочиб, энг ашаддий ғаними

шайбонийлар ҳукм сураётган Андижонга келади. Халил Султонни Сирдарёга чўктирадилар. Султон Саидхон кочиб, Кобулга боради. У Муҳаммад Ҳайдар Мирзодан бироз илгарироқ Кобулга келган эди. Бу иккови Кобулда жуда қадрдонлашиб қолади.

Шоҳ Исмоил Сафавий Марв шаҳрида Шайбонийни мағлуб этади, Шайбонийхоннинг ўзи жангда ҳалок бўлади. Бобур Қундуз шаҳрига келганида Андижонда Саид Муҳаммад шайбонийларни шаҳардан қувиб, Бобурни подшоҳликка чорлаб, элчи жўнатади. Бобур Султон Саидхонга ўз навқарларини бериб, уни Андижонга хон қилиб юборади. Бобурнинг шайбонийларга қарши жангида Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳам ёнида бўлади. Бобур Самарқандни учинчи мартаба эгаллайди. Бироқ унинг шиа мазҳабидаги шоҳ Исмоил Сафавий билан ҳамкорлиги Самарқанд халқига ёқмайди. Кўп ўтмай Бобур Кўли Малик жангида мағлубиятга учрайди. Султон Саидхон Бобурдан Мирзо Ҳайдарни Андижонга юборишни илтимос қилиб мактуб йўллайди. Бобур бунга рўйхушлик бермай, Мирзо Ҳайдарни Ҳисорга олиб кетади. Яна Султон Саидхондан мактуб – илтимоснома келади.

Гап шундаки, Убайдулло Султон Туркистонга қочганида Ҳабиба Султон Хониш қаровсиз қолган ва Самарқандга элчиликка келган Саид Муҳаммад уни Андижонга олиб бориб, Султон Саидхонга никоҳлаб берган эди. Демак, бу Муҳаммад Ҳайдарнинг ҳам поччаси, ҳам опасининг илтимослари эди. Муҳаммад Ҳайдарнинг ўзи ҳам илтимос қилгач, Бобур ноилож уни ўз туғилиб ўсган шаҳри Андижонга жўнатиб юборади.

Муҳаммад Ҳайдар Султон Саидхон тарбиясида камолга етди. Хон ўзининг кенжа синглиси Муҳиб Султонни Мирзо Ҳайдарга узатиб, кўрагонлик мартабаси

билан сийлади. У айнан Андижонда давлат арбоби сифатида шаклланди. 24 йил мобайнида Султон Саидхон давлатининг таянчи – вазир ва ҳарбий қўмондон бўлиб, Тибет қалъалари ва Кашмир вилоятини фатҳ этди. У хали ҳарбий сафарда эканида Султон Саидхон вафот этиб, тахт эгаси – Абдурашидхон олчок бек Али Тоғай куткуси билан Саид Муҳаммад ва унинг икки ўғлини қатл эттиради. Муҳаммад Ҳайдар бундан хавфсираб, Помир оркали Бадахшонга – Қалъаи Зафарга, сўнг Ҳиндистонга – Лоҳур ва Агра шаҳарларига бориб, Ҳумоюн ва Комрон Мирзолар даргоҳида етти йил хизмат қилади.

Ҳумоюн Мирзо Шерхон Сурдан энгилгач, Муҳаммад Ҳайдар Ҳумоюн Мирзодан 450 отлик аскар олиб, Кашмирни иккинчи мартаба фатҳ этади ва бу ўлкани Тибетнинг Ражаори мавзеси ҳисобига кенгайтириб, Кашмирда салкам ўн бир йил подшоҳлик қилади.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзо 1551 йили маҳаллий исённи бостириш чоғида ўз танқўрикчисининг тасодифан отган ўкидан ҳалок бўлади.

Бобур Мирзо ва темурийлар тарихини ўрганишда Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ва унинг илмий мероси ҳар томонлама муҳим аҳамиятга эга эканини инобатга олиб, ушбу мавзуда тегишли илмий изланишлар олиб бориш бизнинг асосий вазифаларимиздан бўлмоғи лозим.

2010 йил

БОБУРНИНГ ТОШБИТИКЛАРИ

Бобур номидаги халқаро жамғарма илмий экспедициясининг навбатдаги сафаридан кўзланган мақсад «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асарларида қайд этилган воқеа-ҳодисалар содир бўлган манзиллар бўйлаб юриш, янги ашёвий ва илмий-адабий манбаларни топиш, йиғиш, ушбу икки йирик асар муаллифлари қадамжоларини видео ва фотолавларга олишдан иборат эди.

Ўз вақтида Мовароуннаҳр шайбонийлар кўлига ўтгач, ноилож қолган Бобур 1503 йили она юртидан кўнгил узиб, отаси Умаршайх Мирзонинг суннат тўйида бобоси Абу Саид Мирзо унга ҳадя қилган Кобулга қараб йўл олади ва 1504 йили уни забт этишга муваффақ бўлади. Илмий экспедиция аъзоларини шу тафсилотлар қизиқтирарди.

Сафаримизнинг дастлабки марраси кўшни Новқат шаҳри бўлди. Чап томонда Ўш. «Бобурнома»да табиати, хуш ҳавоси, гул-чечаклари мақталган шаҳар. Ундаги Барокўх тоғи ва Бобур қурдирган хужра беихтиёр кўз олдимизга келади.

Ушбу иморат 1960 йилгача яхши сақланган, бироқ «хурофот маскани» сифатида шўро амалдорлари кўрсатмаси билан бузиб юборилган эди. Не бахтки, Бобурни чин дилдан севган ўшликлар Бобур хужрасини янада кўркемроқ қилиб қайта бунёд этибдилар...

Буюк бобомиз изидан юриб, Ўш, Аравон, Қизилқия, Учқўрғон, Сўх ва Хушёр, Ворух ва Даҳкат қишлоқларига етиб бордик. Бу қишлоқлар оддий қадамжолар эмас, бу ерларда Бобур ва унинг яқинлари бир йилга яқин яшаган. Бу ерда – Сўхнинг Тул қишлоғидаги тоғда ўша машҳур кўзгуташ – Санги Ойна бор!

Хушёр қишлоғининг «Бобурнома»даги тасвирини кўз олдимизга келтирамиз: «Исфарадан бир шаръий (2,4 километр) масофада жануб томонида тоғликлар орасида бир йирик тош бор. Уни «Санги ойна» дейдилар. Узунлиги тахминан ўн қари (7 метр) келади. Баландлиги баъзи ери одам бўйича, баъзи ери пастлиги киши белигача бўлиб, ойнадек ҳар нима акс этади».

Бу жойлардан ўтиб борар эканмиз, Тул қишлоғи ёнидаги кўхна тоғларга кўзимиз тушади. Йўл бошловчиларимиз «Санги ойна» мана шу тоғда эканлиги, Бобур Мирзонинг шу ерда бўлганлигини яхши билишар экан. «Санги ойна» шу тоғ тепасида эди. Уни кўришга муяссар бўлдик. Бобомиз тоғ ёнбағридаги булоқ атрофида дам олиб, ҳордиқ чиқарган. Биз ҳам шу булоқдан тўйиб-тўйиб сув ичдик.

Тожикистоннинг Ғончи туманида истиқомат қилувчи Абдулла Қаюмов Ўзбекистон радиосида Бобур қадамжолари ҳақида гапирганларини эслаб, у кишини ахтариб топдик. Уловда Даҳкат қишлоғининг тепа қисми билан юриб, Бобурчак деган табиати ғоят гўзал жойга бордик. Бу жойни Бобур бурчаги деб аташар экан. Бобур шу жойда яшаган пайтда тепага соқчикузатувчи қўйилган, шунинг учун бу жой Қоровултепа ҳам дейилади.

Тоғ ёнбағридаги булоқнинг лабига Бобуршоҳ бир туп зирк дарахти ўтқазган. Уни зирки Бобур дер эканлар. Овчи дарёси бўйлаб юриб, Бобур тоғига дуч

келдик. Дарё қирғоғидаги йўл бўйида, хиёл тепарокда катта супасимон, усти силлиқ тошга кўзимиз тушди. Шу ерлик кишиларнинг айтишича, Бобуршоҳ мана шу тош устида намоз ўқиган экан. Ҳозирга қадар сақланиб келаётган ушбу тошни аҳоли «Тахти Бобур» деб аташи барчамизни хурсанд қилди.

Дарёнинг Танги дарвозасидан ўтиб Овчи кишлоғига бордик. Қишлоқ одамлари Мирзо Бобур ҳақида ҳикоятлар сўзлаб беришди. Айтишларича, Бобуршоҳнинг Ҳисорга ўтиб кетаётганидан хабар топган овчиликлар унга катта иззат-икром кўрсатишади ва Оббурдон довонигача кузатиб қўйишади. Овчи ва Ҳушёр кишлоғидан бир қанча йигитлар Бобур Мирзо хизматига ўтиб, Кобулга бирга кетишади.

Овчи дарёсининг ўнг ирмоғи Оббурдон довони дарасидан, тўғридан оқаётган ирмоқ эса Фалғар довони дарасидан бошланади. Бобур Оббурдон довонига ирмоқ бўйлаб чиқиб кетган.

Об-ҳаво ноқулайлиги боис машинада довондан ўта олмай бошқа йўл билан Ўратепа, Айний орқали сафарни давом эттиришни лозим топдик...

Шайбонийхон Марвда Исмоил Сафавийдан енгилганидан сўнг 1510 йилларда Мирзо Бобур Мовароуннахрни ўз тасарруфига қайтариш ҳақида ўйлаб, Султон Саидхонни Андижонга хон қилиб юборади. Андижон кўрғонини янада мустаҳкамлаш мақсадида ўзига яхши таниш ва қулай бўлган тоғ йўллари, яъни Ҳисор–Масчо–Ўратепа орқали келиб, 1512 йилда Самарқандни учинчи мартаба олишга муяссар бўлади. Бобурнинг Афғонистон, Ҳисор, Зарафшон, Туркистон тоғ тизмалари орқали Самарқандга кириб келишини, албатта душманлари кутмаган эди. Аммо сон жиҳатидан устун бўлган шайбонийлар 1513 йилда Бобурни

Самарқанддан Кобулга, Султон Саидхон билан Мирзо Ҳайдарни Андижондан Қошғар томонга чикиб кетишга мажбур қилишади. Демак, Оббурдон қишлоғидаги тошбитиклардан бирининг ёзилиш вақти 1511–1512 йиллар – Бобур Самарқандни учинчи маротаба олган вақтга тўғри келади.

Сафар давомида Хўжанд шаҳрида ҳам тўхтаб ўтдик. Бобур Самарқандга юришида бу шаҳарда қайта-қайта бўлган, ҳатто бир ярим йил яшаган ҳам. У илк маротаба Хўжандда – Ойиша Султонбегимга уйланган. Ҳайдар Мирзо «Тарихи Рашидий»да бу шаҳар ҳақида маълумот берар экан, йўл-йўлакай неча марта бу ерда бўлгани, Шайбонийхоннинг буйруғи билан Тошкент хукмдори Султон Маҳмудхон 1509 йилда беш фарзанди билан ушбу жойда қатл этилиб, Шайх Муслиҳиддин кабристонига қўйилгани хусусида ёзади.

«Бобурнома»да Хўжанд шаҳри, Мутуғул (Мўғул) тоғи ва Сирдарё (Хўжанд суйи) ҳақида жуда батафсил, муҳим маълумотлар берилган. Бобур шаҳар кўрғони билан дарё оралиғи бир ўк отими масофада эканини кайд этган. Биз дарё соҳилида туриб, қалъа, дарё ва тоғни кузатар эканмиз, Бобурнинг олимона заковатига тан бердик. Ҳозир қалъа дарвозаси қайта таъмирланиб, ўлкашунослик музейига айлантирилган. Биз музей экспонатлари билан танишдик, Хўжанд университети ўзбек филологияси факультети олимларига янги китобларимиздан тортиқ қилдик.

Истаравшан йўлидан ўнгга бурилиб, Куркат қишлоғи шимолига қараб юрсангиз, Бобур кадамжоларидан бири – Ҳаштияк қишлоғига борасиз. Бу қишлоқ Бекобод шаҳрига туташ. Бобур Шайбонийни таъқиб этиб бораётиб, Ҳаштиякда суви музлаб ётган ариқда

чўмилган. Бу ҳақда «Бобурнома»да: «Менда ғуслга эҳтиёж бор эди. Ўн олти маротаба сувга шўнғидим», деб ёзади.

Сафаримизнинг навбатдаги манзили Ўратепа (Истаравшан) ва унинг теваарак-атрофидаги қишлоқлар бўлди. Бобур ушбу шаҳар ва унинг теваарагидаги қишлоқларда ойлаб яшаган. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Ўратепада униб-ўсган. Чунки отаси Муҳаммад Ҳусайн Мирзо Тошкент хонининг фармони билан Ўратепада тўққиз йил (1492–1501) ҳокимлик қилган. «Тарихи Рашидий»да Муҳаммад Ҳайдар уларнинг Бобур Мирзо оиласида азиз меҳмон бўлганини фахр билан эслайди. Ўратепада XV–XVI асрларда қурилган Кўкғумбаз масжиди ва нақшинкор синчли бинолар сақланган.

Бу манзилдан Шаҳристон доवони томон йўл олдик. Баланд довондан ошиб ўтиб, кечқурун Айний (собик Варзиманор – Фалгар)га етиб келиб, меҳмонхонада тунадик. Эрта саҳар Анзоб довонига қараб юрган эдик, йўлимиз икки томонга айрилди. Зарафшон дарёсига қурилган кўприкдан ўтиб, шарқ томонга – дарё бўйлаб кетсангиз, Масчо, Оббурдон қишлоқларига борасиз. Бобур 1501-1502 ва 1511-1512 йилларда бир неча маротаба шу жойларда яшаган ва ўз дастхатини қоятошу қабртошларда қолдирган. «Бобурнома»да бу хусусда батафсил маълумот зикр этилган.

«Масчонинг пастки кенти Оббурдондир. Оббурдондан куйироқда бир чашма бўлиб, бу чашмадан юқориси Масчога қарашли. Куйиси Палгарга тааллуқлидир. Ушбу чашма бошида, унинг ёқасидаги тошга бу уч байтни ўйиб ёздирдим:

Шунидамки, Жамшеди фаррухсиришт,
Ба сарчашмас бар санге навишт:

«Бар ин чашма чун мо бaсе дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.
Гирифтем олам бо мардиву зӯр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гӯр».

Мазмуни:

Эшитганим борки, Жамшиддек номдор
Бошбулоқ тошига ёздирди ёдгор:
«Бу булоқ бошига кўплар етдилар,
Кўз юмиб очгунча йитиб кетдилар.
Мардлигу зӯрлик-ла оламини олдик,
Лекин қабристонга қурук йўл солдик».

Бу тоғли масканда тошга байт ва сўзларни ўйиб битиш одатдир» («Бобурнома», «Ўқитувчи», 2008 йил, 86-б.).

Экспедиция аъзолари ушбу тошни излаб, Озаҳак ва Шуроҳ булоқларини бориб кўрдик. Шу ерлик кишилар Саъдий Шерозий байтлари битилган ўша машҳур «Бобур тоши»ни тожикистонлик олимлар, жумладан, академик Аҳрор Мухторов бир неча бошқа тошлар билан Душанбега олиб кетганини айтишди. Дарҳақиқат, ўша сип-силлиқ қорамтир тош ёзувлари жуда яхши сақланган ҳолда, Душанбедаги тарих музейида кўр-газмага қўйилган. Биз уни бориб кўрдик. Тарихчи Собир Зикирзода «Бобур тоши» номи билан машҳур ёзувли тошнинг Душанбе шаҳрига келтирилиши ҳақида «Ҳисор тарихи» китобининг сўнгсўзида яхши маълумот берган экан. Ўша китобни Ҳисор музейи директори Абдуғани ака орқали қўлга киритишга муяссар бўлдик.

Музейдаги тошбитикларга назари тушган машҳур тарихчи олим А.А.Семёнов «Бобур тоши жаҳоннинг энг машҳур музейлари зийнати бўла олади», деган экан.

Иншооллоҳ, ушбу тошбитикнинг нусхаси яқин вақт ичида Андижондаги қадимий шаҳарсозлик маданияти музейига ҳам қўйилса, ажаб эмас.

Шамтич қишлоғидан Ҳожи Умарқул исмли киши тошбитиклар ҳақида яхши маълумотга эга, деган хабар олдик. У киши бизни «Дуруст» қабристонига бошлади ва Бобур номи билан алоқадор тошбитикларни кўрсатди. Дарё қирғоғидаги тошлардаги ёзувларни бемалол ўқиш мумкин. Бу қабристонда биз ўрганган байтларни музейга кўчириб олиб кетилмагани сабаби бор: улар кўчирилса, матнлар тошлар билан бирга парчаланиб кетади. Экспедиция аъзолари улкан қора тошларга чўккалаб, битикларни хижжалаб ўқий бошладик, ёзувларни фото ва видеолавҳага олдик. Энг катта қоятошдаги матн куйидагича:

«Фи айёми салтанати султон Бобур халлада мулқаху.
907».

(*Таржимаси*: «Бобур ҳукмронлиги кунлари. Аллоҳ унинг шоҳлигини абадийлаштирсин»).

Шу матн остига қуйидаги байт ўйиб ёзилган:

«Кофиро, мардумшикоро, як замон оҳистатар.

К-оҳуи бечораро ба тири туркон тоб нест.

Катабан мирам Бобур халладалоҳ мулқаху султонаху.
907».

(*Мазмуни*: «Эй кофир, эй одам овчиси, бир лаҳза шошма,
Шўрлик кийик турклар ўқиға дош беролмайди»).

Амирим Бобурнинг катабаси-тошбитиги. Аллоҳ унинг мулки ва салтанатини боқий этсин».

Тошда битилган санага кўра, Бобур 1502 ва 1512 йилларда кочкин эмас, ҳукмдор сифатида бу кишлокларда меҳмон бўлиб вақт ўтказган. Битикларни тошга муҳрлаганлар кўпинча Бобурнинг ўз мулозимлари, гоҳо маҳаллий тошйўнарлар бўлишган. Тошга ёзишга ҳавасманд бўлган Бобурнинг ўзи ҳам бўш вақтларида ёзган. Ўша юқоридаги ёзув «Амирим Бобурнинг катобаси-тошбитиги» деган кайд бу мулоҳазамизни исботлаб турибди.

Кишлоқ аҳли бу байтларни ёддан билади. Ҳожи Умаркул отанинг ширали овозини тинглаб, ушбу таъсирчан байтнинг рамзий маъноларини мушоҳада этишга ҳаракат қилдик.

Оббурдон довонидан яна Айний (Фалгар)га келиб, таниш меҳмонхонада тунадик. Эртаси куни азонда Анзоб довонига қараб йўл олдик. Тогда йўллар йўналишини дарё ва сойлар белгилайди. Биз Душанбега элтадиган довонга қараб бораёпмиз. Йўлда хитойлик йўлсозлар таъмирлаш ишларини олиб бораётгани сабабли 3–5 километр масофани Зарафшон дарёсининг шўх ирмоғи ичида босиб ўтдик. Тепаликка ўрлаганимиз сари булутларга ёндашардик. Тоғ чўккилари ёнбағридаги йўлга кеча шивалаб ўтган ёмғир қор бўлиб тушгани, қор кўчкилари 100 метрлар пастда музлаб ётганини кўриб, табиат мўъжизаларидан хайратга тушардик.

Душанбега кириб келганимизда кош қорая бошлаган эди. Фурсатни ганимат билиб, Ҳисорга жўнадик. Бобур Масчодан Ҳисорга келганини шундай ҳикоя қилади: «Мухаррам ойида Фарғона вилоятидан Хурсонга бориш ниятида Ҳисор вилояти яйловларидан бўлган Илоқ яйловига келиб тушдим. Ушбу юртда йиғирма уч ёшнинг ибтидосида юзимга устара

теккиздим... Илоқдан уч-тўрт кўчиш билан Хожа Имо­ деган ерга келиб тўхтадик...»

Султон Маҳмуд Мирзо ва унинг ўғиллари Бойсунғур Мирзо ва Масъуд Мирзолар мулки бўлган Ҳисорни ўша пайтда Хисравшоҳ исмли бек бошқарарди. Бобур бета­ миз, ахлоқсиз Хисравшоҳнинг тубан қилиқлари туфайли Ҳисор ахлида бузуқчилик ва ичкиликбозлик кучайганини қайд этади: йигирма минг кишилик лашкари Бобур томонга ўтиб кетгач, у уялмай-нетмай, юкуниб келади. Хисравшоҳ билан суҳбатлашиб, Бобур у ҳақида ёзадики: «Номардлик ва ҳаромхўрликдан ташқари, у бефаросат ва бемаза вайсақи ҳам экан».

Сафар йўлимиз Кўлобга бурилди. Бу ерда Мир Саид Али Ҳамадонийнинг қабр-мақбараларини зиёрат қилдик. Бу азиз зотга Бобурнинг меҳри ўзгача эди.

Кўлобдан Хоруғ томон йўлга тушдик. Шовуллаб оқаётган Панж дарёси бўйлаб узок юрдик ва ниҳоят Хоруғ шаҳрига кириб бордик. Меҳмонхонада бир оз тин олиб, Хоруғ давлат университети­ га ўтдик. Университетнинг тарих факультетида, сўнгра меҳмонхона номерида Хоруғ давлат университети олим­ лари профессор Н.Офаридоев ва мозийшунослар М.Алимшоев, Ю.Шодмонбеков, А.Шоҳинбековлар билан кизгин суҳбат уюштирдик.

Бадахшонлик олимлар темурийлар ва бобурийлар тарихидан яхши хабардор экан. Уларнинг қуйидаги фикрлари биз учун янгилик бўлди:

– Бобурийлар Бадахшон ҳукмронлигини қўлга киритгач, бадахшонликлар Буюк Ипак йўлига чиқишга муваф­ фак бўлдилар. Қўшни давлатлар билан маданий алоқа, савдо-сотик ишлари ривожланди. Талабаларимиз орасида Бобурхон, Шохрух Мирзо, Бобур Саид

каби исмлар борлиги ҳам халқимиз темурийлар ва бобурийларни унутмай келаётгани ва кадрлашининг далилидир. Бадахшон ўлкасидаги Ишкошим ва Султон Ишкошим оралиғидаги чўққининг Ҳумоюн чўққиси («Қуллаи Ҳумоюн») деб аталиши ҳам ушбу фикримизни исботлаб турибди.

Хоруғдан Бадахшоннинг Афғонистон томонига ўтмоқ мақсадида йўлга чиқдик. Бироқ машинамизнинг олд ғилдираклари яхши тортмади. Довонга чиқолмаслигимизга кўзимиз етиб, яна Хоруғга қайтдик. Ишкошимдан Файзободгача бўлган йўл хориж давлатлари ёрдамида яхши таъмирланганини чегарачилардан эшитиб, Помир тоғлари бўйлаб Ишкошимга қараб кетдик.

...Чегара худудидан Афғонистонга ўтиб, Султон Ишкошимда Қуллаи Ҳумоюн – Ҳумоюн чўққисини томоша қилдик. Сўнг Файзобод томон йўлга тушдик. Узок юрдик. Тоғ йўллари бўйлаб борар эканмиз, Юмғон кишлоғида азиз қадамжолардан бирига дуч келдик. Асли қабодиёнлик бўлган, ўз даврининг машҳур шоири, аллома Носир Хисрав қадамжоларини зиёрат қилдик. Халқимиз унинг «Сафарнома» китобини тарихчи Ғулом Карим таржимасида ўқишга муяссар бўлганини эсладик.

Эрталаб барвақт йўлга тушиб, икки соатлар чамаси дарё оқими бўйлаб юриб, Файзободга етиб келдик. Бадахшоннинг бу қисми Афғонистоннинг энг чекка худуди бўлгани учун ободончилик нисбатан камроқ.

Шаҳарнинг номи Бобур ва Ҳумоюн замонида Жавзгун бўлган. XVI асрда Бадахшоннинг пойтахт шаҳри Қалъаи Зафар эди. Бу ерда Захириддин Муҳаммад Бобур ва унинг укаси Носир Мирзо, ўғиллари Ҳумоюн Мирзо, Ҳиндол Мирзо, жияни Султон Аҳмадхоннинг ўғли Султон Саидхон, холаваччаси Муҳаммад Ҳайдар

Мирзо ва бошқалар кўп марта бўлишган, яшашган, ҳукмфармолик қилишган.

Бадахшон халқи тарихидаги муҳим маълумотлардан яна бири шуки, Хумоюн Мирзо Бадахшонда ҳукмрон бўлган йиллари Фарғона водийси, Андижондан, Марғилон ва Қува атрофларидан кўп ўзбек оилалари бу ерга кўчиб келишган. Биз аҳоли, хусусан, зиёлилар, Бадахшон волийси билан суҳбатлашганимизда шу маълумотларга эга бўлдик. Эртаси куни кўплаб ўзбек зиёлиларининг меҳмонхонага келиши биз учун қутилмаган воқеа бўлди.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзо «Тарихи Рашидий»да Бадахшоннинг 1510–1530 йиллардаги ҳудудий-сиёсий вазиятини жуда муфассал кўрсатган.

Биз вилоят маърифат ва маданият ишларининг масъул ходими Абдумаъруф Росих ёрдамида вилоят волийси Ғози Маҳмуд Аҳмад қабулида бўлдик. Табиб ва шоир Кескин билан танишдик, унинг хонадонида меҳмон бўлдик. Кескин Тошкентда тиббиёт олийгоҳида таҳсил олган шифокор.

Росих жаноблари бизни вилоят маданият марказига ҳам олиб борди. У ерда марказ раҳбари, шоирлар ва мухбирлар билан самимий мулоқотлар уюштирилди. Улар бобурийларни Бадахшон ҳукмдорлари сифатида ҳурмат қилиши, бобурийлар Бадахшонга маърифат тарқатгани хусусида марок билан сўзладилар. Биз экспедициямизнинг мақсади, мустақиллик туфайли Ўзбекистонда юз берган ўзгаришлар ҳақида гапириб бердик. Буюк аجدодларимизнинг Афғонистон ҳудудидаги қабр-мақбараларини тиклаш, ободонлаштириш каби хайрли ишларни амалга ошириш ҳақида фикрлашдик. Ўз навбатида, улардан Бобурнинг биз излаётган «Ҳарб иш» ва «Асрори мусикий» асарлари ҳамда «Бобурнома»

кўлёмаларини аҳолидан суриштириб топишга кўмаклашишларини илтимос қилдик.

Сафаримиз давомида топилган манбаларнинг энг қимматлиси шу бўлдики, олинган маълумотларга кўра, Муҳаммад Ҳайдар Мирзо 1529-1530 йилларда Бадахшонда бўлган пайтлари «Жаҳоннома» достонини эски ўзбек тилида ёзиб тугатган экан. У Аёз тахаллуси билан ижод қилган. Интернетдан олинган маълумотларга караганда, «Жаҳоннома»нинг кўлёма нусхаси Берлин университети кутубхонаси ва Урумчи Жамоа академиясининг кўлёмалар бўлимида сақланмоқда.

Маълумки, «Бобурнома»да 1510–1519 йилларда содир бўлган воқеаларнинг тафсилоти мавжуд эмас. Шу 9 йил (жами 18 йиллик воқеалар баёни йўқ) мобайнида Бобур Мирзо ўз қаламравидаги худудларни кенгайтириб, маданий алоқаларни йўлга қўйган бўлиши керак. У «Бобурнома»да Табриз, Ўш, Косон ва Кобул шаҳарларининг об-ҳавоси мўътадил, ёқимли эканини ёзади...

Шунингдек, «Бобурнома»да Берунийдек буюк олим Афғонистоннинг Ғазна шаҳрида яшаб, Ҳиндистонга саёҳат қилиб, «Ҳиндистон» ва бошқа машҳур асарларни ёзгани ҳақида ҳам ҳеч нарса айтилмаган. Бобур Беруний ҳақида ўз муносабатини ҳозирча топилмаган саҳифаларда билдирган бўлса, ажаб эмас.

Бобуршоҳ 1511-1512 йилларда Афғонистондан Ҳисор–Олой тоғ тизмалари орқали Фалғар–Масчо–Оббурдон қишлоқларида тўхтаб, водийга, Зарафшон воҳасига учинчи марта келиб, Самарқандни олиши ҳам «Бобурнома»да ёзилмаган.

Лакхнау шаҳридаги машҳур «Худобахш» кутубхонасида сақланаётган миниатюрада «Бобурнинг

Кошғарни камал қилиши» номли сурат бор. Бироқ, «Бобурнома»да Табриз об-ҳавоси таърифланганига қарамай, Бобурнинг на Эронга – Табризга боргани ва на Шарқий Туркистонда Кошғарни камал қилгани ҳақида маълумот йўқ. Ушбу воқеалар бу қомусий асарнинг йўқолган қисмида (18 йиллик воқеалар) бўлса, эҳтимол.

Мирзо Бобур мусиқани яхши тушунгани, «Чоргоҳ» куйини басталагани ва бу куйни ўзи ижро этганини ҳам «Бобурнома»да ёзади. Демак, бугунги тадқиқотчи-бобуршунослар учун «Бобурнома»нинг йўқолган қисмлари, «Мусиқа сирлари» ва «Ҳарб иши» асарларини излаб топиш, илмий истеъмолга киритиш долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

...Тахор вилояти томон йўлга тушдик. Бадахшон волийси бизга қози Салимуллоҳ Холиқийни йўл кўрсатувчи қилиб берди. Қоронғи тушганда вилоятнинг Кишим шаҳрига етиб келдик. Шинамгина ошхонада афғон палови ва товук гўштидан тановул қилиб, биз учун ушбу вазиятда қулайроқ бўлган ҳарбий казармада тунадик.

Эртаси куни Тахор волийси – ҳокими жаноб Абдуллатиф билан учрашдик. У ўзбек киши экан. Бобораҳим Машрабнинг ночоргина мақбараси шу вилоятга қарашли Ишкамиш шаҳрида. Машраб қабр-мақбарасини ободонлаштириш ҳақида маслаҳатлашиб олдик.

Файзободдан Тахор ва Тахордан Мозори шарифгача бўлган йўл қафтдек текис. Бирин-кетин Қундуз шаҳри, Боғлон, Пули Хумри, Самангон, Айбак, Работак, Тошқўрғон ортимизда қолди. Ниҳоят, Мозори шарифга кириб бордик. Шаҳар зиёлилари – асосан ўзбеклар бизни шаҳар дарвозасидаёқ кутиб олишди ва «Самир Волид» меҳмонхонасида учрашув уюштирдилар.

Мезбонларга Фондимиз фаолияти ҳақида, сафаримиз мақсади хусусида муфассал маълумот бериб, кейинги йилларда чоп қилинган илмий-адабий нашрлардан юзга яқин китобни Мозори шарифдаги Навоий ва Бобур анжуманига тортиқ этдик. Бу китоблар орасида «Бобурнома»нинг асл туркий тилдаги 2002 йилги нашри, асарнинг 2008 йили ҳозирги ўзбек адабий тилига қилинган табдили, Бобурнииг «Ғарибинг андижонийдир» девони, Комрон Мирзо «Девон»ининг ўзбек ва араб ёзувидаги илмий матни, Шафика Ёркин тайёрлаган «Бобур девонига такмила» китоби, Румер Годеннинг «Гулбадан» романи, Ғафуржон Сотимовнинг «Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида бобурийлар даври» монографияси, Қамар Раиснинг «Бобурнинг ҳаёти ва шеърляти» рисолалари бор эди.

Мезбонлар номидан Навоий ва Бобур анжумани раиси Абдулла Рўйин нутқ сўзлаб, Алишер Навоий асарларидан тўрт китобни, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарининг Мозори шариф нашрини, Улуғбек анжумани раиси Пуҳниёр Ҳидоятullo Ҳидоят «Бобурнома»нинг мукамал Мозори шариф (2008) нусхасини тортиқ қилди.

Китоб дўконларидан Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарининг 2004 йилги Техрон нашрини топишимиз экспедиция аъзолари учун қувончли воқеа бўлди. Айниқса, Фондимиз буюртмасига биноан бу асарни ўзбек тилига таржима қилган сафардошимиз Ваҳоб Раҳмоннинг хурсандчилиги ичига сиғмасди, чунки ушбу нашрнинг савияси юқори ҳисобланар экан...

Сафар давомидаги йиғилиш ва учрашувларимиз, зиёратгоҳларни, шунингдек, бобурийларга тааллуқли нимани кўрган бўлсак, ҳаммасини видео ва фото лавҳаларга туширишга ҳаракат қилдик. Коргарнинг

«Темуриён» («Темурийлар») китобининг Техрон нашрини файзободликлар бизга тухфа қилишди. Ушбу йирик китобда темурийлар ва бобурийларнинг ҳаёти ва фаолияти тўқис қамраб олинган.

Биз Ҳирот шаҳрини ҳам зиёрат қилишни кўзлаган эдик. Аммо ички вазият боис бу орзуни бироз кечиктиришга тўғри келди. Ҳайратон орқали Ватанга қайтдик.

Ҳар қалай, йигирма кунлик сафаримиз давомида Бобур ва бобурийлар, Ҳайдар Мирзога тегишли анчамунча ашёвий далиллар ва илмий-адабий маълумотлар тўплашга муваффақ бўлдик. Уларни мавриди билан илмий истеъмолга киритиб, оммалаштириш ниятидамиз. Ушбу сафар якуни бўйича Тошкент, Фарғона ва Андижон шаҳарларида бобуршунос олимлар, ёзувчи-шоирлар, журналистлар, вилоят фаоллари иштирокида учрашувлар ўтказдик. Навбатдаги вазифалардан бири «Бобур комуси» яратилишини тезлаштириш ва Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарини Фондимиз ҳомийлигида ўзбек тилида чоп этишдан иборат.

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси,
2010 йил 8 январь*

ҚАДИМИЙ АНДИЖОН

ёхуд Фарғона водийсида шаҳарсозлик маданиятининг
илк босқичлари

Андижон тупроғида неча асрлик маданият ва тараққиёт намуналарини ўз бағрида асраб келаётган Далварзинтепа ва Эйлатон, Мингтепа ва Шўрабашот каби тарихий жойлар, кўҳна ёдгорликларнинг борлиги бу заминнинг юртимиздаги қадимий цивилизация бешикларидан бири бўлганини эслатади.

Ислом Каримов

Маълумки, мустақиллик йилларида мамлакатимизда ўтмишимизга муносабат тубдан ўзгарди. Қадимий шаҳарлар, тарихий-маданий ёдгорликларимизнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ масалаларни ўрганишга эътибор кучайди. Айнан шу даврда Бухоро, Хива, Термиз, Шаҳрисабз, Самарканд ва Марғилон шаҳарларининг юбилей тантаналари кенг нишонланди. Ҳозирги кунда Андижон, Наманган, Қўқон каби шаҳарларнинг ёшини аниқлаш борасида археологик қазув ишлари олиб борилмоқда. Кейинги пайтларда қадимий Бактрия ва Сўғдиёна ўлкаларида ва кўҳна Хоразмда илк шаҳарсозлик маданиятининг пайдо бўлиши масалалари қадимшунос олимлар томонидан чуқур ўрганилмоқда. Юртимизда шаҳарсозлик тарихининг уч минг йилдан ошиши Сурхондарё вилоятидаги Жарқўтон ёдгорлиги мисолида исботини топди. Шу

муносабат билан кўпчиликда давлатимизнинг яна бир тарихий-маданий ўлкаси Фаргона водийсида илк шаҳарлар қачон ва қай тарзда пайдо бўлган, бу борада қандай илмий изланишлар амалга оширилмоқда, деган саволлар пайдо бўлиши табиий...

Фаргона водийсида қадимий ва навқирон, ёш шаҳарлар кўп. Улар ўзига хос ижтимоий-иқтисодий, маданий марказлар сифатида Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданиятида ўз ўринларига эга.

Археологик далилларга кўра, шаҳарсозликнинг илк белгилари водийнинг энг қадимги дехқончилик ёдгорликларида намоён бўлади. Ҳозир водийда ана шу ёдгорликларнинг саксондан ортиғи аниқланган. Улар водийнинг асосан шарқий ҳудудларида жойлашган. Қолаверса, айнан ушбу ҳудудда майдони катта, маданий қатламлари қалин археологик обидалар кўплаб қайд этилган. Бунинг асосий сабаби унумдор ер, мўътадил иқлим ва сув манбаларининг етарлилигидир.

Демак, қадимги аجدодларимиз учун дехқончилик қилишга энг қулай ҳудуд Қорадарё ва унинг ирмоқлари (Қуршоб ва Ясси) ҳавзаси бўлиб, то Сирдарёнинг бошланиш нуктасигача давом этган.

Бу ҳудудда милоддан аввалги II минг йилликнинг охири чорагидан то ўрта асрларгача бўлган тарихий даврга тааллуқли йирик шаҳарлар қолдиқлари аниқланган. Булардан энг қадимгиси Қорадарёнинг ўнг қирғоғида, Андижон вилоятининг Жалақудук тумани Ойим қишлоғи яқинида жойлашган Далварзин ёдгорлигидир.

Олиб борилган археологик илмий текширишлар шуни кўрсатадики, қатламлар қалинлиги 5 метргача боради, аждодларимиз уни уч қисмдан иборат қилиб бунёд этган. Далварзиндаги энг қадимги қатлам

ва топилмалар милоддан аввалги XII асрга тўғри келса, сўнгилари милоддан аввалги VII аср билан белгиланган.

Бу ерда узоқ йиллар археологик текшириш ўтказган профессор Ю.А.Заднепровский маълумотларига кўра, ёдгорликдаги ўн саккиз гектар майдон одамларнинг асосий яшаш жойи, беш гектари чорва молларини саклайдиган қисм ҳисобланган. Махсус ажратилган икки гектар майдонда эса арк жойлашган. Ҳар бир қисм алоҳида мудофаа деворлари билан ҳимояланган. Далварзин атрофи дастлаб очиқ бўлган, кейинчалик милоддан аввалги IX–VIII асрларда уч қатор мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Бу мудофаа иншоотлари ва арк нафақат водийда, балки бутун Ўрта Осиёда ҳам энг қадимгиларидан ҳисобланади ҳамда ўзининг мукамаллиги ва мустаҳкамлиги билан ажралиб туради.

Масаланинг қизик томони шундаки, Ўрта Осиёда биринчи бор мудофаа иншоотларини тиклашда пахса, хом ғишт билан бирга, гуваладан ҳам фойдаланилган. Далварзин деворлари сакланган қисмининг эни тўрт-олти метр, баландлиги икки ярим-уч метр. Шаҳар дарвозаларидан бири унинг шарқ томонида бўлган, Арк дарвозасининг ўрни ҳозирча аниқланганича йўқ. Далварзин аҳолиси дехқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланган. Бу ерда топилган буғдой, арпа, тарик, дуккакли экинларнинг бир неча хили, жез ва тош ўроқлар, юзлаб қўл тегирмонлари бунинг далилидир. Ҳунармандчиликнинг эса кулоллик, тўқимачилик, тоштарошлик, заргарлик, металл эритиш соҳалари ривожланган.

Археологик қазилмалар натижасида бу ерда ҳунармандчиликнинг милоддан аввалги II минг йиллик

охирларидан алоҳида соҳа сифатида деҳқончиликдан ажралиб чиққанини тасдиқлайдиган кўплаб далилий ашёлар топилган. Айниқса, сопол идишларнинг хушбичимлиги, гулларининг жимжимадорлиги, сифати ҳозир ҳам мутахассисларни ҳайратга солади. Жездан турли хил буюмлар куйиш учун мўлжалланган ва тошдан йўнилган қолиплар металлдан жанговар ва меҳнат куруллари марказлашган ҳолда бозор учун ишлаб чиқарилганини исбот этади.

Демак, Далварзин пухта ўйланган режа билан қурилган йирик ёдгорликдир. Унда шаҳарга хос белгилар кўп. Биринчидан, унинг майдони катта – 25 гектар. Буни ўша даврга мансуб ижтимоий-иқтисодий тараққиёт маҳсули, деб ҳисоблаш мумкин. Иккинчидан, ёдгорлик мураккаб тузилган, ўз замонасининг илғор меъморчилик ечимларидан фойдаланилган. Учинчидан, шаҳарсозлик амалиётида муҳим элемент – мукаммал мудофаа тизими бунёд этилган. Шаҳарнинг ҳар бир қисми алоҳида ҳимоя девори билан ўраб олинган. Ҳукмдор қароргоҳи – аркка алоҳида эътибор берилган. Ниҳоят, Далварзин ҳунармандчиликнинг кўплаб соҳалари ривож топган марказ ҳам бўлган.

Хуллас, ушбу шаҳар харобаси Фарғона водийсининг 200–300 йил мобайнидаги маданий, ҳунармандчилик ва маъмурий маркази бўлган, дейиш мумкин. Буларнинг барчаси унинг Ўрта Осиёдаги энг қадимий шаҳарлардан бири эканидан далолат беради. Бинобарин, уни мамлакатимиздаги ёши улуғ шаҳарлардан, қадимги шаҳарсозлик маданияти бешиги, Фарғона водийсининг милоддан аввалги I минг йиллик бошларидаги бош кенти, деб ҳисоблаш мумкин.

Далварзиннинг шаҳар мақомида бўлганлиги Ватанимиз ва хорижда танилган археолог тарихчи

олимлар В.Массон, А.Аскарлов, А.Саъдуллаевлар томонидан ҳам тан олинган. Далварзин шаҳрида милоддан аввалги VIII аср охири ва VII аср бошларида, бизга номаълум сабабларга кўра ҳаёт тўхтади. Юқори маданий қатламларнинг хусусиятларини кузатиш ундан аҳоли уруш-тўполонларсиз, тинч йўл билан бошқа жойга кўчганидан далолат бермоқда. Яъни, улар унумдор ерлар илинжида янги маконларга ўрнашган бўлиши керак. Водийда шу даврнинг, яъни милоддан аввалги IX-VIII асрлардаги шаҳармонанд маконларга Чуст (Буонамозор, Наманган вилояти), Ашқолтепа (Андижон вилояти), Дехконттепа (Ўш вилояти) каби археологик ёдгорликларни киритиш мумкин. Бу ҳудудда шаҳарлашиш жараёни кейинги тарихий даврларда ҳам давом этган.

Далварзиндан бошқа яна бир қадимги шаҳар – бу, Андижон вилояти Избоскан туманидаги Эйлатон ёдгорлигидир. Бу ёдгорлик майдони 200 гектар бўлиб, уч қатор мудофаа деворлари билан ўралган. Эйлатон археологик ёдгорлиги нафақат водий, балки бутун Марказий Осиё тарихида ўз ўрнига эга. Чунки, дунё археологиясида биргина маданият Эйлатон номи билан юритилади. Фанда Эйлатон маданияти деганда, водий бир қисмининг милоддан аввалги VI–IV асрлар тарихи ҳамда маданияти тушунилади, бу нарса барча дарслик ва қомусий китобларга киритилган.

Афсуски, ўтган асрнинг 40–50-йилларида ёдгорлик бузиб юборилган ва фақат мудофаа деворининг айрим бўлаклари бизгача етиб келган, холос. Оқибатда ушбу ёдгорлик археологлар томонидан яхши ўрганилмаган. Қолаверса, Эйлатон даври (бундан 2400–2600 йил олдин) водийда кўпроқ мазор-кўрғонлар орқали яхши ўрганилган. Бу факт айрим тарихчиларнинг водийга

ушбу маданият четдан кириб келган ёки бу ерда шаҳар маданияти бўлмаган ва Фарғонада кўчманчилар маданияти хукмрон эди, деган асоссиз даъволари учун хизмат килди. Бундай нотўғри қарашларга Андижоннинг Эски шаҳар қисмидаги Сарвонтепа ва унинг атрофидаги археологик топилмалар чек қўйди. Яъни, 2001–2010 йилларда бу ерда олиб борилган археологик илмий қазишмалар Андижон шаҳри остида Эйлатон даврининг қалин қатламлари сақланган катта ёдгорлик борлигини аниқлаб берди.

АНДИЖОН – ДАРЁ СОҲИЛИДАГИ МАНЗИЛ

Юқорида келтирилган далиллардан аён бўладики, Андижон мамлакатимизнинг шарқий нуктасида, дехқончилик ривожланган ва шаҳарсозлик маданиятининг ўзига хос «Фарғона водийси илк цивилизацияси» маконлари занжирида жойлашган. Чунки ушбу ҳудудда энг қадимги шаҳар харобалари Далварзин, Ашқолтепа, қадимги ва катта шаҳар (Эйлатон–Шаҳри Хайбар), антик даврнинг бир неча ўнлаб шаҳар қолдиқлари (қадимги Фарғона – Давань давлати пойтахти Мингтепа – 38 гектар, Шўрабашот – 70 гектар, Қува – 12 гектар, Тўрткўлттепа – Шаҳри Хайбар ва бошқалар) жойлашган. Археолог олимларнинг илмий хулосасига кўра, милoddан аввалги II-I асарлардаги Хитой манбаларида тилга олинган водийдаги етмишдан ортиқ катта-кичик шаҳарларнинг аксарияти ҳам урбанлашган Андижон ҳудудида жойлашган эди.

Андижон тарихини ўрганиш ишлари бошланганига юз йилдан ошди. Турли даврларда А.К.Писарчик, В.И.Козенкова, Б.Абдулғозиева, Ғ. Дадабоев, Б. Матбобоев каби олимлар шаҳарда тарихий-этнографик

ва археологик казишмалар олиб бордилар. Мунтазам археологик тадқиқотлар ўтган асрнинг 80-йилларида ўша пайтдаги Андижон шаҳар ижроия кўмитасининг саъй-ҳаракатлари билан Фанлар академияси Археология институти ходимлари томонидан олиб борилди. Аммо, бошланган эзгу ишлар ниҳоясига етмай қолди. Бу хайрли ишни 2000–2010 йилларда Бобур халқаро фонди ташаббуси ва ҳомийлигида Фанлар Академияси Археология институти жамоаси яна давом эттирмоқда. Таъкидлаш жоизки, бу ҳамкорлик натижалари муваффақиятли бўлмоқда.

Андижоннинг таркибий-худудий жойлашуви тўғрисида маълумотлар 1893 йилги топографик харитада учрайди. Унда шаҳар даҳалари, масжидлар, қабристон ва кўчалари харитага туширилган. Қадимшунослар Андижон шаҳрининг тарихий қисмига кирувчи Чордона кўчаси, Сарвонтепа (собик Сужоат ва Тутзор кўчалари кесишган жой), Яккатепа (Далварзин кўчасидаги 67–69-уйлар оралиғи), Қўштепа (Шаҳрихон кўчасидаги жуфт рақамли уйлар), Арк ичи (Ташкилот кўчасидаги 41 ва 42-уйлар оралиғи), Шаҳристон (Ҳақиқат кўчасидаги 13-уй, «Тасвирий ойина» уюшмасининг ҳовлиси) каби нуқталарда археологик тадқиқотлар олиб борди.

Ушбу илмий қидирув ишларидан кўзланган мақсад, Андижоннинг пайдо бўлиши ва шаклланишидан гувоҳлик берувчи моддий маданият намуналарини топиш ва пировард натижа сифатида шаҳар ёшини аниқлашдан иборат эди. Айтиш керакки, Эски шаҳар худудида казишма ишларини олиб бориш жуда мураккаб шароитларда амалга оширилди. Тиғиз жойлашган шаҳар маҳаллаларидаги хусусий уйлар остидаги маданий қатламни ўрганиш ҳозир ҳам ўта мушкул бўлиб қолмоқда. Шаҳар худудининг ён-атрофга кенгайиш

имкони чегараланган бўлиб, шаҳар бирик ҳолатга тушиб қолган. Натижада ўша XVII–XVIII асрлардаёқ мавжуд ёдгорликлар бузиб ташланиб, ўрнига янги бинолар қурилган. Шунинг учун археологик қазув ишлари олиб бориш мумкин бўлган майдон йўқ ҳисоби, текширув ишларини шаҳар кўчалари ёки қабристонларда олиб боришга тўғри келмоқда. Шаҳарнинг тарихий қисмида турли даврларга оид маданий қатламлар – кулолчилик, металлсозлик, шишасозлик намуналари кўплаб учрамоқда.

Демак, кейинги йилларда олиб борилган археологик қазув ва қазилмалардан олинган энг муҳим хулосалардан бири, Андижонда милоддан аввалги VI–IV асрларга оид Эйлтон даврининг топилмалари аниқланиши бўлди. Андижоннинг энг қадимги тарихи билан боғлиқ ёдгорлик, маданий қатламлар шаҳарнинг жануби-ғарбий ёки марказий қисмида – Сарвонтепа ва унинг яқинидаги ҳудуддан аниқланди. Бу ёдгорлик ўрта асрлар аркидан 700–800 метрлар жануби-ғарб томонда, ҳозирги Тутзор, Сарвонтепа (олдинги Сужоат) кўчалари кесишган оралик ҳудудда жойлашган. Жуда катта майдон аҳолининг хусусий турар-жой бинолари остида қолиб кетган. Бу ерда Тутзор кўчаси сатҳидан қарийб 4 метр қуйида қалинлиги бир метр атрофидаги ва ёши 2400–2600 йилларга тўғри келадиган археологик мажмуа аниқланди. 2007–2008 йилги ва ҳозир олиб борилаётган қазилмалар натижаси хулосаларига кўра, бу мажмуа бир неча гектар майдонга ёйилган.

Мазкур ёдгорлик нафақат Андижон шаҳри, балки Фарғона водийсининг қадим тарихи учун ҳам муҳим янги фикрлар айтиш имконини беради. Чунки ушбу топилма қадимги Эйлтон шаҳрининг бу давр учун ягона эмаслигини ва шу каби ёдгорликлар Андижон–

Қува–Эйлатон чегарасида яна учраши мумкинлигини кўрсатади. Айнан санаб ўтилган ёдгорликларда Эйлатон даври ёки милоддан аввалги VI-IV асрлар археологик мажмуалари қайд этилган. Бунга қўшимча қилиб айтиш керакки, фақат Андижондаги Сарвонтепа ёдгорлиги илк Эйлатон даври (милоддан аввалги VI-V асрлар) топилмаларини бермокда. Бундай катламлар ҳозирча водийдаги бирорта тарихий шаҳар тагида қайд этилгани йўқ.

Андижон шаҳрида аниқланган бу археологик мажмуанинг ўта муҳим жиҳати бор. Биринчидан, Эски шаҳар қисмида майдони бир неча гектарли аҳоли яшаш пунктидан иборат бўлган ҳудуд сўзсиз «Андижоннинг энг қадимги ўзаги», деб ҳисобланади. Иккинчидан, шаҳарнинг тарихий қисмида милоддан аввалги минг йиллик ўрталарига оид маконнинг топилиши Андижонсой қурилган вақтга ва қадим шаҳарнинг сув билан таъминланиш муаммосига ойдинлик киритади.

Ушбу масалада тарихчи олим Сайфиддин Жалиловнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш керак. У Андижоннинг сув таъминоти масаласини биринчи бўлиб ўрганиб чиққан. Яқин вақтларгача Андижонни қадимдан сув билан таъминловчи асосий манба – Окбўра дарёси («Бобурнома»да Андижон руди), деб ҳисобланар, ўрта асрларга келиб бу дарё суви шаҳарга етмай қолгач, Андижонсой қазилган, деган фикр бор эди. Аммо Андижон шарқидан ўтган Окбўра бўйларида қадимги археологик ёдгорлик ёки топилма ҳозиргача аниқлангани йўқ. Бундан ташқари, Андижоннинг қадимий ўрнини Окбўранинг Қорадарёга қўшилиш жойидаги Окёр атрофидан кидириш мантиққа зиддир..

Шу тариқа Сарвонтепадаги геологик ва археологик жараёнларни ҳисобга олиб, ҳозирги Андижонсой

милоддан аввалги VI-IV асрларда Қорадарёнинг ирмоғи бўлиб, Сарвонтепанинг жанубий қисмидан ўтган ва у ердаги аҳолини сув билан таъминлаган, деган янги илмий фикрни ўртага ташлаш мумкин. Бу фикр таниқли археолог олим А.Заднепровскийнинг Андижонсой ва Шаҳрихонсойнинг қазилиш вақти ҳақидаги хулосасига ҳамоҳангдир ва унга қўшимча далил бўлади.

Маълумки, Ўрта Осиё шароитида деҳқончилик билан машғул бўлган аҳоли сув яқинида ҳаёт кечирган, катта-кичик маконлар бунёд этган. Албатта, Андижон ҳам бундан мустасно эмас. Академик А.Р. Муҳаммаджоновнинг фикрига кўра, «Андижон» атамасининг келиб чиқиши сув – оби-ҳаёт билан боғлиқ. Яъни, Андижон топоними келиб чиқиши жиҳатидан туркмўғул атамаси бўлиб, «сой (сув) бўйидаги макон» маъносини беради. Бу атаманинг келиб чиқиши ҳам бежиз эмас. Бу қайсидир маънода Андижоннинг қадимги асоси сой (дарё) яқинида жойлашганига далил бўлиши керак. Нихоят, учинчидан, шаҳарнинг ҳозиргача «энг қадимги юраги» ҳисобланмиш «Арк ичи»дан XI-XII асрлардан олдинги маданий қатламлар топилмагани унинг ўрта асрларда барпо этилганидан далолат беради. Чунки археологик кузатувларга кўра, Ўрта Осиёнинг кўплаб шаҳарларида ўрта асрлар арки ўрнида қадимий маданий қатлам ва меъморчилик қолдиқлари қайд этилган.

Андижоннинг ўрта асрлар арки («Арк ичи» маҳалласи) ва шаҳристон XI-XII асрларда биз юқорида таъриф берган Сарвонтепадан 800–900 метрлар шимолишарқ томонга кўчиб, янгидан бунёд этилгани ҳақиқатга яқин. Бу жиҳатдан Андижоннинг тарихий тақдири Самарқандга ўхшаб кетади. Сабаби, бу шаҳарларда арк ва шаҳристон мўғуллар истилосидан сўнг вайрон

этилгач, янги жойда қад кўтаради. Эҳтимол, араб сайёҳлари тилга олган «Андукон – Андигон» айнан шу ўрта асрлар арки ва шахристонидир. Унгача эса қадимий шаҳар ўрни ҳозирги Сарвонтепа ва унинг атрофида жойлашган бўлиши керак. Буни милоддан аввалги VI асрдан милоднинг V–VII асрларигача узлуксиз давом этган деярли бир метрли маданий қатлам далиллади.

Демак, Сарвонтепанинг шаҳар маҳаллалари остида қолиб кетган қатламлари катта майдонни эгаллагани археологик қузатувларда тасдиқланмоқда. Табиийки, ёдгорлик майдони бундан ҳам катта бўлиши керак. Тиғиз жойлашган шаҳар маҳаллаларидаги шахсий уйлар остида қолган бу қатламларни ўрганиш жуда мушкул. Жойлашган ўрни, майдони, маданий қатламлар кўлами жиҳатидан Андижон шаҳри учун ушбу ёдгорликнинг аҳамияти катта. Афросиёб Самарқанд учун, Қоратепа ва Чингизтепа Термиз учун қанчалик аҳамиятли бўлса, Сарвонтепа ҳам Андижон учун улардан кам бўлмаган аҳамиятга молик ёдгорликдир.

Кейинги даврларда – милоддан аввалги VI–IV асрлардан сўнг урбанизация жараёни Сарвонтепага яқин атрофдаги ҳозирги шаҳар ҳудудининг бир қанча қисмини камраб олган. Бу давр материаллари Ўграёр (Ганчтепа), Чордона, Яккатепа, Култепа каби Андижон шаҳри ҳудудидаги ёдгорликларда аниқланган.

Маълумки, Хитой ёзма манбалари Фарғона водийсида милоддан аввалги асрларда етмишдан ортик катта-кичик шаҳарлар бўлган, деб хабар беради. Улардан пойтахт Эрши (Мингтепа, Андижон вилояти), Ючен (Ўзган-Хонобод атрофидаги Шўрабашот), кейинроқ Хуминь (Кува) ва бошқалар Андижон яқинида жойлашганини тадқиқотчилар эътироф этган. Таниқли олима Н.Г.Горбунова фикрича, Давань дав-

лати ҳудудининг асосий қисми, бошқарув ва ишлаб чиқарувчи кучлари Шаркий Фарғонада ўрнашган бўлиши мумкин. Демак, Хитой солномаларида тилга олинган шаҳарлардан бири Андижонлиги эҳтимолдан холи эмас. Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши маълум бир ҳудудда рўй берган.

Биз ушбу мақолада археологик материаллар асосида фақат шаҳарнинг илк тарихини таҳлил этиб беришга ҳаракат қилдик. Кейинги ёзма манбаларда тилга олинган Андижон ҳақида келгуси илмий изланишларда тўхталишни лозим топдик. Фақат таъкидлаш жоизки, ёзма манбаларда шаҳар илк бор X асрда «Андукон» номи билан тилга олинади. Илмий тадқиқотларда ўрта асрлар арки (10 гектар), шаҳристон (100 гектар), унинг ўрни ва чегаралари муҳофаза деворлари билан қайд этилган.

XIII асрнинг биринчи чорагида Андижон Фарғона вилоятининг пойтахти эди. Бобур Мирзонинг ёзишича, Мовароуннаҳрда Андижон арки ўз катталиги жиҳатидан Самарқанд ва Кешдан кейингиси ҳисобланарди. Шу даврда Андижоннинг ўз зарбхонаси ҳам фаолият кўрсатган. Бобур даври Андижон шаҳри ўз-ўзидан ва очиқ жойда пайдо бўлмагани археологик жиҳатдан қайд этилган ва бу борада янги-янги материаллар қўлга киритилмоқда. 2008–2010 йилларда Андижонда олиб борилган катта қурилишлар пайтида қазилган котлованлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Хусусан, Ўзбекистон ва Бобур шоҳқўчалари бўйларидаги бинолар остида XIII–XVI асрларга оид моддий маданият қолдиқлари ва катламлари топилмоқда.

Демак, Андижон Ўрта Осиёнинг илк деҳқончилик пайдо бўлган ва шаҳарсозлик маданиятининг дастлабки кўринишлари шаклланган ўчоқларидан бири, десак, хато бўлмайди. Ўзининг геосиёсий жойлашувига кўра,

кўхна Андижон Бактрия, Сўғд, Чоч каби тарихий ўлкаларнинг Хитой (Шаркий Туркистон) билан савдо, иктисодий ва маданий алоқаларида ўзига хос кўприк вазифасини бажарган.

Мана шундай сермазмун тарихга эга Андижоннинг энциклопедиясини яратиш масаласига келсак, ҳамшаҳарларимизнинг «Андижоннома» ва «Холис» газеталарида (№70, №34. август 2010 й.) чоп этилган шу ҳақидаги фикрларига кўшилаемиз. Фақат ушбу муҳим савобли иш муаллифларининг масъулиятини, комусни яратишнинг босқичларини белгилаб турадиган меъёрий ҳужжатлар билан расмийлаштирилиши лозим.

Самарқанд археология илмий-тадқиқот институти ва Бобур фонди шартнома асосида олиб борган илмий тадқиқотлар туфайли биз Андижон шаҳарсозлик маданияти тарихи даврини аниқлаш борасида илмий тадқиқотлар олиб бориб, яхши натижаларга эришдик.

Кўхна Андижонимизнинг шаҳарсозлик ёши милоддан аввалги VI-V асрлардан бошланишини Эйлатон даврининг археологик маданий қатламлари, бу ердан топилаётган ашъвий далиллар исботламоқда. Ушбу ўта қимматли ашъвий ёдгорликлар Бобур боғида махсус ташкил қилинган «Андижон шаҳарсозлик маданияти тарихи» музейида намоиш этилмоқда.

Яна бир муҳим манба – бу Андижонни бутун оламга машҳур қилиб келаётган комусий асар «Бобурнома» бўлиб, Андижон комусини яратишда у ҳам, сўзсиз, асосий манбалардан бўлиши лозим. Бобур фонди 2008 йилдан бошлаб мамлакатимиз ва хорижлик бобуршунос олимлар билан ҳамкорликда «Бобур» энциклопедиясини яратишга киришганки, ҳеч шубҳасиз, бу асар ҳам, албатта «Андижон» комусининг бир қисмини ташкил этади.

Шу кунларда Андижоннинг кўхна тарихи билан бевосита боғлиқ комусий асар – «Тарихи Рашидий» Фондимиз ҳомийлигида илк бор ўзбек тилига таржима қилиниб, «Шарк» нашриётида чоп этилди. Яқин кунлар ичида китобхонларга етиб боради.

Ўтган ўн йил давомида Андижон ва унинг атрофида олиб борилган илмий археологик тадқиқотлар давомида Юртбошимиз зикр этган Эйлатон даврининг маданий қатлами Андижон шаҳри заминида ҳам борлиги исботлангани муҳим илмий-тарихий янгилик сифатида барчамизни қувонтиради.

«Андижоннома» газетаси, 2010 йил 18 сентябрь

БОБУР МЕҲРИ, КАШМИР СЕҲРИ...

Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг Ҳиндистонга навбатдаги илмий сафаридан мақсад Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бобурийлар ҳамда Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарида баён этилган воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ манзил-маконлар бўйлаб илмий изланишлар олиб бориш, Бобур ва Ҳайдар Мирзо кадамжоларида бўлиб, уларнинг ҳаёти ва ижодига доир илмий маълумотлар тўплашдан иборат эди.

«Тарихи Рашидий» орадан беш юз йил ўтиб, Бобур номидаги халқаро жамғарма ташаббуси билан ўзбек тилига ўғирилди. Бироқ Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг 1540–1551 йиллардаги фаолияти ҳақида маълумотлар озлиги туфайли, нашр биров кечиктирилиб, ушбу Ҳиндистон сафари, жумладан, Кашмирга саёҳат кун тартибига кўйилди. Чунки мазкур тарихий асарга унинг муаллифи қисмати ҳам бевосита дахлдордир.

Тошкентдан ҳавога кўтарилган А-310 самолёти бизни санокли соатлар ичида Ҳиндистон пойтахти Дехлига етказди. Бобур асли «Дилли» деб аталадиган бу шаҳарда кўп марта бўлган. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳам етти йил Лоҳур ва Аграда Ҳумоюн Мирзо ва Комрон Мирзо саройларида яшаб, Кашмирни забт этиш олдидан бу жойларда бўлган.

Бобурнинг валиаҳд фарзанди Ҳумоюн Мирзонинг макбара-оромгоҳи ҳам Дехлидадир. Ям-яшил хиёбон

бўйлаб юрамиз. Мана, ўша мақбара. Бу улкан иншоот одам бўйидан баланд катта чорқирра майдон узра юксалган. Мақбара гумбазининг йириклиги, гумбаз остидаги хилхоналарнинг кўплиги шакл улугворлигини мазмун буюклиги билан уйғунлаштиради.

Эски Деҳлида Хумоюн Мирзо мақбарасидан унча узок бўлмаган жойда, ўтмишда юртимиздан Ҳиндистонга келиб қолган адабиёт, тарих, санъат арбобларининг қабр-мақбаралари ҳам бор. Марказий йўлнинг шундоқкина ёқасида «Боғи Бедил» деган ёзувга кўзимиз тушди. Шинам, сокин боғнинг йигирма кадамлар ичкарасида Мирзо Бедил мақбарасига дуч келдик.

«Абулмаоний» (маънолар отаси) нисбали Мирзо Абдулқодир Бедилнинг боғи шоирнинг ўзидай майин ва меҳмондўст, бағрикенг, тинч, сокин экан.

Мақбара одмигина – олди очик шинам, баланд бўлмаган бино. Унинг пештоқига зиёратга келувчилар кўнглини очиш учун шоирнинг куйидаги икки мисраси ёзиб қўйилган:

«Жаҳон боғи чаманида атиргуллар гунчаси кўп,
Бул Бедил ҳам бу дунёда бир гунчанинг шайдосидир».

Боғ шинам ва саришта. Бундаги ҳар бир дарахтга шакл берилгани, ҳатто дарахтлар остига – сояга ҳам гуллар экилгани, шоир қабри устига анъанавий яшил гулдор шоҳи қабрпўш ёпилгани – буларнинг ҳаммаси боғ эгаларининг диди, энг муҳими, шоир шахсига ихлосмандлигини билдириб турарди.

Мирзо Абдулқодир Бедилнинг руҳи покларига дуои фотиҳа қилдик ва шу ердан Мирзо Асадуллахон Ғолиб зиёратига жўнадик. Асли аждоди Самарқанддан бўлган бу азиз инсон номидаги академияга етиб бордик.

Макбарада таъмирлаш ишлари бораётгани сабаб юзага келган ноқулайликдан ранжимадик, балки буюк шоир даҳосига муносиб таъмир ишлари бўлаётганидан қувониб, бандалик қарзини уздик.

Мирзо Ғолиб академияси йўлагидаги гул бозори бизга ғалати туюлди. Негадир атиргулларни ипга тизиб, шода-шода қилиб сотишар экан. Бунинг сирини биз буюк хамсанавис Амир Хисрав Дехлавийнинг худди Бедилники каби камтаргина макбараси зиёратига кирганимизда билдик. Икки томони дўконлар билан сиқилган тор йўлакдан юриб, Амир Хисрав макбараси ҳовлисига кирдик. Ҳовлида давра қуриб ўтирган ҳофиз ва созандалар Амир Хисрав шеърларини куйга солиб, хониш қилмоқдалар. Макбара ўртасида шоир қабри, оёқ томонида тарихчи олим Мавлоно Хондамир қабри... Қабрлар теварагида қорилар муттасил Қуръон тиловат қилмоқда. Зиёратчилар қабрпўш устига ҳалиги бозордагидек ипга тизилган атиргул шодаларини қўймоқдалар.

* * *

Дехлидан Аграга – бобурийлар салтанатининг илк пойтахтига йўл олдик. Ҳиндистон сафарига борадиган ҳар қандай кишининг улуғ орзуси Аградаги Тож Маҳал макбарасини кўриш бўлади, албатта. Тож Маҳал жуда кенг тўртбурчак майдон-саҳн узра салобат билан (ердан 61 метр баланд) қад кўтарган. Йигирма минг қурувчи, меъмор, муҳандис, тошкесарларнинг йигирма йиллик тинимсиз меҳнат-машаққатлари бунёди бўлган Тож Маҳал йигирма минг йил эмас, абадий яшаб қолсин, деб орзу қиласан киши.

Тош жилоси, тош улуғворлиги, тош санъатининг жозибадорлиги ва шукухи Тож Маҳалда барқ уриб

туради. Дарҳақиқат, абадиятга даъвогарликда тошдан умрбоқийроқ нима бор? Бобурийзода Шох Жаҳон ва Мумтоз Маҳаллар сўнмас муҳаббатининг бу бекиёс тимсоли зиёратига жаҳоннинг ҳамма гўшаларидан келадиган сайёҳлар кети узилмайди.

Биз Тож Маҳал билан кўнгилузолмасдан хайрлашиб, Шох Жаҳоннинг бобокалони Бобур Мирзо яшаган Оромбоғ томон юрдик. Темир дарвозадан кириб, боғ ҳақидаги маълумотномани ўқидик ва ичкари йўналдик. Бу боғнинг бунёдкори, меъмори Бобурнинг ўзи. У бу боғда умрининг сўнгги тўрт йилини ўтказган. Уни «Боғи Зарафшон» (зарсочар боғ) деб атаган. Кечалари боғнинг турли бурчакларидаги хоналарда шам ва машъалалар ёқилгани туфайли манбаларда бу боғ «Боғи Нурафшон» деб ҳам юритилган.

Бокқа кирганингиз заҳоти аниқ симметрияли тўрт-бурчак тарҳли сўлим, ям-яшил, кенг, дарахтлари сийрак чаманзор баҳри дилингизни очиб юборади. Боғ санъатининг ютуғи табиийликка эришишда экан: дарахтларда майда жониворлар ўрмалашади, ола-була лайлакни эслатувчи қушларнинг бамайлихотир юриши бокқа янада табиийлик ва жозиба бағишлайди.

Тўғрига қараб юрамиз: рўпарамизда йигирма метрлар оралиқ масофа билан ўртаси айвонли икки хонали бинолар қад кўтарган. Бобур подшоҳ шу биноларнинг бирида абадий уйқуга кетган. Боғнинг бошқа томонида Бобур Мирзонинг кизғиш тошлардан бунёд этилган мақбараси ҳозиргача сақланган. (Маълумки, вафотидан сўнг 9 йил ўтиб, хоки Кобулга кўчирилган). Бу табаррук қадамжода шоҳ ва шоир хотирасига дуои фотиҳа қилдик.

Агра зиёратидан сўнг Дехлига келдик ва бу ердан Кашмир қалби – Сринагарга, Мирзо Ҳайдар оромгоҳи томон йўл олдик.

Кашмирнинг энг фусункор масканларидан бири – Даллейк кўлидаги «Сафина» кема-меҳмонхонасига жойлашдик. Эрталаб «Сафина»дан бизни қайиқда соҳилга чиқариб қўйдилар. Маҳаллий зиёлилар билан суҳбатлашиб, Мирзо Ҳайдар ҳақида, буюк алломанинг қайси қабристонга дафн этилгани тўғрисида бирламчи маълумотларга эга бўлдик. Ушбу қабристон Сринагарнинг эски шаҳар қисмида жойлашган бўлиб, майдони 3,5-4 гектарни ташкил қилар экан. Қабристонга Кашмир подшоҳи Зайнулобиддин томонидан Жехлам дарёсининг чап соҳилида асос солинган.

Экспедиция аъзолари – ушбу мақола муаллифлари, тасвирчи Фурқат Саидмаматов ва таржимон Шафоат Сотқинова машинага ўтириб, Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг табаррук мазорини излаб, Зайнулобиддин қабристонига бордик. Қора темир панжарали икки табақали дарвозадан ўтилгач, ўнг томонда, шох Султон Зайнулобиддин онасининг беш юз йил бурун тошдан бунёд этилган улуғвор бино-мақбараси кўзга ташланади. Ундан чапрокда тўғрига сал юрилса, султон Зайнулобиддин, унинг оила аъзолари, амалдорларга тегишли қабрлар ва катта-кичик сағаналар кўринади. Бироз пастрокда, дарё бўйида яна бир қанча қабр ва сағаналар ихоталаб ажратилган майдонча дикқатимизни тортди. Сергак қизимиз Шафоатхон ям-яшил лавҳа узра эгилиб, «Мирзо» сўзини ўқиши билан бир кўлини кўтариб бизни чакирди. Биз ҳам ўша ёққа жадал юрдик. Қуръони каримдан тиловат қилиб, Мирзо Ҳайдар олдидаги инсонийлик бурчимизни адо этдик.

Қабр узра улуғвор бир тут дарахти тарвақайлаган шохларини ёзиб турарди. Аввалги, XVI асрда тик қўйилган ёдгорлик тошидаги битик:

«Шаҳидлик юртига ногора чалиб
Йўл олди Кўрагон шоҳ Ҳайдар Мирзо.
Илоҳий қазоси шундай юз берди.
Ўлими тарихи: «Илоҳий қазо»».

Кейинги ёдгорлик тошининг узунлиги 1,5 метр, эни 80 сантиметр келадиган тўртбурчак оқ мармар лавҳасига форсий тилда, араб ёзувида матн битилган.

Бу қабр тоши 1822 йилда инглиз сайёҳи, капитан Вильям Моркрафт ҳиммати билан барпо этилган. Макбара ёзувида Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ҳаёти ва фаолиятининг ихчам баёни берилган. Бу қабр тоши матнида уч нуксон бор:

1. «Абусаид» сўзини Бобурнинг бобоси Абусаид Мирзо эмас, балки Султон Саидхон деб тушуниш керак. У Ёрканд хони, Саидия давлатининг асосчисидир;

2. Ҳайдар Мирзо Ўратепада эмас, Тошкентда туғилган;

3. Юнусхон унга ота томондан эмас, она томондан бобо ҳисобланади.

Кейинги ётиқ қабртошдаги лавҳа матни қуйидагича:

«У (Оллоҳ) боқийдир. Мирзо Ҳайдар Кўрагон ибн Мирзо Муҳаммад Хусайн Кўрагон ибн Юнусхон. Бобур подшоҳнинг холаваччаси, Муҳаммадхоннинг ўғли, Ёрканд ва Мўғулистоннинг подшоҳи Абу Саидхоннинг вазири. Хонлар – Туғлуқ Темурхон авлодидан, Чигатой ибн Чингизхон наслидан. Мирзо таваллудининг кутлуғ йили ҳижрий 805 йилда Ўратепа шаҳрида бўлган. Кўп замонлар ўтишидан сўнг Абу Саидхон ҳукми билан Ёркандга қайтди, Тибетни эгаллаганидан сўнг, 4000 отлик билан шаъбон ойининг 4-кунида Кашмирни фатҳ этди. Кашмир подшоҳи – Муҳаммад шоҳга тахтни қайтариб бериб, Тибетга – Султон Саидхон хузурига

қайтиб кетди. Султон Саидхон Мирзони Лҳасага ҳоким этиб тайинлади ва ўзи Ёрқандга қайтаётганда ҳалок бўлди. Мирзонинг қарори кескин ўзгариб, Бадахшонга кетди. У ердан Ҳиндистонга – Ҳумоюн подшоҳ хузурига борди. Ҳумоюн подшоҳ енгилиб Эронга кетганда, Мирзо 450 отлик билан Лаҳордан чиқиб, Кашмирга жўнади ва ҳижрий 947 йил ражаб ойининг 22-сида Кашмирни яна эгаллади. У ерда 10 йил ҳукм сурди.

Илоҳий қазо туфайли ўз тан кўриқчисининг тасодифий ўқи билан шаҳид бўлди. Мирзо Турон, Мўғулистон ва Синд (Ҳиндистон) мамлакатларида буюқлар хизматларида бўлди, ҳунар ва илмга бўлган муҳаббати сабаб ёшлиқдан ботир, тадбирли, идрокли бўлиб етишди.

Инглиз қироллик бош сайиси капитан Вильям Моркрафтнинг ҳиммати ва Саид Муҳаммад Иззатуллоҳнинг саъй-ҳаракати билан ушбу тарих ёдгорлиги 1822 йилда қўйилди».

Албатта, европалик инглиз сайёҳининг Кашмирга келиши ва Мирзо Ҳайдар дафн этилган қабристонни топиб, унга ёдгорлик қўйиб кетишининг асосий сабаби «Тарихи Рашидий» қомусий асарини ўқиб олган таассуротлари боис бўлса, ажаб эмас. Бинобарин, инглизлар ушбу араб ёзувидаги ноёб асарни форс тилидан ўз она тилига биринчилардан бўлиб, XIX асрнинг бошларидаёқ таржима қилиб улгурган эдилар.

Биз Сринагардан бобурийлар яратган машҳур Шалимар боғи зиёратига бордик. Кеч куз, дарахтлар япроқларини тўккан, фақат улкан чинорлардагина сийраккина заранг япроқлар кўзга ташланади.

Бир томондан Ҳимолай тоғи билан чегарадош, пастки тарафи кўл ёқасидаги катта йўлга туташган. Ҳимолай тоғининг сув айиргич қисмидан тушаётган табиий шаршаралар, фавворалар бокқа файз бериб турибди.

Бог тузилишидаги симметрия, сахннинг кенглиги ва орасталик билан қисмларга бўлингани унинг кўркига кўрк ва шинамлик қўшиб, Шалимарда алланечук нафосат шукуҳи улуғворлиги ҳукм сурарди. Йўлақлар четидаги парча-парча гулзорларда ҳам бог санъаткорлиги уйғунлашиб кетган: бир бўлак гулзорга чинор барги шаклида тартиб берилган, бошқа бир бўлаги юрак шаклида, учинчиси ҳилол ва якка юлдуз кўринишида.

Буюк аллома Мирзо Ҳайдарнинг 10 йиллик фаолияти ва Кашмир тарихини чуқурроқ ўрганиш мақсадида «Археология ва қадимги Кашмир» музейидаги тарихий манбалар, ёдгорликлар, Бобур ва бобурийлар, шунингдек, Мирзо Ҳайдарга доир ашёвий далиллар ва кўргазмалар билан танишдик.

Кашмир университети профессори Муҳаммад Ашраф Воний жаноблари бошчилигидаги ўрта аср тарихи бўйича мутахассислар билан кизиқарли учрашув бўлиб ўтди. Ўзаро фикр алмашувлар чоғи олинган ёзма манбалар, Кашмир, Алигарх университетларида, Дехлида чоп этилган китоблар асосида Мирзо Ҳайдарнинг Кашмирда подшоҳ бўлган вақти хусусида нисбатан зарур маълумотларга эга бўлдик. Ҳуқуқшунос олим Назир Аҳмад билан у кишининг хонадонидида бир пиёла чой устида суҳбатлашиб, Кашмир тарихи ва Мирзо Ҳайдар ҳақида қимматли маълумотлар олдик: Назир Аҳмад суҳбат чоғида бизга «Тарихи Ҳасан» китобини тухфа қилди. Пир Фулом Ҳасан Қуҳҳихонийнинг жуғрофияга оид ушбу комус асарида Муҳаммад Ҳайдар Мирзо ва бобурийлар ҳақида қимматли маълумотлар берилган экан.

«Тарихи Рашидий» асаридан маълумки, Муҳаммад Ҳайдар Мирзо 1532 йили Кашмирни эгаллайди ва кутилмаганда Кашмирнинг собиқ ҳукмдори Муҳаммад Шох, Малик Абдол Мокри ва бошқаларни музокарага

чақириб, шохнинг бир қизини шаҳзода Искандарга олиб беради-да, сулҳ тузиб, Тибетга Султон Саъидхон ёнига қайтиб кетади.

«Тарихи Рашидий»да кайд этилганидек, Кашмир маликларининг бошбошдоқлиги кейинги йилларда ҳам аввалгидек давом этиб, улар юрт ҳукмдори Муҳаммад Шохни писанд қилишмайди. Ҳатто 1540 йилда Абдол Мокри, Занги Чаклар номидан элчи бориб, Муҳаммад Ҳайдар Мирзони Кашмир ҳукмдорлигини олиб, уни бошқаришга таклиф қилади.

Кашмирдаги ҳарбий-сиёсий вазиятни яхши билган Ҳайдар Мирзо бу маслаҳатни Ҳумоюн Мирзо муҳокамасига қўяди ва ундан 450 отлиқ аскар олиб, Кашмирга юради. Навшаҳрда Муҳаммад Шохга муҳолиф бўлган Кашмир маликлари ўз ҳарбий кучлари билан унга қўшиладилар.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзо бу дафъа Кашмирни деярли жанг-жадалсиз эгаллайди. Унга қарши бўлган маликлар афғон Шерхон Сурдан мадад олиб, жангга отланади.

Мирзо маҳаллий маликлар ва ўз лашкари билан 5000 кишилик ёв устидан ғалаба қозонади ва Кашмирда ўн йилдан ортиқ муддат ҳукмронлик қилади. Муҳаммад Шохнинг вафотидан кейин унинг валиаҳди Нозук Шох тахтга чиққан эди. Олти ойдан сўнг Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Кашмирга киргач, у ихтиёрий равишда ҳукмронликни Мирзога топширди. Шунинг учун хутбада Нозук Шох мадҳ этилар ва пулда ҳам унинг исми зарб қилинар эди. Ўша даврдаги баъзи бир Кашмир тангаларида Ҳумоюн Мирзо исми ҳам учрайди.

1445–1448 йилларда Муҳаммад Ҳайдар Мирзо Тибетга юриш қилиб, жуда кўп қалъаларни бўйсундирди. Ражаори ҳисобига ҳам Кашмир ҳудуди кенгайтирилди. Мирзо Ҳайдарнинг яқин кишилари бўлган Қора Баходир, Муҳаммад Назир, Носир Али ва Мулло

Қосимлар Тибет ва Кашмир вилоятларида хотиржам ҳукмронлик қила бошлайдилар. Бирок, 1550 йилга келиб Мир Шамсиддин Ирокий бошчилигида мусулмонлар бир-бирига душман бўлиб, иккига бўлиниб, Эйди Райна бошчилигида Мирзо Ҳайдарга қарши чиқадилар. Бҳира ҳокими Қора Баҳодирни ва Ражаори ҳокими Муҳаммад Назирни асир олади. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо эса исёнчиларга қарши тунги юришларнинг бирида ўз танқўриқчиси Шохназар отган тасодифий ўқдан яраланиб, вафот этади. Нозук Шох воситачилигида Муҳаммад Ҳайдарнинг хотини ва синглиси маликлар билан музокарага киришиб, сулҳ тузилади.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг хизматларига тарихан баҳо бермоқчи бўлсак, *биринчидан*, унинг ўн йиллик ҳукмронлигида Кашмир тикланиб, яшнай бошлайди; *иккинчидан*, у билан бирга келган сиёсий, илмий ва диний арбоблар Кашмирга ўша давр цивилизациясини келтирдилар, дейиш мумкин. Бу даврда Кашмир Буюк Ипак йўлига уланди. Бунинг сабаби, янги ҳукмдор ташаббуси билан шойи ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Илм-фан, адабиёт, мусиқа санъати ривож топди.

Учинчидан, Кашмир иморатсозлигининг янги усули ва боғ-роғ яратиш санъати урф бўла бошлади. Боғи Сафо, Боғи Баҳородан сўнг бобурийлар бу ерда Шалимар боғи, Боғи Нишот каби ўнлаб боғлар барпо этдилар.

Тарихда шахс ролининг ҳал қилувчи аҳамиятини Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг ўн йиллик ҳукмронлиги мисолида кўрамиз, десак, муболаға бўлмайди. Олимлар билан суҳбат асносида Алигарх университети профессори Мансура Ҳайдарнинг «Муҳаммад Ҳайдар Дуғлат форс манбаларида» номли (Дехли, 2002 й.) китоб ёзгани ҳақида хабар топдик ва бу китобни Дехлида

қўлга киритдик. Китобда тарихий асарлардан Мирзо Ҳайдар ҳақида маълумот берувчи ўринлар танлаб олиниб, ўзига хос тарихий мажмуа тузилган экан.

Кашмирликлар қадимдан асосан тошдан иморат қилишган. Ўрта асрларга келиб эса бу анъанадан воз кечишган. Чунки, кучли зилзила пайтида тошдан тикланган иморатлар минглаб қурбонларга сабаб бўлган ва шундан сўнг уйлар ёғочдан тиклана бошлаган. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо уларнинг аксар иморатлари ёғочдан ва кўп қаватли эканини «Тарихи Рашидий»да қайд этган. Бироқ бу иморатлар оловга чидамсизлиги туфайли яна ишончни оқламаган. Муҳаммад Ҳайдар Ўрта Осиёда урф бўлган иморат услубини таклиф қилган. Улар тош, тупроқ ва ёғочдан фойдаланиб, фалокатга чидамлироқ синчли уйлар қура бошлаган. Бу ҳол кейинчалик бутун Кашмирда расм бўлган.

Мусиқа, қўшиқчилик санъати, илм-фан тараққиётига ҳам Ҳайдар Мирзо катта ҳисса қўшган. У Кашмирда йирик режали боғ-роғларга асос солган ҳукмдор сифатида машҳур бўлган. Ундан сўнг бобурийлар салтанати таркибига киритилган Кашмирда улкан, гўзал боғлар барпо этишнинг жадал суръати кузатилади. «Тарихи Ҳасан»да бобурий шоҳлар даврида Кашмир далалари, қўл сохиллари, Бхат дарёсининг икки қиргоги бўйлаб ўнлаб йирик боғлар бунёд этила бошлагани зикр этилади. Кашмир жаннатдан бир намунадир, деган ибора ана шу даврга тўғри келади.

Энди Муҳаммад Ҳайдар Мирзо шахсиятига доир айрим маълумотларни келтириб ўтсак.

Саидия давлатининг асосчиси, Андижон, сўнгра Ёрканд хони бўлган Султон Саидхоннинг 24 йиллик вазири (1512–1533), Тибет ва Кашмирни ишғол қилган харбий қўмондон бўлмиш бу бетакрор шахс форс тилида битилган «Тарихи Рашидий» номли машҳур

комусий асар муаллифи, айни пайтда соҳибдевон шоир, ўзбек тилида ёзилган «Жаҳоннома» ва «Маҳмуднома» дostonларининг ижодкоридир.

У Тошкентда 1499 йил Хуб Нигор хоним ва Муҳаммад Ҳусайн оиласида тугилган, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг холаваччаси. Уч йил давомида Бобур Мирзо тарбиясида бўлган. Отаси ўша замонларда Тошкент ҳокимлигига тобеъ бўлган Ўратепада 9 йил (1493–1502) беклик қилган.

Гарчи у Кашмир муҳити тарихий-адабий анъаналарига амал қилиб, «Тарихи Рашидий» асарини форс тилида ёзган бўлса-да, саройда ва оилада ўзбек тилида сўзлашган ва ёзган. Бунинг исботи унинг ўзбек тилидаги «Жаҳоннома» ва «Маҳмуднома» дostonларидир.

Бобуршунос япон олими Эйжи Мано ўзининг «Бобур ва унинг даври» номли йирик тарихий асарида «Бобурнома» ва «Тарихи Рашидий» асосида Марказий Осиёнинг XVI аср тарихини яратди. Ушбу илмий кашфиёт «Тарихи Рашидий» асарининг «Бобурнома»дек машҳур ва ўта муҳимлигига далил бўлиб турибди.

Атоқли инглиз олимаси Аннет Сюзен Бевериж «Бобурнома» бутун тарихда яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебаҳосидир» ва «Муҳаммад Ҳайдар Мирзо мемуарнависликда Бобурга рақобатчидир», деб ёзганида ҳақ эди.

Машҳур саркарда, етук олим ва шоир Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг инглиз, немис, француз, хитой, уйғур, рус, козок ва бошқа тилларга таржима қилинган «Тарихи Рашидий» комусий асарини, иншооллоҳ, бу йил ўзбек китобхонлари ҳам ўз она тилларида ўқишга муяссар бўладилар.

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси,
2010 йил 19 февраль*

Дакка. Бобур замбараги. 2006 йил.

Астрахань. Олтин Ўрданинг қадимий шаҳарларидан бири.
2012 йил.

Таниқли бобуршунос Степан Дейл билан
Индиана университетиде учрашув. 2009 йил.

Машҳад шаҳридаги Имом Ризо мажмуаси раҳбарлари
билан «Хатти Бобурий»да ёзилган Қуръон нусхасини
олиш юзасидан музокара. 2005 йил.

Бобур халқаро жамғармасининг Германиядаги бўлими раҳбари Ян Хонзель ва Россиядаги бўлими раҳбари Борис Морозов билан. 2005 йил.

Германиядаги Дрезден музейида. 2004 йил.

Париж сафарида. 2003 йил.

Москвадаги Митищи шаҳрида бронзадан қўйилган
Бобур ҳайкали тайёр бўлди. 1984 йил.

Техрон музейида «Куллиёти Бобур»дан нусха олиш юзасидан музокара. 2004 йил.

Таникли бобуршунос Эйжи Манонинг илк маротаба Андижон шаҳридаги Бобур уй-музейига ташрифи. 2002 йил.

Андижон шаҳар ижроия қўмитаси. Иш жараёни. 1983 йил.

Зокиржон Машрабов дадаси ва оила аъзолари билан.
1959 йил.

Зокиржон Машрабов рафикаси Муътабархон ва тўнғич кизи Дилоромхон билан. Аспирантурада ўқиш йиллари.

Америкадан келтирилган Бобур ҳақидаги китоблар тақдимоти. 2009 йил.

БУЮК САРКАРДА

Заҳириддин Муҳаммад Бобур бутун Осиё тамад-дунига улкан таъсир кўрсатган шахслардан бири, айна пайтда эътиқоди мустаҳкам инсон эди. Бобур мана шундай юксак фазилатли саркарда ва подшоҳ бўлгани учун ҳам Ҳиндистондек буюк мамлакат тарихида ўчмас из қолдирди.

Давлатдорлик тажрибасининг мажмуи бўлмиш Соҳибкироннинг машҳур «Темур тузуклари» асари Бобурнинг ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий фаолиятида энг муҳим йўл-йўриқ, қўлланма эди. Улуг бобосининг тузуклари шахзодаларни жангу жадалга ўргатишда, илм-фанга ихлосманд қилиб тарбиялашда ҳаётӣ дастуриламал ҳисобланган. Мовароуннаҳр ва Афғонистонда бўлиб ўтган жангларда қўлланган «тўлғама» жанг услуби ва Бобуршоҳ ўзи орттирган жанговар тажрибаларини Ҳиндистон учун бўлган ҳаёт-мамот жангларида моҳирона қўллаши уни атоқли саркарда бўлиб тарбия топганидан нишона эди.

Бобуршоҳ ушбу тактик амалиётни ўзлаштириб, Ҳиндистон учун бўлган жангларда муваффақият билан қўллади. Таниқли инглиз олими Уильям Рашбрук Бобуршоҳ замондошлари томонидан ёзилган «Тарихи Рашидий», «Ҳабиб ус-сияр», кейинчалик яратилган «Ҳумоюннома», «Шайбонийнома», «Табақоти Акбарий» ва бошқа тарихий асарлардан фойдаланиб яратилган «Ўн олтинчи аср бунёдкори» номли машҳур кито-

бида қайд этишича, 1511 йили шох Исмоил билан турк султони Салимқайсар ўртасида Ғалдирдонда бўлиб ўтган жангда Бобуршоҳ иштирок этади. Ушбу жангда ўқотар тўп ва милтиқлар қўллаган турклар ғалаба қозонади. Манбаларда ёзилишича, 1514–1520 йиллар оралиғида Бобуршоҳ Устод Али исмли замбарак тайёрлаш бўйича мутахассисни ва бироз кейинроқ ўзиотар милтиқ тайёрлаш бўйича мутахассис Мустафони турк элидан чакиртириб келтириши Ҳиндистон учун бўладиган жангларга пухта тайёргарлик кўриш имкониятини яратди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз юртидаги табиий қазилма бойликлардан оқилона фойдаланиб, ушбу мутахассислар иштирокида ўқ-дори, замбарак яратиб, ўз қўшинининг жанговарлик маҳоратини оширди.

Соҳибқирон Амир Темур армияси жанг чоғида ғаним кучларининг қанотларидан айланиб ўтиб, ён ва орқа томонидан зарба берган. Ушбу тўлғамга жанг услубида душман кучлари қанотларида жиддий зарбага учраб, енгилган. Шайбонийхон 1500 йили Самарқандда бўлган жангда шу услубни қўллагани сабабли Бобурни мағлуб этишга муваффақ бўлган.

Маълумки, Панипат жанги ҳарбий жиҳатдан ҳал қилувчи воқеа бўлган эди. Ҳиндистонда Иброҳим Лўдийдан кейинги Бобур ракибларидан энг кучлиси ражпутлар сардори рожа Рона Санго эди. У қудратли мустақил ҳинд ҳукмдорларидан бўлиб, қарийб 100 минг кишилиқ қўшинга эга эди. Унинг ҳарбий режасидан хабар топган Бобуршоҳ бу кучли ғанимга қарши жиддий тайёргарлик кўра бошлайди. У ғаним қўшинлари босиб ўтиши эҳтимоли бўлган Бихар, Гувалиёр, Дибалпур каби шаҳар ҳокимлари билан дўстона дипломатик алоқалар боғлаб, уларни ўз томонига ағдариб олишга муваффақ бўлади.

Ражпутларнинг бирлашган кучлари хужумига қарши жиддий тайёргарлик бошланади. Етарли миқдорда замбарак ва милтиқлар захирасини яратишга киришилади. Ушбу жангга тайёргарлик кунлари Бобур ўз исломий эътиқодининг мустаҳкамлигини тасдиқловчи яна бир тадбир кўради: у ўзининг шароб ичишни ман этишга қаратилган тарихий фармонини қабул қилади. Алоҳида чуқур қаздириб, Ғазнадан унинг учун олиб келинган шаробларни тўқдиради. Май ичадиган олтин қадахларни синдиртириб, парчаларини камбағалларга улашади ва ўзининг шароб ичишдан бутунлай воз кечиб, тавба қилганини ошкор этади. Унинг ушбу қарорига қўшилган 300га яқин нуфузли беклар ҳам май ичмасликка қасамёд қилишади. Бобуршоҳнинг бу ҳаракатлари кўшин қалбини янги бир ҳиссиёт билан тўлдиради.

Бобуршоҳ мусулмон бўлмаганлардан олинадиган «тамға» солиғини ҳам расмий тарзда бекор қилади ва бу билан аскарлар руҳиятига ижобий таъсир кўрсатади. Бобуршоҳ кўшинига тўғридан-тўғри мурожаат этиб, уларни жангга руҳлантиради.

Бобур ражпутлар томонидан бўладиган жиддий хавфнинг олдини олиб, ўз ташаббуси билан армиянинг химоя чизиғига ҳам янгилик киритади. Тупроқ тўлдирилган жуда кўп қопни араваларга тахлаб, катта масофада камон ва милтиқ отувчилар учун ўзига хос химоя «қалқони» ҳосил қилади. Ғилдиракли «камал иншоотлари» ясатиб, улар ҳам тўплар билан бир қаторда олдинги қисмларга ўрнатилади. Қудратли душман армияси билан юзлашадиган пайтда Устод Али ва Мустафонинг қўл остидаги тўпчилар ва милтиқчиларнинг кескин ҳаракати билангина қудратли рақиб кўшинига бас келиш мумкин эди. Бўлажак

жангга бағишланган махсус кенгашда ана шу масалалар муҳокама қилиниб, барча зарур чоралар белгилаб олинади.

Нонуштадан сўнг Бобуршоҳ беклар билан яна бир бор маслаҳатлашиб, катъий хужумга ўтишга буйруқ беради. Ўзи эса отда икки томонга чўзилиб кетган армиянинг гоҳ ўнг, гоҳ сўл қанотида, гоҳ марказда пайдо бўлар, айрим беклару, баходир йигитларга кўрсатмалар бериб, аскарларни руҳлантирар эди.

Бобур армияси лагерь қуриб ва атрофига хандак казиб, ўрайди. Бобуршоҳнинг разведкага юборилган отлик йигитлари тунда кутилмаганда душман устига бостириб бориб, унинг олд лагерига хужум қилади ва галаба қозонади. Бу тактика ҳал этувчи жанг олдидан аскарларнинг руҳини кўтариб, бўлғуси ғалабага ишонч-ни янада мустаҳкамлайди.

Нихоят, ражпутлар армияси яқинлашиб келгач, Бобур хужумга ўтишга буйруқ беради ва ҳал қилувчи жанг бошланади. Ҳамма ёкни карнай, довул (катта ноғоралар) овози, шовкин-сурон тутиб кетади. Ҳар икки томон қўшинининг марказий қисми ўзаро қарама-қарши келади, аммо асосий тўкнашув ўнг ва сўл томонларда бошланади. *«Шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксак осмонга гулгула тушти»*, деб таърифлайди Бобур. Бу жангда Рона Санго армиясининг сўл қаноти Бобур армиясининг ўнг қанотига қарши жангга киришади. Бунини кузатиб турган Бобуршоҳ тажрибали саркарда Чин Темур Султонни дарҳол ўнг қанотга ёрдамга боришга буйруқ беради. Шу ондаёқ Чин Темур Султон лашкарлари бостириб келаётган душман қўшини билан тўкнашади ва мардларча курашади.

Ражпутлар ўз кўшинини ҳар томондан ҳужумга чорлайди. Улар Мустафонинг милтиқчилари фаол ҳаракат қилаётган марказдан кочиб, Бобур кўшинининг чап томонига ҳужум қилади. Рустам Туркман ва Мўмин Атка бошчилигидаги тўлғамачилар душман кўшинининг орқа томонига ўтиши оқибатида уни қуршаб олишга имкон яратилади. Душман тўлғама усулида жанг қилиш моҳиятини тушуниб етгач, бобурийларнинг чап қанотини сиқиб кела бошлайди. Уларга қарши Хожа Ҳусайн бошчилигидаги ички қисм ёрдамга юборилади. Бутун жабҳа бўйлаб бобурийларнинг тўп-милтиқлари зарба берса-да, душман кўшинининг охири кўринмасди. Шундай ҳолатда Бобуршоҳ ички кўшиндаги сарбозларни иккига бўлиб, уларни тўпчиларнинг ҳар икки тарафига жойлаштиради ва ўнг қанотда жанг қилаётган Мустафо бошчилигидаги милтиқчилар Устод Алининг тўпчиларига мададга етиб келади.

Ушбу ҳарбий тадбир ражпутларнинг марказий қисмига қақшатқич зарба бериб, ўточар қуроллар душман кўшинини ер тишлатади. Бобуршоҳ ташаббусни ўз кўлига олиб, марказий кучларни олға бошлайди. Унинг ушбу ҳаракатидан илҳомланган сўл ва ўнг қанотдаги жангчилар шиддат билан олға интиладилар. Аммо ражпутларнинг ҳарбий тактикаси яхши бўлмаса-да, уларнинг сон жиҳатдан устунлиги сезилиб турарди.

Вазият танг ҳолатга келади. Бирок Мустафо милтиқчиларининг зарбасига бардош бера олмаган душман аскарлари орқага чекинишга мажбур бўлиб, қоча бошлайди. Бобуршоҳнинг ҳар икки қанот сардорлари келиб, ғалаба улар томонда эканидан хабар берадилар. Ражпутлар армияси тумтарақай қоча бошлайди ва шу билан Канва ёнидаги жанг ғалаба билан ўз якунига етади.

Моҳир саркарда Бобуршоҳнинг қудратли артиллерияси ва жанговар армияси зарбасига ҳар қандай қўшин ҳам бардош бера олмаслиги намоён бўлади. Канва яқинида бўлиб ўтган бу жанг Ҳиндистон сиёсий тарихида жуда муҳим аҳамиятга молик воқеалардан бири бўлди. Ушбу жангдан сўнг Бобуршоҳга бас келадиган рақиб қолмади.

Бобурнинг юраги баъзан Ватанни – Андижонни қўмсаб турса ҳам, вақти соати келиб боқий дунёга кетгунича ҳаётининг қолган қисмини Ҳиндистонда бунёдкорлик, давлат ва маъмурий ишларни одилона ҳал қилиш билан ўтказди. Бобурийлар бутун дунёга машҳур бўлган тарихий обидаларни бунёд этдиларки, улар ҳозирда ҳам дунёни лол қолдириб келмоқда.

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси,
2011 йил 11 февраль*

ТУРОН СУЛТОНИ ТЕМУРБЕК

Мустақиллигимиз шарофати билан яқинда соҳибкирон Амир Темурнинг «Темур тузуклари» асари мукамал ҳолда, юксак сифат билан қайта нашр этилди. Маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлган мазкур китоб Президент Ислон Каримовнинг сўзбошиси билан очилади. Бу тарихимизга бўлган катта эътиборнинг ёрқин намунасидир.

Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг мустақиллигимизнинг 20 йиллигига бағишланган навбатдаги сафари ана шундай кутлуғ кунларда амалга оширилгани ўзига хос рамзий маънога эга. Бугунги кунда Ўзбекистон дунёга кенг назар ташламоқда, дунёни ўрганмоқда, айна пайтда ўзини оламга танитмоқда, жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси эканини намойиш этмоқда. Улуғ боболаримиз изидан юриб, тарихимизни бойитадиган янги маълумотлар топиш, муҳим кўлёзма ва ноёб китобларни йиғиб, истеъмолга киритиш Бобур жамоат фондининг асосий мақсадларига киради. Экспедициянинг навбатдаги «Соҳибкирон Амир Темур кадамжолари бўйлаб» сафари ҳам ана шу режалар ижросига бағишланди.

Маълумки, экспедиция аввалги сафарларида Соҳибкироннинг Туркменистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Покистон, Сурия, Иордания мамлакатлари ва Кавказ ўлкаларидаги кадамжоларини ўрганган, кўпгина муҳим манбаларни қўлга киритган эди. Бу

галги мақсадимиз Дашти Қипчок – ҳозирги Қозоғистон Республикаси, Россия Федерацияси ҳудудларида бўлиб, илмий изланишларни амалга оширишдан иборат эди.

Тарихда Амир Темур бобомизнинг юкорида зикр этилган ҳудудларга бир неча бор юриш қилгани маълум. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида унинг милодий 1366 йилда Сайрам (кадимги номи Исфижоб) билан Чаманкент (ҳозирги номи Чимкент)га боргани эслатилади.

Турон юрти муҳофазаси ҳамда халқаро мавқеини қўлдан бермаслик мақсадида буюк Соҳибкирон Мўғулистон (Чигатой улуси парчалангандан сўнг Шарқий Туркистон, Еттисув, Тангритоғ этаклари, Балхаш кўли, Иртиш ва Эдил дарёлари атрофидаги ерларни ўз ичига олган, Туглук Темурхон томонидан тузилган давлат) га, Олтин Ўрдага қарши от сурган. 1405 йили Хитойга юриш уюштириб, қадимий Ўтрор шаҳрида бетоб бўлиб оламдан ўтган.

Биз Форобда бўлиб, «Муаллим ус-соний» Абу Наср Форобий руҳларига Куръон тиловат қилдик. Сўнг Соҳибкироннинг сўнгги маскани бўлган Ўтрор қалъасига ўтдик. Бу шаҳар милоддан аввалги биринчи асрда бунёд этилган, ўша пайтларда 150 гектар майдонни эгаллаган бўлиб, Чингизхон боскинида вайрон этилган. Оқ Ўрда хонлари томонидан яна тикланган, Амир Темур ва темурийлар даврида мустаҳкам ҳарбий истеҳкомга айланган, масжид, мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, кўркам иморатлар, равон кўчалар солинган. XVI асрга келиб, ўзаро ички низолар оқибатида хувиллаб қолган Ўтрор шаҳрида бугун олиб борилаётган археологик қазилма ишлари билан танишдик. Археолог олимларнинг айтишларича, бу ерда осмон остидаги очиқ музей ташкил қилиш кўзда тутилган. Ўтрорга ўхшаш

тарихий шаҳар харобалари бизнинг мамлакатимиздаги Термиз, Самарқанд, Хива ва водий шаҳарларида ҳам мавжуд бўлиб, у жойлардан ўзбек халқининг кўхна тарихи хусусида қимматли маълумотлар топилмоқда. Жумладан, Андижон вилоятининг Марҳамат туманида жойлашган қадимги Мингтепада ҳам ана шундай изланишлар олиб борилмоқда.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг пири ва бобоси Арслонбоб мақбарасини зиёрат қилдик. Мақбара жойлашган мавзе «Темур овули» деб аталаркан. Бу барчамизнинг диққатимизни тортди.

Туркистон шаҳрида «Туркистоннинг шайхул-машойихи» (Алишер Навоий таъбири) Хожа Аҳмад Яссавий қабрларини зиёрат қилдик. Милодий 1397 йилда Амир Темур Ясси (Туркистон)га ташриф буюриб, кўпдан ўйлаб юрган ниятини амалга оширади — мавжуд бўлган кичик сағана устида бугунги кунда савлат тўкиб турган маҳобатли мақбара мажмуи барпо этиш ҳақида фармон беради, бино битгандан кейин унга вақф ерларини ажратишни тайинлайди. Бу ҳақда Соҳибқирон чиқарган «Иноятнома – Вақфнома» ўн тўққизинчи асрда ҳам амалда эди.

Яссавий мақбараси ўзининг кўлами жиҳатидан ўша замонда бунёд этилган Самарқанддаги Бибиҳоним жомеъ масжиди, Кешдаги Оқсарой ва Дор ус-сиёдатга тенглашарди. Яссавий мақбараси ёнидаги Мирзо Улуғбекнинг кизи, Абулхайрхоннинг рафикаси Робия Султонбегим мақбарасини ҳам зиёрат қилдик.

Маълумки, Амир Темур милодий 1391 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамишхонга қарши юриш қилар экан, улкан лашкар даставвал Саброн шаҳрида тўхтади, ундан Сарик Ўзан мавзеига – ҳозирги Қозогистоннинг Тўрғай вилоятидаги Сариккўпа кўлига

куйилувчи сойдан ўтиб, Кичик тоғни ортда колдириб, Жезказғондан юз километрча шимолроқда жойлашган Улуғтоғга етади. Бу ерда тарихимиз учун жуда муҳим бўлган ажойиб ҳодиса юз беради: Амир Темур фармони билан Соҳибкирон тузган куйидаги матн эски ўзбек тилида тошга ўйиб ёзиб қўйилади. Мана, ўша сўзлар:

«Тарих етти юз тўқсон учда, қўй йили, қўкламнинг ора ойида Туроннинг султони Темурбек икки юз минг қўшин билан ислом учун Тўхтамини... хонлигига юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб ушбу битигтошни ёздирди. Тангри нусрат бергай, иншоолло. Тангри фуқарога раҳм қилгай, (фуқаро) бизни дуо бирла ёд қилгай...»

Биз бу ҳужжатдан Темурбекнинг расмий унвони «Турон султони» эканини, унинг давлати расман «Турон» деб аталишини билиб оламиз. Мазкур нодир ёдгорлик ҳозир Санкт-Петербургдаги Эрмитаж музейида сақланмоқда.

Турон қўшини Улуғтоғдан кейин Йиланчик дарёсидан ўтиб, тўрт ой даштда йўл босиб, Қўстанай вилояти жануби-ғарбидан оқадиган Тобол дарёсига чиқади.

Ушбу жойлар орқали сафар йўналишини давом эттирар эканмиз, Қозоғистон ҳудудидан Россияга ўтиш пайтида Троицк шаҳри яқинидаги чегара-божхона масканларида бирмунча расмиятчиликни енгиб ўтиш учун ярим кун вақтимиз кетди. Беш юз километр йўл босиб, Челябинск шаҳрига етиб бордик. Эртасига Варна томон йўл олар эканмиз, Амир Темур қадами етган Тобол дарёси бўйида тўхтадик. Дарёдан Ғарб томонга мардонавор кечиб ўтаётган Турон қўшини аскарларини хаёлимиздан бир-бир ўтказдик.

Экспедициямизнинг режасига халқ орасида ва тарихий манбаларда «Амир Темур минораси» (Башня

Тимура) деб аталадиган шаркона тарихий ёдгорлик билан яқиндан танишиш ҳам киритилган эди. Бу табаррук зиёратгоҳ Челябинск вилоятининг Варна туманида жойлашган бўлиб, вилоят марказидан уч юз километрлар жанубда экан.

Машинамиз туманга кираверишда «Варна» деб ёзилган катта дарвоза олдида тўхтади. Атроф ям-яшил, хушманзара жойлар. Дарвоза пештокида шаркона бир осори атиқа сурати накш қилинган эди. Бу биз излаб келган «Амир Темур минораси» бўлиб, бу ёдгорлик Варна туманининг рамзи сифатида қабул қилинган экан.

Туман марказидан беш чакиримча жануби-шарқда кенг дала ястаниб ётарди. Узоқдан даланинг ўртасида миноранинг қораси кўринди. Унинг олдида етиб борганимизда, кўз олдимизда бизнинг тушунчамиздаги макбараларга ўхшаш, чоркирра шаклда қурилган, баландлиги 17 метрлар келадиган бино кад кўтарди. Бинога минорасимон кубба ўрнатилган. Кузатишларимизга қараганда, макбара ичи 6,7x7,5, сиртки томони 12,5x10 метрни ташкил этади. Манбаларда бу ерда Амир Темурнинг кизи (ё набираси) дафн этилгани зикр қилинади. Биз макбарани зиёрат қилиб, Варна шаҳридаги туман тарихи музейига кириб, ўлка ва минора тарихи билан танишдик. Музей экскурсоводининг ҳикоя қилишича, бино XIV асрнинг охирларида Амир Темур томонидан (балки унинг буйруғи билан) қурилган. 1889 йилда Санкт-Петербург университетининг профессори Э.Ю.Петри бошчилигидаги экспедиция ушбу макбарада илмий-археологик тадқиқот олиб боради. Афсуски, таъмирлаш жараёнида номаълум сабабларга кўра бинонинг ич қисми текислаб юборилган экан. Қабртошларда маълумот берувчи ёзувлар бўлиши табиий эди.

Ўша пайтда ўтказилган тадқиқотлар натижасида сағана остидаги уч метрлик чуқурликдан монголоид ирқига мансуб аёл ва эркак бош чаноклари топилгани қайд этилади.

Ёдгорликнинг айнан XIV асрда, Турон шаҳарларида урф бўлган қадимий қизғиш пишиқ ғиштдан қурилгани, бундай услуб ва тарҳ билан обидалар тиклаш тажрибаси, анъанаси ўша даврларда қўшни ҳудудларда яшаган халқлар ва уларнинг ҳукмдорларида бўлмагани эътиборга олинса, мазкур «Амир Темур минораси»нинг Соҳибқирон меъморлари ва усталари ижодига мансублигига шубҳа қолмайди. Шунингдек, 1396 йили таниқли шоир Сайфи Саройи томонидан «Сухайл ва Гулдурсун» достонининг ёзилиши ҳам ривоятдаги севишганлар воқеасининг ҳаққонийлигини, ёдгорликнинг Амир Темурга дахлдорлигини тасдиқлайди. Муаллиф бежиз қайд этмаган:

Хатм эттим буни тарихга ёдгор,
Бу ёдгоримда ёлғон йўқу чин бор.

Варнада бўлганимизда бизни Жанубий Урал темир йўл бошқармасига қарашли «Тамерлан» темир йўл бекати борлиги ҳам ҳайратга солди. Бунда ҳам Амир Темур минорасининг таъсири бўлгани аниқ.

Варнадан чиқаверишда «Ўзбек таомлари» деб ёзилган лавҳа эътиборимизни тортди. У ерда миллий таомларимиздан тамадди қилиб олдик. Бу ҳам бизни, албатта, бефарқ қолдирмади. «Амир Темур минораси», «Амир Темур» бекати, «Ўзбек ошхонаси» ва Соҳибқирон номи билан боғлиқ бошқа жойлар... Бундай аталишларда бир-бирига боғлиқлик, мантиқийлик бор, албатта.

Маълумки, Амир Темур ва Олтин Ўрда хони ўртасидаги жанглардан бири ҳозирги Самара вилояти худудида бўлиб ўтган. Тўхтамишнинг Соҳибқирон ҳузурига бир неча бор юкуниб келгани ва ҳар гал Амир Темур унга меҳрибонлик кўрсатгани маълум. Тўхтамиш ўзини ўнглаб, қадди-бастини тиклаб олгач, Турон мулкининг шаҳру кентларига ҳужум қилиб, ёндириб қоча бошлайди. Амир Темурнинг элчилар орқали огоҳлантиришларига парво қилмайди. Охири тоқати тоқ бўлган Соҳибқирон Тўхтамишга қарши қўшин тортишга мажбур бўлади.

Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг ёзишича, Турон кўшини дашту биебонларда олти ой йўл босиб, 1391 йил июнь ойида, ниҳоят, Қундузча (Кондурча) мавзеига етиб боради. У ерда 1391 йил 18 июнь куни нафақат Турон ва Русь, балки жаҳон тақдири учун муҳим аҳамият касб этган жанг содир бўлади.

Бошқирдлар ва Қозон татарларининг Амир Темур ва Тўхтамиш жанги тўғрисидаги тарихий тасаввурлари, қарашларини ўрганиб аниқлик киритиш мақсадида автоуловимизни бир вақтлар Олтин Ўрда таъсирида бўлган ҳозирги Бошқирдистон ва Татаристон томон бурдик ва у жойларда керакли маълумотлар тўпладик.

9 июнь куни Қозон университетидан профессор-ўқитувчилар Х.Миннегулов (академик), А.Юсупова, М.Бакиров, Т.Гилязов, А.Ғаниева ва бошқалар иштирокида ўтган мулоқотимиз мавзуси ҳам Амир Темур ва Тўхтамиш муносабатлари хусусида борди. Истиклол йилларида нашр этилган «Темур тузуклари», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Бобур Мирзонинг «Бобурнома», Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий», Бобур девони син-

гари китоблар юзасидан суҳбатлашдик, уларга ушбу асарлардан намуналар ҳада қилдик. Сўнг Қозон шахрининг дикқатга сазовор жойларини – Қозон Кремли, Жомеъ масжиди, Волга соҳилларини зиёрат қилдик-да, асосий жанг бўлиб ўтган Самара ва Ульяновск вилоятлари ҳудудига қараб йўл олдик.

Вилоят маркази Самара шаҳрига тўксон километр қолганда, йўл кўрсаткичида «Қошки» деган номга кўзимиз тушди. У айнан биз қидириб келаётган кишилар яшайдиган ва тарихий жанг содир бўлган жой яқинидаги қишлоқ эди. Машинани тўхтатиб, кўрсаткичга бирпас қараб турдик-да, автоуловимизни ўша ёққа буришга қарор қилдик. Бу қишлоқда истиқомат қиладиган ёш тарихчи олим, машҳур «Бир муҳораба сири» мақоласининг муаллифи Михаил Арнольдovни топдик.

Маълумки, Москвада чоп этиладиган «Наука и жизнь» журнали 2004 йили юқори синф ўқувчиларининг энг яхши илмий-оммабоп мақолалари танловини ўтказган эди. Тўққизинчи синф ўқувчиси Михаил Арнольдovнинг Амир Темур ва Тўхтамишнинг Кондурча дарёси бўйида бўлиб ўтган тарихий жангига бағишланган «Бир муҳораба сири» («Наука и жизнь» журнали, 2004 йил, 4-сон) мақоласи танловда ғолиб деб топилди. У нафақат россиялик муштарийларда кизиқиш уйғотди, айти пайтда ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, республиканинг марказий газеталари ва «Тафаккур» журналида чоп этилди. Ўзбекистон ҳукумати Михаил Арнольдovни Амир Темур ватанига таклиф қилди.

«Мен ва отамга уйимиздаёқ таништиришган, соат-минутларигача аниқ белгилаб чиқилган ташриф дастурида, – деб ёзади кейинчалик М.Арнольдov ўзининг «Наука и жизнь» журнали 2005 йил, 4-сонида босилган

«Қишки таътил Ўзбекистонда» номли мақоласида, – Тошкентда – Халқ таълими вазирлигида, Ўзбекистон Миллий университетида, пойтахтдаги бир қанча лицей ва коллежларда, Самарқандда – Фанлар академиясининг Археология институтида ва Самарқанд давлат университетида, шунингдек, Амир Темур ватани – Шаҳрисабзда учрашувлар бўлиши кўзда тутилган эди. Музейларга ташриф ҳамда Темур ва темурийлар даври архитектураси ёдгорликларини зиёрат қилишга анча вақт ажратилганди».

Ёш тарихчи Ўзбекистондан олган қизғин ва ўчмас таассуротлари ҳақида бизга ҳаяжон билан сўзлаб берди. У ўзининг юкорида тилга олинган «Бир муҳораба сири» мақоласида тарихий ҳақиқатларга яна бир бор чуқурроқ назар ташлашни таклиф этади ва Россияни мўғуллар зулмидан озод этган Куликово майдонидаги жанг эмас, балки Кондурча дарёси бўйидаги Амир Темур Олтин Ўрдани тор-мор этган жангдир, деган фикрни олға суради.

Бу мулоҳазалар тарихга янгича қараш меваларидир. «Наука и жизнь» журнали танлов ҳайъатининг мақола муаллифини ғолиб деб топиши ҳам М.Арнольдов қарашларининг ҳақиқатга яқин эканини тасдиқлайди. Чиндан ҳам, Россиянинг Олтин Ўрда зулмидан озод бўлишида Амир Темурнинг хизматлари бениҳоя катта.

Кошки қишлоғи Қозон – Самара магистраль йўлидан 30 километр сўлда жойлашган. Арнольдовлар Кошки тумани марказидаги 20-уйнинг 9-хонадонидан истиқомат қилишар экан. Экспедициямизнинг иши ўнгидан келиб, Михаил ўз юмушлари билан уйига келган эди. Бу биз учун айти муддао бўлди. Биз 9-10 июнь кунлари тарихий жанг содир бўлган жойларда Михаил ва унинг отаси, тарихчи Николай Арнольдов

билан бирга бўлиб, керакли тушунча ва маълумотлар олдик. Тонгда Арнольдовлар билан Кондурча (Қундузча) дарёси бўйига бориб, дарё бўйларини кездик. Мана, ўша унча катта бўлмаган, Михаил Арнольдов ўз мақоласида ёзганидек, Россияда ҳамма ҳам билавермайдиган Кондурча дарёси. Лекин унинг қисматига тарихларни ўзгартиришга кодир буюк жанг воқе бўлиши битилган эди. Ота-бола Арнольдовлар бизни Қоровултепага бошладилар.

– Бизнинг фикримизча, муҳораба учун энг қулай жой Кондурча дарёси атрофида, Новая жизнь посёлкаси билан Надеждино қишлоғи ўртасида бўлган. Мана, ўша Шарқ манбаларида Қундузча номи билан машҳур бизнинг Кондурча дарёмиз! – деди Николай Арнольдов. – Амир Темурнинг қароргоҳи худди мана шу тепаликда жойлашган. Бу ердан узок масофалар яққол кўриниб туради.

Сўзга Михаил аралашди:

– Ҳа, Шарқнинг буюк ҳукмдори Амир Темур 1391 йилнинг 18 июнида жанг олдидан айнан шу ерда, Қоровултепада турган. Шу ердан кенг миқёсли жангни бошқарган. Атрофдаги *Сантемир*, *Қондабулоқ*, *Қўш* каби дарё ва жой номлари айнан ўша машҳур жанг ва музаффар саркарда билан боғлиқ деб ҳисоблаймиз.

Николай Анатолевич шу ерда ажойиб бир таклифни ўртага ташлади:

– Агар мана шу тарихий масканда Амир Темурнинг Тўхтамишхон устидан ғалабасига бағишланган ёдгорлик ўрнатилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Ушбу фикрни биз экспедиция аъзолари ҳам маъқуллаб, кўллаб-қувватладик.

Биз Кондурча дарёси ва унинг атрофи, Қоровултепа манзили, тарихий жанг кечган бепоён ҳудудлар билан

обдон танишгач, Михаил ва Николай Арнольдовлар билан хайрлашиб, вилоят маркази Самара шахрига кечки пайт етиб келдик.

Биз учун кутилмаган, ғоят қизиқарли воқеалардан бири Соҳибкирон Амир Темур билан Тўхтамиш ўртасида бўлиб ўтган жанг манзарасини акс эттирадиган анъанавий этнографик фестиваль ҳақидаги маълумотлар бўлди. Бу фестивални Самара вилоят тарих ва ўлкашунослик музейи, вилоятдаги маданий-маърифий ташкилотлар ҳамкорликда ўтказиб келишмоқда экан. Мазкур оммавий тадбир ҳам рус халқининг улуғ бобомизнинг донишманд ва зукколиги, шижоатига бўлган ҳурмат ва эътибор намунасидир.

Экспедициямизнинг галдаги вазифаси шу музей ходимлари билан, у ердаги тарихий ашёлар билан танишиш, фестиваль ўтказиш жараёнларини чуқурроқ ўрганиш бўлгани учун бу ерга ташриф буюрдик. В.Алабин номидаги мазкур музей директори Людмила Кузнецова ва унинг ўринбосарлари, бўлим мудирлари иштирокида қизиқарли суҳбат бўлиб ўтди. Людмила Валентиновна Самарада Амир Темур ва Тўхтамишхон муҳорабаси ва унинг аҳамиятига маҳаллий аҳоли катта эътибор билан қарашини баён қилиб берди. Унинг айтишига кўра, вилоят илмий жамоатчилиги Кондурча бўйидаги муҳорабани улуғ жанг деб баҳолайди, ҳатто бир неча туманлар, у айнан бизнинг ҳудудимизда бўлиб ўтган деб бахслашади, барча кекса-ёш бу воқеанинг Самара тупроғида юз бергани билан фахрланади.

– Амир Темур жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан биридир, – деди музей директори Л.В.Кузнецова. – Кондурча дарёси бўйидаги жангнинг аҳамияти катта. Унинг биз учун тарихий хизмати бекиёс. Шу воқеага

бағишлаб ёдгорлик ўрнатилса, халқ хотирасида яна ҳам мустаҳкамланиб қоларди.

Биз Самара ва Ульяновск вилоятлари зиёли ва олимларининг фикрлари бир жойдан чиқаётганини, Кошки қишлоғида бўлганимизда тарихчи Н.А.Арнольдov ҳам шундай таклифни ўртага ташлаганини айтдик. Музей ходимларига миннатдорчилик билдирдик, китоблар ва эсдалик совғалари айирбошладик, сўнг улар билан дўстона хайрлашдик-да, сафаримизни давом эттириб, Уральск, Гурьев (Атиров), Қўнғирот шаҳарлари орқали Ватанимизга қайтдик.

Сафаримиз чоғида ўн минг километрдан зиёд масофани босиб ўтдик. Қозоғистонда ҳам, Россияда ҳам бобомиз номлари билан боғлиқ жойларни учратдик. Масалан, Ўрдабос тумани маркази «Темур» шаҳарчаси, «Темур овули», «Тамерлан» номли станция бекати (Жанубий Урал темир йўли), жуда кўп дўконлар, ошхоналар (Уфа, Атиров ва бошқаларни)ни кўрдик.

Буларнинг бари халқ хотирасига ўрнашган. Хотира эса мангудир.

*«Ўзбекистон овози» газетаси,
2011 йил 9 июль*

СОХИБҚИРОН ИЗЛАРИНИ ИЗЛАБ...

Ўтган йили Бобур халқаро фонди томонидан Қозоғистон Республикаси ва Россия Федерациясига уюштирилган «Соҳибқирон Амир Темур кадамжолари бўйлаб» экспедицияси сафари чоғида янги илмий натижаларга эришилди. Бу ҳақда «Ўзбекистон овози», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Миллий тикланиш» газеталарида мақолалар эълон қилинди, «Буюк Соҳибқирон изидан» номли фильм ойнаи жаҳонда намойиш этилди.

Уларда экспедициямиз давомида аниқланган илмий маълумотлар, жумладан, Қозоғистон ҳудудида жойлашган Улуғтоғга Амир Темур фармони билан эски ўзбек тилида битилган тарихий ёдгорлик хусусида, шунингдек, Амир Темур минораси ва бошқа кўпгина маълумотлар ҳақида батафсил тўхталиб ўтган эдик.

Бобур халқаро фонди ушбу йўналишдаги илмий изланишларни давом эттириш мақсадида шу йилнинг 26 июнь – 2 июль кунлари мазкур ҳудудлар бўйлаб навбатдаги илмий сафарни амалга оширди.

Тарихдан маълумки, буюк саркарда бобомиз бошчилигидаги Турон қўшини Самарқанддан Дашти Қипчоқ чўллари орқали 1391 йили 6 ой йўл босиб Русиянинг Кондурча дарёси соҳилига етиб боради ва ўша йили июнь ойида Тўхтамишхонга қарши муҳим жанг бўлиб ўтади.

Шу ўринда айтиш керакки, ўтган вақт мобайнида экспедиция аъзолари қозоғистонлик ва россиялик ўлкашунослар, тарихчи ва археологлар, журналистлардан кўплаб хатлар, маҳаллий матбуот орқали айрим қизиқарли маълумотлар олди. Бу борада, айниқса, Соҳибқирон Амир Темур ва унинг Олтин Ўрда билан муносабатлари ҳақидаги маълумотлар диққатни тортади. «Самарские известия», «Волжская коммуна» ва «Аргументы и факты. Самара» газеталаридаги мақолалар, телевидение орқали берилган лавҳалар ана шулар қаторига киради. Айниқса, Самара вилояти Красный Яр районидаги Тарих музейи директори Ю.Бриков, ўлкашунослар А.Опарин ва А.Малигиннинг Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасида бўлиб ўтган жанг майдони деб аниқланган ҳудуд, ноёб мудофаа иншоотлари билан ўралган вақтинчалик ҳарбий қароргоҳ қолдиқлари ва темирдан ясалган жанговар қуроллар ва бошқа топилмалар (пайкон, пичок, сопол идиш ва бошқа ҳар хил буюмлар) ҳақидаги хабарлари эътиборимизни тортди.

Россиялик мутахассислар, хусусан, Самара давлат педагогика институти профессори Э.Дубман бу топилмалар ва Соҳибқирон ҳарбий қароргоҳида қайд этилган мудофаа иншооти ўрта асрлар Русияси учун характерли эмаслигини таъкидлаган. Шунинг учун ҳам самаралик ўлкашунос олимлар Бобур халқаро илмий экспедициясига мурожаат этиб, Амир Темур ҳарбий қароргоҳидаги топилмалар билан танишиш ва улар ҳақидаги фикр-мулоҳазалар билан ўртоқлашишни сўрадилар. Сафардан кўзда тутилган асосий мақсадлардан бири ҳам айнан Амир Темур қадами етган жойлардан топилган моддий маданият ашёлари билан танишиш ва уларни солиштириб, ўрганишдан иборат эди.

Экспедициямиз Россия Федерациясининг Самара ва Ульяновск вилоятлари ҳамда Татаристон Республикасининг қадимий Булгар шаҳрида бўлиб, муҳим янги илмий маълумотларни қўлга киритишга муваффақ бўлди.

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР ВА ОЛТИН ЎРДА

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1236 йили Дашти Қипчоқ Ботухон томонидан бутунлай бўйсундирилгач, Олтин Ўрда кучли давлат бўлиб шаклланди. Айникса, Ботухон (1236–1255), Беркахон (1255–1266) ва Ўзбекхон (1312–1342) даврида янада ривожланди. Олтин Ўрданинг Кафа, Керчь, Судок, Булгар, Биляр каби шаҳарларида товар ишлаб чиқариш ва савдо-сотик анча тараққий этган. Волга дарёсининг қуйи оқимида жойлашган Сарой Боту (ҳозирги Астрахань яқинида) ва Сарой Берка (ҳозирги Волгоград яқинида) каби пойтахт шаҳарлар ўз даврида машхур бўлган.

Ушбу шаҳарларнинг деярли барчасида археологик текширув ишлари олиб борилган ва уларнинг кўпчилигига мўғуллар давридан анча илгари асос солингани аниқланган. Бу ерлардан топилган осори атиқа намуналари, хусусан, меъморчилик, кулолчилик, темирчилик, заргарлик ёдгорликларида Ўрта Осиё, Эрон, Кавказ ҳудудлари таъсирида туғилган қоришма маданиятни сезиш қийин эмас. Бу хусусиятларни биз сафар чоғида археологик қазишмалар олиб борилаётган ёдгорликларда яққол кўрдик. Масалан, Татаристон Республикаси ҳудудида Волга дарёси соҳилидаги Булгар (Болгар) қадим шаҳар кўриқхонаси харобалари 400 гектарча ҳудудни эгаллайди. Деярли тўла қовлаб очилган масжид, хилхона, ҳаммом, сарой қолдиқлари

музей-қўриқхонага айлантирилган. Масжид яқинидаги археологик қазишма материаллари орасида сўзсиз Ўрта Осиёнинг XIII-XIV асрларга тааллуқли кулолчилик буюмлари яққол кўзга ташланади. Татаристон археологлари аниқлаган материаллар ичида темурийлар даврига оид сирланган сопол парчалари ҳам бор. Улар узок Мовароуннаҳрдан савдо карвонлари орқали келтирилган ёки Ўрта Осиё технологияси асосида маҳаллий кулоллар томонидан тайёрланган бўлиши мумкин. Чунки, Олтин Ўрда марказлари Сарой Боту ва Сарой Берканинг шаҳар сифатида бунёд этилишида ўрта осиелик, хусусан, хоразмлик курувчи-усталар фаол қатнашгани тарихий манбаларда тилга олинган.

Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, мўғул хонлари билан муносабатларни яхшилашга ҳаракат қилган. У ўз олдига тарқок Мовароуннаҳрни бирлаштириб, яхлит ва кучли марказлашган давлат ташкил этишдек буюк мақсадни қўйган эди. Шунинг учун Амир Темур ўз мамлакатининг тинч ва барқарор ривожланиши борасида доимо бош қотириб келган. Бу масалада уни кўпроқ Мовароуннаҳрнинг шарқий ва шимолий-шарқий чегараларидаги ҳолат безовта қилар эди. Айниқса, Қашқарнинг мўғул хонлари ва Жўчи улуси Амир Темурга кўп ташвиш келтириши мумкин эди.

Олтин Ўрдадаги воқеалар ривожи, Жўчи улусини қайта тиклашда Оқ Ўрда ҳокими Ўрисхоннинг ҳаракатларидан Соҳибқирон яхши хабардор эди. Шу боис Амир Темур ўз давлатининг хавфсизлигини таъминлаш учун қалтис сиёсий можароларга аралашишга мажбур бўлади. Жумладан, Оқ Ўрда хони Ўрисхон томонидан Тўхтамишхоннинг отаси Тўй Хўжа қатл этилади. Тўхтамишхон жонини сақлаш учун 1376 йили Самарқандга Соҳибқирондан ёрдам сўраб

келган. Натижада Ўрисхон ва Амир Темур ўртасидаги муносабатлар бироз ёмонлашади. Аммо жанглارнинг бирида Ўрисхон нобуд бўлиб, Соҳибқирон унинг ўрнига Тўхтамишхонни тахтга кўтаради. Бир оз вақт ўтиб эса, Тўхтамишхон Олтин Ўрда тахтига ўтиради (1378–1398). Аммо кўрган бу яхшиликларига «жавобан» у Амир Темур давлати манфаатларига зид ишларга қўл уради. Тахтда мустаҳкам ўрнашиб олгач, Турон мамлакати музофотларига талончилик юришлари қила бошлайди. 1385 йилнинг бошларида Эроннинг шимолий-ғарбий қисми вайрон этилди. Бу хуруж Соҳибқироннинг ҳарбий-стратегик режасига ўзгартишлар киритди. Чунки, Эроннинг Тўхтамишхон қўлига ўтиши Турон мулки учун жуда хавфли эди. Аммо 1388 йили Амир Темурнинг Эронда эканлигидан фойдаланган Тўхтамишхон Бухорога хужум қилади ва унинг атрофидаги бир неча кишлокларга ўт кўяди. Бундай ғаламисликлардан сабр-косаси тўлган Амир Темур анчадан буён ўйлаб юрган режаси – Тўхтамишхон ва унинг давлатини тор-мор этишга киришади.

ДАШТИ ҚИПЧОҚҚА ЮРИШ

Мазкур улкан ҳудуд XI–XV асрлардаги манбаларда «Дашти Қипчоқ» – Қипчоқ дашти, баъзида Қипчоқлар юрти номи билан аталган. Таниқли шарқшунос олим Ашраф Аҳмедовнинг Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги фикрларга асосланиб айтган хулосасига кўра, Дашти Қипчоққа – Волга (Идил) дарёсининг ўнг соҳилидаги ерлар (Россия Федерациясининг ҳозирги Волгоград, Саратов, Самара, Ульяновск вилоятлари, Татаристоннинг ўнг соҳил ерлари ҳамда Пенза вилояти, Мордовия ва Чувашистон) кирган.

Маълумки, Амир Темур Тўхтамишхон билан уч марта – 1389, 1391, 1395 йилларда тўқнаш келган. Бунинг сиёсий ва иқтисодий сабаблари бор. XIV асрнинг 80-йилларида Тўхтамишхон қўшини анча кучли бўлиб, Мовароуннаҳр учун катта хавф туғдирар эди. Куликово жангидан сўнг ҳам Олтин Ўрда ўз кудратини тиклаб олади. Устига устак, Тўхтамишхон Русия ерларини бўлиб ташлаш учун Литва князи билан музокаралар олиб боради. Бу хавфга қарши чиқа оладиган ва уни даф этиши мумкин бўлган ягона шахс – бу Амир Темур эди. Бу вақтга келиб, Амир Темур Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмни бирлаштириб, йирик марказлашган Турон давлатини барпо этган эди. Қолаверса, Соҳибқирон ҳарбий қўшинлари яхши ташкил этилгани, интизоми ва юксак жанговар салоҳиятга эгаллиги билан XIV аср охири – XV аср бошларида жаҳондаги энг кучли армиялардан бири эди.

1388 йили Тўхтамишхон катта куч йиғиб, Турон давлатининг чекка ҳудудлари бўлмиш Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойидаги ерларга хужум бошлайди. Бундан хабар топган Соҳибқирон ўғиллари Умаршайх ва Шохрух Мирзога аскар тўплаш ҳақида буйруқ бериб, ўзи ҳам улар билан келишилган жойда учрашиш учун Кеш томондан бир неча ўн минг қўшин билан ҳаракатланади. Бирлашган кучлар Тўхтамишхоннинг олдинги қисмларига қакшатқич зарба беради, душман аскарлари тумтарақай қочиб кетади. Соҳибқирон Самарқандга қайтиб, керакли тайёргарликдан сўнг 1389 йил баҳорида Ок Ўрдага юриш бошлайди. Аммо Тўхтамишхон даштнинг ичкари қисмига қочиб кетади ва шу тарика бу уруш кечиктирилади. Эртамикечми, бу тўқнашув муқаррар эканлигини ҳар икки томон жуда яхши тушунар эди...

Ушбу ҳарбий ҳаракат тарихий манбаларда Амир Темурнинг Дашти Қипчоққа юриши (9.XII. 1390 – 28. XI. 1391) деб тилга олинади. Бу ҳарбий тўқнашув Тўхтамишхон ва Амир Темур ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлиши керак эди. Шунинг учун ҳар икки томон жуда катта тайёргарлик кўра бошлайди. 1390 йил баҳор ойида Амир Темур чақирган қурултойда Олтин Ўрдага юриш бошлашга қарор қилинади.

Таъкидлаш керакки, Амир Темурнинг Тўхтамишхонга нисбатан қийин аҳволда жанг олиб боришига тўғри келади, негаки, асосий лагерлардан узоқлашган сари озиқ-овқат захиралари камайиб борар эди. Буни сезган душман томон рақиб армиясининг тинқасини қуриштириш учун иложи борича асосий жангни орқага сурган. Бирок Темур ўйлаган тактик йўл бирдан-бир тўғри йўл бўлиб чиқди. Бунга кўра, жанг майдонини Турон султонининг ўзи танлади, Тўхтамишхонни ўзига қорлади ҳамда асосий эътиборни ҳимояга қаратди.

Волгабўйилик олимларнинг фикрича, самарқандлик лашкарбоши буюк жанг олдидан қуйидагиларни режалаштирган: 1. Қўшин қанотларини дарё қирғоқлари беркитиб туриши керак, токи дарёни кечиб ўтиб, орқа томондан зарба бериш мумкин бўлмасин. 2. Бурчак ҳосил қилувчи дарёлар ўзани катта ва текис майдонга эга бўлиши, майдоннинг айрим қисмларида паст ўнқир-чўнқирликлар бўлиши керак. Токи бу нарса Олтин Ўрда сипоҳиларининг тез ҳаракат қилишига ҳалакит берсин.

Шундай қилиб, жанг майдони сифатида Кондурча ва Сок дарёларининг қуйилиш ҳавзаси Амир Темур ўйлаган тамойилларга деярли тўғри келар эди.

КОНДУРЧА ЖАНГИ ВА УНИНГ ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ АҲАМИЯТИ

Авваламбор, таъкидлаш жоизки, мазкур жанг ўз кўлами жиҳатидан ҳали кўплаб ҳарбий дарсликларга стратегия ва тактика масалаларининг баёнида дастурил-амал бўлиб киритилиши лозим. Амир Темурнинг энгилмас саркарда сифатида қўллаган ҳаракатлари нафақат ўтмиш, балки ҳозирги замон тадқиқотчилари ва мутахассисларини ҳам ҳайратда қолдириб келади. Манбаларда жанг 1391 йил 18 июнь куни бошланган ва уч кун давом этган, дейилади. Амир Темур 200 минг ва Тўхтамишхон бундан биров кўпроқ, яъни ҳар икки томондан жами 400 мингдан зиёд аскар қатнашган. Отлар сони 1 миллионга борган, чунки ўша давр тамоийилларига кўра ҳар бир жангчига камида иккитадан бештагача от бириктирилган эди. Шу жиҳатдан олганда бу қадар катта миқдорда ҳарбий куч ва қурол-аслаҳа қатнашган жанг бўлган майдон жойлашган ерни аниқлаш муҳим илмий аҳамиятга эга, албатта. Бу борада ҳозирги вақтда Волгабўйи музофотида турли баҳс-мунозаралар давом этиб келмоқда.

Маълумки, қадимги ва ўрта асрлардаги барча йирик жангларда улар олиб бориладиган майдонларга (Панипат, Куликово, Бородино, Грюнвальд ва б.) алоҳида эътибор қаратилган. Сохибқироннинг машҳур асари «Темур тузуклари»да келтирилишича *«...амир ул-умаро уруш майдонини танлашда тўрт нарсани назарда тутсин. Биринчиси – у ернинг сувга узоқ-яқинлиги. Иккинчиси – аскар сақлайдиган ернинг хавфсизлиги. Учинчиси – ганим лашиқари турган ердан тепа-роққа жойлашини ва офтобга рўбару бўлмаслиги,*

токи қуёш шуъласи сипоҳилар кўзини қамаштирмасин. Тўртинчиси – уруш майдони олди очиқ, кенг жой бўлиши лозим».

Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасида бўлиб ўтган жанг майдони ўрни ҳақида ҳам россиялик тадқиқотчилар ўртасида ҳозирга қадар яқдил бир фикр йўқ. Ушбу жанг Волга дарёсининг ирмоқларидан бири Кондурча дарёси бўйида, аниқроғи, Кондурча ва Сок (бу термин «совук», «соовук» сўзидан олинган дейишади) дарёлари хавзасида бўлиб ўтгани манбаларда қайд этилган. Кондурча дарёсининг умумий узунлиги 342 километр. Лекин жанг унинг қайси қисмида: юқори, ўрта ёки қуйи оқимида рўй берганлиги ҳақида мунозаралар давом этмоқда.

Агарда Амир Темурнинг «Темур тузуклари» асари талабларидан келиб чиқсак, мазкур дарёларнинг юқори оқимлари изланаётган ҳудудга мос келмайди. Яъни, бу жойлар ботқоқлик, пасткам ва ўрмонзорлардан иборат. Дарёнинг қолган қайси қисмида асосий жанг майдони бўлгани ҳақида фанда эътироф этилган уч фикр ва хулоса мавжуд. *Биринчи фикр*га кўра, жанг ҳозирги Красный Яр тумани ҳудудида Кондурча ва Сок дарёлари туташадиган жойда рўй берган. *Иккинчи фикр* тарафдорларига кўра, жанг майдони биринчи нуктадан 90–100 километр шимолроқда, ҳозирги Сергиевский тумани ҳудудига тўғри келади. *Учинчи тахмин*га кўра, бу жой биринчи нуктадан 80–90 километр шимолий-шарқдаги Кошки тумани ҳудудига тўғри келади. Таъкидлаш жоизки, Кошки туманилик ёш тарихчи олим Михаил Арнольдов ҳам ушбу фикрга қўшилади (бу истеъдодли тадқиқотчи ҳақида олдинги мақоламизда атрофлича маълумот бериб ўтган эдик).

Биз – Бобур халқаро илмий экспедицияси аъзолари сафар чоғида маҳаллий ўлкашунос олимлар билан ҳар учала ҳудудни ҳам географик ва археологик назардан батафсил кўздан кечирдик. Айтиш мумкинки, юқорида келтирилган ҳар учала ғоя мантикли бўлса-да, ҳар ким ўз фикрини асослашга ҳаракат қилади.

Икки улкан армияни бир ерга жойлаштириб жанг қилиш мумкин бўлган ҳудуд бизнинг фикримизча, *Кондурча ва Сок дарёлари қўшилиши жойидан узоқ бўлмаган бетоён майдондир*. Майдон тузилиши ҳарбий ҳаракатлар учун қулайлиги билан катта таассурот қолдиради. Ушбу майдон Амир Темур тузукларида ишлаб чиқилган талабларнинг деярли барчасига жавоб беради, деган фикрдамиз. Буни мазкур ҳудудда археологик ашёвий далиллар топила бошлагани ҳам тасдиқлайди. Булар жанг майдони ўрни, Амир Темур ҳарбий қароргоҳи (лагерь) қолдиқлари ва бу ердан топилган темирдан ясалган қурол-яроғ намуналари ва бошқа буюмлардир.

Маълумки, вақтинчалик лагерлар ҳарбий юришларда тактик усуллардан фойдаланишда муҳим стратегик пункт ҳисобланади. Амир Темур ўз юришлари пайтида шундай истехкомлардан бир нечтасини қургани ва фойдалангани манбаларда зикр этилади. Масалан, Эльбрус тоғи яқинида Самир дарёси бўйидаги ва 1391 йил 4 июнда Ик дарёсидан кечиб ўтиб қурилган лагерларни бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Демак, Кондурча жанги учун махсус ҳарбий истехком – лагерь бунёд этилгани тарихий ҳақиқат.

Бу ҳарбий истехком ўрнини самаралик ўлкашунослар Ю.Бриков ва А.Опарин бошқа олимлар иштирокида аниқлашга жиддий ҳаракат қилганлар. Бу истехком коинотдан олинган суратларда ҳам кўринганига ўзи-

миз гувоҳ бўлдик. Уларнинг фикрича, истехкомнинг жануб ва жанубий-ғарб томонларини икки дарё – Кондурча ва Сок дарёлари табиий равишда ҳимоя этади. Шимолий-ғарб ва шимолий-шарқ томонлари олд томонида хандақ қазилган ва кўтарма ёки тупрок девор кўринишдаги сунъий ғов билан мудофаа этилган. Ҳандақ эни ҳозирда 4 метрга, кўтарма эни эса 8 метрларга боради, ҳар икки ҳолда ҳам уларнинг чуқурлигини аниқлаш кийин.

Мудофаа иншооти Сок дарёсининг қуриган ўзанидан бошланиб, Малая Каменка қишлоғига (9600 метр) давом этган ва шу ердан бурчак остида қайрилиб, Кондурча дарёси қирғоғи билан туташган (3900 метр). Ҳар 535 метрда (ёки 750 кадамда) махсус кириш дарвозалари ясалган кўринади, уларнинг сони 19 та бўлган. Шу тариқа 40–45 квадрат километрлик ҳудудда юқоридан қараганда тўртбурчак кўринишидаги ҳарбий қароргоҳ – лагерь қурилган.

Амир Темурнинг Дашти Қипчоққа юришини Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» ва Шарофиддин Али Яздийнинг уни тўлдирувчи шу номли асари бўйича таҳлил этган тарихчи олимлар Б.Д. Греков ва Ю.А. Якубовскийлар «рўбарў келаётган душман яқин жойидан олд қисмида хандақлар қазилган қароргоҳлар бунёд этилгани ва хандақлар олдига тўкилган қалқон (чопар) ва мудофаа қуроллари (турлар) қўйилганини ҳамда қароргоҳларда олов ёкиш ва хатто қаттиқ гапириш ҳам тақиқланганини» эслатиб ўтадилар.

Лагерь маҳобатини кўз олдимизга келтириш учун биз «Жип» автомашинасида ва пиёда юриб, уч кун давомида ушбу ҳудудни батафсил ўргандик. Лагерь ичида кейинги 50–60 йилда бунёд этилган Кочкори (Кўчкорчи), Трухмянка, Угловое қишлоқлари атроф

далалари билан жойлашган. Соҳибқирон қўшинининг асосий жанговар қисмлари: *сўл қаноти* ҳозирги Кочкори кишлоғидан ғарброқда, *ўнг қаноти* ҳозирги 204-баландлик нуктаси атрофида ва ниҳоят, Амир Темур ўзи турган *марказ қўшинлари* Орошенки пунктининг шимолий-ғарбида жойлашган бўлиши керак.

Таниқли олимларимизнинг фикрича, Соҳибқироннинг ҳарбий юриши вақтида олдинда *хабарчилар*, улар ортидан *ясовул* бўлинмаси, кейинроқда *манглай* – *авангард* қисми ҳаракатланган. Манглай билан асосий қисм оралиғида қўмондоннинг ҳаракатдаги қароргоҳи ва унинг яқинида захира (резерв) қисмлар жойлашган. Ҳар бир қанот олдида қўшимча кўрикчи манглай – авангард, ён томонда биттадан қўшимча аскарӣй қўшилмалар – *қанбуллар* бўлган. Шу тариқа қўшин етти қисм – *қўллардан* иборат эди. Қўллар ҳозирги корпусга тенглашади.

Кондурча жангида Амир Темур қўшинларни жойлаштиришдаги мазкур янги тартибни ҳарбий тактика тарихида биринчи бор қўллайди. Ёзма манбалар гувоҳлик беришича, моҳир саркарда бешта қўл (корпус)ни жанг майдонига ташлаган бўлса, иккитаси захирада сақланган. Шунга кўра, ўнг қанот орқа томонидаги манбаларда тилга олинган Черная дарёси ҳозирги Сок дарёси бўлиши мумкин ва бу номнинг келиб чиқиши маҳаллий топонимик ҳолатга тўғри келади. Кондурча, Кандабулоқ, Сок, Кочкори – булар келиб чиқишига кўра туркий сўзлардир. Яъни, Черная речка – Қора ва Қорасу ўзагининг Соок-Суу қисми сақланган бўлиши мумкин.

Бу мудофаа маскани археологик жиҳатдан энди махсус ўрганила бошланди. Кейинги йилларда жангоҳдан ва лагерь ички томонидан темир буюмлар топилмоқда. Ҳозиргача самаралик ўлкашунослар

Ю.Бриков, А.Опарин ва бошқа олимлар коллекциясида 30 га яқин топилма қайд этилган. Улар орасида айрим тангалар Кондурча жангигача бўлган даврга тааллуқли бўлиши мумкин. Темир пайкон, пичоқ ва бошқа темир буюмлар XIV-XV асрлар билан саналаниши мумкин. Сопол буюмлар кам учрайди, бу оддий ҳолат. Чунки, узок юришларда асосан ёғоч идишлар олиб юрилган. Ҳар икки улкан армиядаги аскарлар совутлари, курол-яроғлари, от-уловлари, ҳалок бўлганларнинг жасадлари қаерда – бу ҳақда келгусида олиб борилиши режалаштирилаётган археологик тадқиқотлар натижасига кўра фикр билдириш мумкин бўлади. Тупроқ ва маданий қатламлар таркиби (ёши)ни ўрганиш мақсадида жорий йилнинг сентябрь-октябрь ойларида тупроқшунослар иш бошлаши кутилмоқда. Галдаги вазифа археологик, топографик ва бошқа кузатув изланишларини ҳам тезроқ бошлашдан иборат.

Самара вилояти ўлкашунос археолог олимлари билан келишилган режага асосан, экспедициямиз аъзолари ҳам 2012 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида Амир Темур ҳарбий истехкомида олиб борилаётган археологик илмий-тадқиқотларда иштирок этиб, ўз кўллари билан иккита шурф кавлаб, у ердан чиққан топилмаларни биргаликда ўрганиш мўлжалланмоқда.

Жумладан, Самара вилояти ўлкашунослик музейи директори, археолог олим Л.Кузнецова ва археология бўлими бошлиғи, тарих фанлари номзоди Д.Сташенков билан Амир Темур билан боғлиқ ёдгорликларда ҳамкорликда илмий қазишмалар ўтказишга келишиб олдик.

Кондурча жанги Евроосиё халқлари тарихида бурилиш нуқтаси бўлди. Самарқанддан Волга соҳилларидаги Жигулевск тоғ этакларигача қилинган ҳарбий

сафар тарихда ўз кўлами билан ягона юриш бўлиб қолди. Ушбу жанг Олтин Ўрдани заифлаштирди ва охир-оқибатда у таназзулга юз тутди. Таниқли тарихчи олимлар Бўрибой Аҳмедов, Ҳамид Зиёев, Николай Арнольдov ва бошқалар Тўхтамишхоннинг тор-мор этилиши ва Сарой Берканинг вайрон қилиниши Олтин Ўрдага берилган даҳшатли зарба бўлганлигини таъкидлайдилар. Русияга беҳад азоб-укубат ва талафот етказган мўғуллар зулмининг томири шу тариқа қирқилади. 1395 йилдан бошлаб Олтин Ўрда таназзулга юз тутди. Соҳибқирон нафақат Русия, балки Европа халклари учун ҳам озодлик олиб келишдек буюк ишни амалга оширди.

Юқорида келтирилган фактларга, Кондурча жангининг оламшумул аҳамияти ва унда Соҳибқироннинг тарихий ролига маҳаллий зиёлилар ва аҳоли катта кизиқиш билдирмоқда. Масалан, ўтмиш тарихни ўрганиш борасида Самара вилоятида ҳарбий-тарихий клублар ва қидирув экспедициялари фаолият кўрсатмоқда, фольклор ва этнографик изланишлар олиб борилмоқда. Жумладан, Кондурча дарёси бўйидаги жангга бағишланган ҳарбий-тарихий фестиваль уч маротаба ўтказилган. Биз билан бўлган учрашувда Красный Яр тумани маъмурияти раҳбарлари келгуси йилдан мазкур фестивални тиклаш учун ҳаракат қилишаётганини таъкидлади.

Самаралик рассом А.Малигин буюк Амир Темур сиймосида Кондурча – Сок дарёлари соҳилида жойлашган ҳарбий истехкомнинг ҳозирги кўринишини яратгани ҳам у ердаги зиёлиларнинг ушбу масалага ижобий ёндашаётганини кўрсатмоқда.

Эътиборлиси шундаки, 2012 йил март ойида маҳаллий ўлкашунослар томонидан Кондурча жанг

майдоида маҳобатли эсдалик лавҳаси ўрнатилган. Лавҳага: «*Бу ерда, Сок ва Кондурча дарёлари оралигида 1391 йили Олтин Ўрда хони Тухтамшихонга қарши юриш чоғида Амир Темурнинг ҳарбий қароргоҳи жойлашган. Ёдгорлик Кондурча жангининг 620 йиллиги муносабати билан ўрнатилди*», деган сўзлар битилган.

Илмий экспедициямизнинг сафари давомида биз Санкт-Петербург шаҳридаги Эрмитаж музейига бориб, у ерда сакланаётган, Улуғтоғнинг Олтин Чўкки деб аталган қисмига Амир Темур томонидан бундан 620 йил аввал ўйиб ёздирилган, матни аввалги мақоламизда келтирилган тошбитикни фото ва видеотасвирга олишга муваффақ бўлдик.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Соҳибқирон бобомизнинг тарихий қадамжоларини, унинг ҳарбий юришлари ва бунёдкорлик фаолиятини чуқур ўрганиш борасида олдимизда катта вазифалар турибди.

Бу вазифаларни амалга ошириш учун жиддий ишлар бошланган. Амир Темурнинг Русияни мўғул зулмидан озод қилишдаги буюк хизматлари ўз ҳаққоний баҳосини олиши учун етарли асослар мавжуд. Биз эса улуғ аждодимизнинг ворислари сифатида тарихимизнинг ҳар бир саҳифасини ҳаққонийлик билан халқимизга, биринчи навбатда ёшларимиз онгига етказмоғимиз даркор. Шўролар даврида бир томонлама олиб борилган сиёсат таъсири остида тарихимизга четдан ёки айрим ҳолларда ўзимиздан, баъзида пинҳона ва гоҳида очикдан-очик «тош отишлар»дан ҳимоя этишимиз зарур. Зеро, Юртбошимизнинг «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади», деган сўзлари барчамиз учун дастуриламал бўлиб хизмат қилиши лозим.

АМИР ТЕМУР ЮРГАН ЙЎЛЛАРДА

Бобур халқаро жамоат фонди қошидаги илмий экспедиция ўз анъанасига кўра, улуғ аждодларимиз ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш мақсадида юртимиз ва хорижий мамлакатлар бўйлаб кенг кўламли изла-нишларини давом эттирмоқда. Жумладан, 2011 ва 2012 йил ёз ойларида экспедиция навбатдаги сафарга чиқиб, буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг Олтин Ўрдага юришлари билан боғлиқ керакли маълумотларни тўплади.

Бу ҳақда «Ўзбекистон овози» (2011 йил 9 июль, 2012 йил 8 сентябрь,) «Холис» (2012 йил 19 ва 26 сентябрь) ва бошқа газеталарда ҳисобот мақолалар эълон қилинди. Уларда Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон билан Соҳибқирон ўртасида бўлиб ўтган жанг ўрни тўғрисида айрим фикрлар ўртага ташланган, археология фани билан боғлиқ ҳолда, баъзи мулоҳазалар баён этилган эди. Мазкур чиқишларга илмий жамоатчилик томонидан илиқ муносабатлар билдирилди.

Шуларни инобатга олиб, экспедиция аъзолари 2012 йил сентябрь ойида Қозоғистон, Россия, Озарбайжон, Арманистон, Грузия, Эрон ва Туркменистон давлатлари бўйлаб навбатдаги сафарни амалга оширди. Сафар мобайнида ушбу мамлакатлар ҳудудидаги 70 дан ортиқ аҳоли пунктлари тарихи, бугунги куни, меъморий ва археологик ёдгорликлар, музейлар билан яқиндан танишилди, муқаддас қадамжолар зиёрат қилинди.

Маҳаллий халқ вакиллари – зиёлилар, хунармандлар, олиму уламолар билан учрашдик. Мулоқотларнинг асосий мақсади Соҳибкирон юрган йўллар, улуг аждодларимиздан қолган моддий-маънавий мерос борасида янги далил ва маълумотлар тўплашдан иборат эди.

ЯНА КОНДУРЧА ЖАНГГОҲИ ҲАҚИДА

Шуни таъкидлаш жоизки, Соҳибкирон Амир Темур 1391 йили Тўхтамишхонга қарши юриши олдидан ўғиллари – Умаршайх Мирзо ва Шохрух Мирзога Дашти Қипчок томон йўлга чиқишни буюради. Уч томондан – Самарқанддан, Андижон ва Ҳиротдан келиб қўшилган жанговар аскарлар Олтин Ўрдага қараб юрадилар.

Буюк Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасида энг кескин тўқнашув бўлиб ўтган майдон хусусидаги маълумотлар борган сари кўпаймоқда ва фаразлар янги далиллар билан мустаҳкамланмоқда. Кондурча (Қундузча) жанггоҳидан топилган моддий маданият излари янада яққол кўзга ташланмоқда.

Гап шундаки, Кондурча дарёси ҳавзасидан XIII-XIV асрларга оид ашёлар аввалги йилларда ҳам топилган. Аммо кейинги пайтларда маҳаллий ўлкашунослар (А.Опарин, Ю.Бриков, А.Малигин ва бошқалар) Самара вилояти ўлкашунослик музейи олимлари ва Бобур халқаро жамоат фонди билан ҳамкорликда Самара вилояти ҳудудида илмий изланишлар олиб бормоқдалар. Уларнинг тадқиқотлари натижасида аниқланган осори атикалар сони ҳозирги вақтда 30 дан ортиб кетган.

Мухими, зикр этилган жойдан, яъни Кондурча ва Сок дарёлари қўшилган учбурчак кўринишидаги кенг

соҳил-майдондан Соҳибкирон ҳарбий қароргоҳининг мудофаа иншоотлари топилган. Лашкаргоҳ шимоли-шарқ ва шимоли-ғарб томонларни ўраб турувчи хандақ ва кўтарма ёки тупрок девор кўринишидаги сунъий ғовдан иборат бўлган. Мазкур қароргоҳдаги хандақ ва кўтарма, девор қуриш усули ва типи Олтин Ўрданинг ўша давр мудофаа иншоотларидан тубдан фарқ қилади. Масалан, Волга бўйидаги Булғор ва Биляр каби археологик ёдгорликлардаги химоя иншоотлари ўз ички тузилиши жиҳатидан Кондурчадагига ўхшамайди. Волгабўйи шаҳарлари мудофаа иншоотларида «қозик девор» ёки ёғочлардан (бревно/хода) синч қилиниб, ичи тупрок билан тўлдирилган. Бу ҳолат Амир Темур қароргоҳлари учун хос эмас.

Ана шундай ўзига хос қурилиш жараёнларини ўрганиш учун биз самаралик ўлкашунослар билан мазкур ҳудудда, яъни, Малая Каменка, Трухмянка, Кочкори кишлоқлари чегарасида археологик кузатув ишларини олиб бордик. Бундан ташқари, П.В.Алабин номидаги Самара ўлкашунослик музейи археологлари билан ҳамкорликда жанггоҳда яна учта назорат қудук (шурф) қавланиб, у ерда маданий қатлам қолдиқлари, ҳатто бир қудукда бронза даврига оид қатламлар борлиги аниқланди. Шурфлардаги маданий қатламлар калинлиги 1,5-2 метрга боради. Улар ранги-тусидан бир-биридан ажралувчи, юмшоқ агро ётқизиклардир. Аммо юқоридан ҳисоблаганда 4-қатламда ёғочнинг майда куйик қолдиқлари чиққан. Ушбу шурфдан тупрок қатламлари намуналари лаборатория таҳлили учун мутахассислар томонидан Канадага олиб кетилган. Текширув натижалари тез орада тайёр бўлиши кутилмоқда. Мазкур лаборатория 15–25 йил аниқлик билан қатламлар даврини белгилаш салоҳиятига эга

илмий марказлардан ҳисобланади. Унинг хулосалари Кондурча жанги тафсилотларига янада ойдинлик киритса, ажаб эмас...

ОЛТИН ЎРДАНИНГ САВДО-ИҚТИСОДИЙ МАРКАЗЛАРИ

Соҳибкирон, айрим ғарб олимларининг фикрига қарши ўлароқ, жануби-шарқий Европани босиб олиш ниятида бўлмаган, балки у Олтин Ўрдани эгаллаб, ўзига қарашли бирор ҳукмдорни тахтга ўтказмоқчи бўлган. Асосий мақсад – Қора ва Каспий денгизи йўналишидаги халқаро қарвон йўлини Турон заминига йўналтиришдек улкан стратегик режа эди. Олтин Ўрда худудидан қадим замонлардан XVI аср бошларигача Ғарбни Шарқ билан боғлаган савдо йўли ўтган эди. У манбаларда баъзан «Мўйна йўли» деб ҳам юритилади. Амир Темур даврида ушбу йўлнинг икки тармоғи фаолият кўрсатган. Бири Русь жанубидан Қора ва Қулзум (Каспий) денгизлари бўйлаб, иккинчиси Каспийдан жануброқдаги Шом, Кичик Осиё – Кавказорти, Эрон ва Самарқанд орқали ўтар эди. Кейинги йўлни эгаллаш ва иқтисодий жиҳатдан кучли Табризни қўлга киритиш Олтин Ўрда хонларининг ҳам орзуси эди. Бу йўлдан газмол, мовут, қурол-яроғ, заргарлик буюмлари, қимматбаҳо тошлар, чарм, мўйна, асал, асалари муми, туз, зираворлар, дон, ёғоч, балиқ, икра, зайтун мойи каби товарлар олиб ўтилган. Ушбу қарвон йўли Хоразм ерларидан ҳам ўтган бўлиб, Олтин Ўрда хонларига катта даромад келтирган.

Яна бир қарвон йўли Тан (Ростов-Дон) шаҳридан бошланиб, Сарой Боту, Дашти Қипчоқдан Олтойгача, сўнгра Қорақурум орқали Пекингача давом этган.

Демак, бир сўз билан айтганда, мазкур бепоён ҳудудда ўша даврнинг улкан геополитик манфаатлари мужассам бўлган...

Қуйида экспедиция аъзолари бевосита бориб танишган, Олтин Ўрда давлатида мавжуд бўлган айрим шаҳарлар ҳақида сўз юритамиз.

Ҳожи Тархон (Астрахань) Олтин Ўрда хонларининг кузги қароргоҳи ҳисобланган. XIII асрда Итил дарёсининг чап соҳилидаги Аштархон қишлоғи ўрнида қурилган бу шаҳар ҳақида Ибн Баттута, Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд асарларида маълумотлар учрайди. Ҳожи Тархоннинг тез ривожланиб кетишига сабаб, биринчидан, унинг қулай жуғрофий жойлашуви бўлган. У шимол ўлкалари, Кавказорти, Ўрта Осиё, Хитой, Қримдан келадиган халқаро магистраль йўллар ўтган чорраҳада жойлашган эди. Иккинчидан, Олтин Ўрда хонлари мавсумий қароргоҳининг Ҳожи Тархон атрофида бўлиши ҳам унга кўпгина афзалликлар тугдирарди. Учинчидан, мазкур шаҳар Олтин Ўрда хони фойдасига олинадиган кўплаб солиқлардан озод этилган эди. 1459 йилдан шаҳар Аштархон хонлигининг марказига айланади. 1589 йили Астрахань Кремли қурилган.

Сарой (Сарой Боту) ёки Сарой ал-Маҳрус (Дворец Богохранимый – Аллоҳ паноҳидаги сарой) қолдиқлари ҳозирги Астрахань шаҳридан 80 километр шимолдаги Харобали районининг Селитренное қишлоғи яқинида, Волга ирмоғи Ахтуба (Оқтўба) дарёсининг чап қирғоғида жойлашган. Бу археологик ёдгорлик ҳудудида кўп йиллардан бери қазилма ишлари олиб борилмоқда. Шаҳар даҳаларга бўлиниб бошқарилган. Қуллолар, шишасозлар, металсозлар ва заргарлар даҳалари

ўрганилган. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, «Сарой бозорлар, хаммомлар, диний муассасаларни ўз ичига олган, Мовароуннаҳр меъморчилик услубида қурилган машҳур шаҳарлардан бири бўлган».

Янги Сарой (Сарой Берка) ёки ал-Жадид саройига Олтин Ўрда ҳукмдори Берка томонидан 1260 йили асос солинган. Ўзбекхон даврида хонлик маркази Сарой Ботудан Сарой Беркага кўчирилган. XIV асрнинг биринчи ярми бу шаҳарнинг гуллаган даври ҳисобланади. Сарой Берканинг харобалари ҳозирги Волгоград вилоятининг Ленин райониغا қаршли Царев қишлоғи яқинидадир. Ўрта асрларда шаҳарни ўз кўзи билан кўрган Ибн Баттута шундай ёзади: «...кенг кўчалари, гавжум бозорлари бўлган гўзал бир шаҳар. Унда 13 та жомеъ масжиди ва яна бир неча масжидлар мавжуд. Бу ерда турли халқлар – мўғуллар, руслар, византияликлар, кипчоқлар, черкаслар яшайди. Давлатнинг расмий тили чигатой-турк тили бўлган. Султоннинг саройи Олтинтош деб аталади».

Археологик қазилмаларга кўра, шаҳар асосий кўчалар билан даҳаларга бўлинган. Унинг марказий ва шимоли-ғарбий қисмларида қуллоқлар, жез қуювчилар, суяктарошлар, темирчилар, савдогарлар яшаган. Уларнинг бошпаналари пойдевори ғиштдан кўтарилган ярим ертўла ёки ёғочдан тикланган уйлardan иборат бўлган. Сарой Беркада Темир Хўжа, Ўрду Малик, Келдибек, Хайр Пўлат номларида тангалар зарб қилинган ва муомалага чиқарилган.

Экспедиция аъзолари буюк Соҳибқирон изидан бориб, яна бир кўхна шаҳар харобаси – ўрта аср манбаларида Белжамин (Бельджамен) номи билан юритилган Водян археологик ёдгорлиғи билан танишишга муяссар бўлди.

Белжамин шаҳри Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юришлари муносабати билан ҳам ёзма манбаларда тилга олинган, яъни Терек дарёси соҳилидаги 1395 йилги зафарли жангдан сўнг Соҳибқирон бу ерда тўхтаган. У Белжаминдан чиқиб, Дон дарёсининг қуйи оқими бўйлаб юрган. Ушбу археологик ёдгорлик ҳозирги Волгоград вилоятининг Дубовка шаҳри яқинида, Волга дарёси қуйи оқимининг ўнг қирғоғида жойлашган. Анча вақтдан бери олиб борилаётган археологик изланишлардан аён бўлишича, мазкур шаҳар ҳам худди Сарой Боту ва Сарой Беркага ўхшаб бунёд этилган: шаҳар – кўчалар билан бўлинган уй-жой даҳаларидан иборат бўлган. Худудда уй-жойлардан ташқари турли маҳобатли иморатлар ҳам қурилган. Ана шулардан бири Белжамин жомеъ масжидидир (ўлчами 26x35 м). Масжиднинг яхши сақланган минора асоси ва меҳроби кавлаб очилган.

Яна бир археологик иншоот – мураккаб иситиш тизимига эга бўлган жамоат ҳаммомидир. У тўққизта хонадан ташкил топган ва улар ер ости сопол қувурлари орқали сув билан таъминланган.

Археологларнинг фикрича, тилга олинган Олтин Ўрда шаҳарлари лойиҳасида ўртаосиёлик меъмор ва қурувчиларнинг иштироки, услубини кузатиш мумкин. Масалан, йўлларга сопол ёки ғишт парчалари тўшашда, йўл четида ёки ўртасидан сув ариқлари қовлашда Мовароуннаҳр қурилиш анъаналарининг таъсирини сезиш қийин эмас. Биз сафар чоғида танишган Олтин Ўрда шаҳарларининг деярли барчаси бир вақтнинг ўзида текислик жойда тикланган, улар остида олдинги қурилиш қатламлари йўқ. Улар учун яна бир умумийлик шуки, мазкур шаҳарларнинг барпо этилишида Хуросон ва Хоразм меъморчилик усуллари билан ҳам унумли фойдаланилган.

ТЕРЕК ДАРЁСИ СОҲИЛИДА

Амир Темур Кондурча жангидан роппа-роса уч йил ўтиб, Олтин Ўрда масаласини узил-кесил ҳал этиш учун Тўхтамишга қарши янги юриш бошлади. 1394-1395 йилги қишлоғни Қулзум (Каспий) денгизи бўйидаги Маҳмудобод деган жойда ўтказди. 1395 йил 28 февралда Соҳибқирон Каспий денгизи қирғоғи бўйлаб Дарбанд томон юра бошлайди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Дарбанд ҳокими Ширвоншоҳ Иброҳим Дарбандий Амир Темурга содиклигини намоиш этиб, унга пешвоз чиқади. Ҳатто Амир Темур исмини хутбага қўшиб ўқитади ва унинг номи битилган тилла ҳамда кумуш тангалар зарб эттиради. Бундан мамнун бўлган Соҳибқирон Иброҳим Дарбандийга кимхоб либос ёпиб, тахтини қайтариб беради ва Дарбанд дарасини кўриқлашни ҳам унга топширади.

Соҳибқирон жанг олдидан Тўхтамишхон ҳузурига Шамсиддин Олмалиқийни тинчлик таклифи билан юборади, бироқ Олтин Ўрда хони Амир Темурга рад жавобини бергач, юриш давом эттирилган. Қўшинлар Дарбанд орқали Эльбрус тоғи этакларига етиб боради.

Манбаларда ёзилишича, лашкар шу ерда Тўхтамишхон тарафдорлари бўлмиш «кайтага» деган этник гуруҳ билан тўкнаш келади. Уларнинг бир қисми мўғул тилида, бир қисми турк тилида сўзлашган. Бу гуруҳнинг этник жиҳатдан кимлар экани номаълум бўлиб қолмоқда. Бир тахмин шундан иборатки, бу этник гуруҳ туркий тилнинг қипчоқ қавмига мансуб кумиклар бўлиши мумкин. Кумиклар тил жиҳатидан чигатой (эски ўзбек) тилига жуда яқин туради. Тарихчиларнинг фикрича, бу этник гуруҳ эрамиз бошларида Дарбанд атрофларига келиб ўрнашган қадимий маҳаллий элатлардан бири эди.

Амир Темур лашкари Терек дарёсидан ўтиб, Жулат деган жойда тўхтади. Озиқ-овқат, ем-хашак олинади ва кўшин кўрикдан ўтказилади. Соҳибкирон истехкомларни мустаҳкамлайди, қароргоҳ олдига бир эмас, иккитадан чуқур қаздирадики, бу тадбирлар кўшинни жангга пухта тайёрлаш учун амалга оширилган эди. Бу ҳақда Шарофиддин Али Яздий шундай ёзади: *«Амир Темур мустаҳкамланган қароргоҳ учун жой танлаш ва шу ерда катта кўшинни жойлаштиришни ўз тавачиларига буюрди. Қароргоҳнинг атрофида ҳандақлар қазилиб, қозиқлар қоқилди, бу ҳандақлар кетидан иккинчи – ташқи ҳандақлар қазилди»*.

«Терек жанги» номи билан машхур бўлган бу тўқнашув Шимолий Кавказдаги Терек ва Кума дарёлари оралиғидаги Нўғай даштида 1395 йил 15–17 апрель кунлари бўлиб ўтади. Бу Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамиш билан учинчи, ғоят кескин жанги эди. Унда икки томондан тахминан 450–500 минг киши қатнашган. Амир Темур яна Кондурча жангидаги тактикасини ишга солади. Тўхтамишхон ҳам айнан Соҳибкироннинг усулини қўллайди. Лекин Амир Темур 7 та қўл (лашкар қисмлари)дан иборат ягона жанговар кучни марказлашган ҳолда бошқариб, оғир ва ҳал қилувчи ғалабани қўлга киритади.

Тарихчилар хабарича, Соҳибкирон кўшини Тўхтамишхоннинг қароргоҳида ташлаб кетилган жуда катта бойлик ва хазинага ҳам эга бўлади. Олтин Ўрда хони бутун мулки, хонумонидан, салтанатидан айрилади. У энди ҳеч қачон хонлик тахтига қайта ўтира олмайдиган ҳолатга келтирилган эди. Амир Темур Тўхтамишхонни қувиб, Русиянинг Рязань вилоятигача бориб, Елец шаҳрини ишғол этган.

Энг асосийси, Амир Темурнинг 1391–1395 йиллардаги жанглари Евроосиёни, хусусан, Византияни мўғуллар босқинидан – мукаррар халокатдан қутқаради. Бинобарин, XIV аср охири ва XV аср бошларида Испания қироли элчиси, Франция ва Англия қироллари вакиллари Соҳибқирон давлатининг пойтахти Самарқандга келиб, дипломатик фаолликни кучайтириши бежиз эмас эди.

КАВКАЗ БҲЙЛАБ

Қозоғистон ва Россия орқали Кавказ республикаларига йўналтирилган сафаримиз, юқорида айтганимиздек, Соҳибқирон босиб ўтган йўллар бўйлаб амалга оширилди. Маълумки, Амир Темурнинг бу худудларда бўлиши билан боғлиқ тарихий хотиралар, айрим ёдгорликлар ва жой номлари ҳозиргача сақланиб қолган. Сафар мобайнида ана шундай жойлар ва иншоотлар тарихини ўрганишга ҳам ҳаракат қилинди. Жумладан, Доғистонда «Темир-Ханшура» деган жой бор, асл маъноси «Темирхон шаҳри» демакдир. Мазкур қалъа-истеҳком Амир Темур номи билан узвий боғлиқ. Сабаби Кавказ юриши пайтида, яъни, 1394–1395 йиллари Соҳибқирон шу ерда тўхтаб, ўз ҳарбий қароргоҳини тиклаган. Кейинчалик қалъа-шаҳарга айланган Темир-Ханшура Доғистон халқлари тарихида алоҳида аҳамият касб этган. У 1860 йили Доғистон вилоятининг маркази, сўнгра – 1921 йили Доғистон мухтор республикаси пойтахти бўлган, 1924 йили номи Буйнакск деб ўзгартирилган.

Олтин Ўрданинг Шимолий Кавказдаги бир неча шаҳри харобалари ҳозиргача сақланиб қолган. Булар Маджар, Қуйи Жулат, Юқори Жулат ёки Татартюп каби

шахарлар бўлиб, мазкур кентлар Олтин Ўрда савдо-иктисодий жараёнларида фаол роль ўйнаган.

Соҳибқирон Амир Темурнинг Кавказдаги сеvimли масканларидан бири – бу табиати ғоят гўзал Тоғли Қорабоғдир. Амир Темур табиатнинг бу сўлим гўшасида тўрт бора қишлаган ва ўрдагоҳ бунёд эттирган. Кичик Осиё ҳукмдорларининг элчилари мадад сўраб, мазкур ўрдагоҳга ташриф буюрган. Ҳатто Византия ҳокимининг ноиб, Франция қироли, Султония шахрининг католик миссионерлари нажот сўраб Соҳибқиронга муурожаат этган ва Турон султони уларга мурувват кўрсатган.

Тарихий манбалардан бизга маълумки, Тоғли Қорабоғ ўлкасида Бобур Мирзонинг катта бобоси, Турон ва Хуросон ҳукмдори Абусаид Мирзо ҳам бир неча маротаба бўлиб, Ироқ, Эрон, Кавказорти мамлакатларида тартиб ўрнатган.

Абусаид Мирзо айна шу ўлкада душманлар томонидан ўлдирилган. Таассуфки, Амир Темур бобомизнинг хорижий давлат арбоблари ва элчиларини қабул қилган саройи жойлашган ўрда энди йўқ, вақт ўз ишини қилган – ўрда билан боғлиқ бирор ёдгорлик қолмаган. Бунда, шубҳасиз, сиёсий аҳволнинг беқарорлиги ҳам ўз таъсирини ўтказган кўринади.

Экспедициямиз сафарининг режасида, одатдагидек, ушбу жойлардаги буюк алломаларнинг қабрлари ва қадамжоларини зиёрат қилиш ва ўрганиш ҳам кўзда тутилган эди. Ана шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда, Кавказ ўлкаларида ўзининг бетакрор, умрбоқий асарлари туфайли асрлар оша яшаб келаётган улуғ шоирларнинг номи, хотираси билан боғлиқ жойлар диққат-эътиборимизда бўлди. Жумладан, Боку ва

Ганжа шаҳарларидаги Низомий Ганжавий, Бокудаги Муҳаммад Фузулий ёдгорликлари шаклий маҳобати, меъморий жихатдан ўзига хослиги ва мазмундорлиги билан ҳаммамизда ёрқин таассурот қолдирди. Ҳазрат Алишер Навоийга қардош озарбайжон халкининг катта эҳтироми тимсоли сифатида мамлакат пойтахтидаги Озодлик кўчаси билан туташ хиёбонда қад кўтарган мухташам ҳайкални кўриб, қалбимизда ғурур ва ифтихор туйғулари жўш урди.

Маҳаллий зиёлилар ушбу ҳайкалнинг очилиш маросимида Ўзбекистон раҳбари Ислон Каримов ва Озарбайжон раҳбари Илҳом Алиев иштирок этганини хурмат билан сўзлаб беришди.

Маҳачқалъада эса бизга машҳур шоир ва жамоат арбоби Расул Ҳамзатовнинг ижодий мероси авайлаб сақланаётган хонадонда бўлиш насиб этди. Шоирнинг оила аъзолари билан кизиқарли суҳбат ўтказиб, китоблар ва совғалар айирбошланди.

МАШҲУР МЕЪМОРИЙ ОБИДАЛАР

Навбатдаги зиёрат жойларимиз Арманистон орқали Эрон мамлакатининг Табриз, Техрон, Нишопур ва Машҳад каби тарихий шаҳарлари бўлди.

Эрон Ислон Республикаси пойтахти Техрон замонавий йирик шаҳар бўлиб, XII асрда Рай шаҳри яқинида барпо қилинган. XIV асрдан бошлаб йирик савдо-иқтисодий марказга айланган. Табриз эса Эроннинг шимоли-шарқидаги Шарқий Озарбайжон остони (вилояти)нинг маъмурий марказидир. Табризга III-IV асрларда сосонийлар томонидан асос солинган. Алишоҳ жомеъ масжиди (1310–1320), Кўк масжид (1465) каби тарихий-меъморий ёдгорликлари бор.

Эроннинг шимоли-шарқидаги яна бир тарихий шаҳар Нишопур (Найсабур) III аср ўрталарида сосонийлар шоҳи Шопур томонидан бунёд этилган. Ҳозирда Хуросон вилояти маркази. Умар Хайём, Фаридуддин Аттор каби алломаларнинг киндик қони тўкилган бу табаррук шаҳарда ҳар икки буюк инсоннинг маҳобатли мақбараси сақланган.

Машҳад шаҳри («шаҳид дафн этилган жой» деган маънони билдиради) Темурийлар ва Сафавийлар даврида юксак даражада ривожланган. Бу ерда дунёга машҳур кўплаб меъморий ёдгорликлар мавжуд: Имом Ризо мақбараси (IX аср), Гавҳаршодбегим масжиди (1405–1418), шаҳар яқинидаги Фирдавсий мақбараси шулар жумласидандир. Булар орасида Амир Темурнинг ўғли, Хирот ҳукмдори Шохруҳ Мирзонинг аёли Гавҳаршодбегимга атаб қурилган масжид алоҳида диққат-эътиборга лойиқ. Мазкур бино темурийлар даврига хос улкан бунёдкорлик санъатидан шаҳодат берувчи ажойиб меъморчилик обидасидир. Масжиднинг шимол томонида Имом Ризо мақбараси, шарқида мадраса, ғарбида карвонсарой қад кўтарган.

Имом Ризо мажмуасида махсус бунёд этилган Қуръони карим музейида Бобур Мирзо ихтиро этган алифбода унинг ўзи томонидан кўчирилган Қуръони карим нусхаси ва Шохруҳ Мирзонинг ўғли, машҳур ҳаттот Бойсунқур Мирзо томонидан кўчирилган Қуръони карим сақланади. Бугунги кунда Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейида ҳам Бобур Мирзо ихтиро қилган алифбода кўчирилган Қуръони карим ва Халифа Усмон даврида китобот қилинган нодир Қуръони карим нусхалари сақланмоқда. Улар мозийгоҳнинг зийнати бўлиб, зиёратчилар эътиборини қозонмоқда.

Эслатиб ўтиш жоизки, Гавҳаршодбегимга бағишланган иккинчи меъморий мажмуа Афғонистонда йигирма йил давомида (1418–1438) бунёд этилган. Ушбу мажмуа Ҳиротдаги Мусалло майдонида жойлашган бўлиб, масжид, мадраса ва темурийлар авлодлари макбарасидан иборатдир. У ерда Гавҳаршодбегим ва унинг ўғли Бойсунқур Мирзо дафн этилган. Дахма ёнига кейинроқ Ҳусайн Бойқаро маҳобатли мадраса ва хонакоҳ қурдирган. Гавҳаршодбегимга аталган ҳар икки мажмуа машҳур меъмор Қавомиддин Шерозий раҳбарлигида қуриб битказилган. Машҳур Мусалло майдони ва унинг атрофида Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Камолиддин Бехзод, Султон Ҳусайн Бойқароларнинг ҳам қабр-макбаралари жойлашган.

Эрон ҳудудидаги яна бир зиёратгоҳ туркман халқининг буюк фарзанди Махтумқули (Фироғий)нинг Гургон вилояти марказидан 120 километр наридаги Ақтўқай қишлоғида жойлашган қабр-макбарасидир. Дунёқараши, ижодининг халқоналиги билан барча туркий эл-элатлар орасида катта шухрат қозонган шоир асарларини ўзбек китобхонлари ҳам севиб ўқийдилар. Шу маънода, биз Фироғий қабр-макбарасини топиб, унинг ҳолати билан танишишни, шоир ҳаққига дуои фотиҳа қилишни ўзимизнинг бурчимиз деб ҳисобладик.

Ақтўқай чекка овул бўлишига карамай, Махтумқулига муҳташам ёдгорлик ўрнатилган, макбара остига шоир ва унинг отаси Давлатмамад Озодийга мраммрдан сағана тоши қўйилган.

Маълумки, Марказий Осиё тарихида кўҳна Хоразм қадимий тамаддун марказларидан бири сифатида алоҳида ўрин тутади. У Амир Темур тахтга чиққан даврда Олтин Ўрда таркибида эди. Хоразм ҳудуди

1388 йили узил-кесил Соҳибкирон тасарруфига ўтади. Шу тарика Амир Темур Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмни бирлаштириб, ягона марказлашган кучли давлатни вужудга келтирдик, бу жараён мазкур ҳудудлардаги халқлар ҳаётида ижобий аҳамият касб этди.

Хоразмнинг X–XIV асрлардаги пойтахти Кўҳна Урганч (Гурганч) савдо-иқтисодий ва маданий марказлардан бири ҳисобланган. 1333 йили машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута Гурганчда бўлган. XII–XIV асрларда бунёд этилган ёдгорликлар ўз гўзаллиги ва меъморий ечими билан ҳозир ҳам кишини ҳайратга солади. Биз бу тарихий масканда бўлиб, Нажмиддин Кубро мақбараси, Қутлуғ Темур жомеъ масжиди минораси, Тўрабек хоним мақбарасини зиёрат қилдик.

Ибн Баттутанинг ёзишича, Тўрабек хоним Олтин Ўрда хони Муҳаммад Ўзбекхоннинг кизи, Урганч ҳокими Қутлуғ Темурнинг хотини, Қутлуғ Темур эса Ўзбекхоннинг холаваччаси эди. Нажмиддин Кубро мақбараси эса кубровийлик тариқатининг асосчиси бўлган улуғ ватандошимиз хотирасига бағишлаб қурилган. Нажмиддин Кубро 1221 йили мўғул bosқинчиларига қарши жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлганини барчамиз яхши биламиз.

Экспедициямизнинг навбатдаги илмий сафари натижасида қўлга киритилган тарихий маълумотлар бир ҳақиқатни такрор тасдиқлаб беради. Яъни, Соҳибкирон Амир Темурнинг 1391–1395 йиллардаги Волга бўйига юришлари Русия ҳудудини мўғул ҳукмронлигидан ҳалос этишда ҳал қилувчи роль ўйнади. Шунингдек, ушбу жанглар Эрон, Кавказorti, Ўрта Осиё мамлакатларида мўғул истилосининг бутунлай тугатилишида асосий омил бўлди.

БУЮК БУНЁДКОР

Айни вақтда Соҳибкирон Амир Темур Турон давлати сарҳадларини мустаҳкамлаш ва юрт ободончилиги йўлида улкан бунёдкорлик ишларини амалга оширди. Шунинг учун ҳам Темур ва темурийлар даври дунё олимлари томонидан ўзига хос Ренессанс — Уйғониш даври деб аталади. «Қай бир жойдан бир ғишт олсам, ўрнига ўн ғишт қўйдирдим, бир дарахт кесдирсам, ўрнига ўнта қўчат эктирдим», деб таъкидлайди Соҳибкирон бобомиз.

Амир Темур Мовароуннаҳр ва Туркистон шаҳарлари қатори Султония, Қорабоғ, Бағдод, Дарбанд, Бойлакон каби бир қатор шахру кентларни ва бошқа жойларни ҳам обод этгани тарихий манбалардан яхши маълум. Муаррихларнинг эътирофи этишича, Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида кўплаб мадрасалар, хонақоҳлар, ҳаммомлар, жомеъ масжидлари, боғу бўстонлар, карвон йўлларида работлар, қалъа ва кўприклар бунёд этилган.

Экспедициямизнинг қарийб бир ой давом этган сафари давомида турли мамлакат ва миллат вакиллари билан бўлган учрашув ва мулоқотларимизнинг асосий мавзуини кўхна тарихга эга Ўзбекистонимиз мустақиллик йилларида Президент Ислоҳ Каримов раҳбарлигида олиб борилаётган кенг қўламли сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳалардаги янгиланишлар туфайли таниб бўлмас даражада ўзгариб, юксалиб бораётгани ҳақидаги суҳбатлар ташкил этгани бизга айниқса катта ғурур бағишлайди.

АНДИЖОНДАН БЕНГАЛИЯГАЧА

«Бобурнома» ва бобуршунослик ҳақида

Нафакат ўзбек адабиёти, балки умумтуркий адабиётда «Бобурнома»чалик маълум ва машхур ёзма обида кам топилади. Бу том маънода қомусий мазмун-мундарижага эга бўлган асар. У ўзида уч мамлакат: ҳозирги Ўзбекистон, Афғонистон ва Ҳиндистонни бирлаштиради. Унда мазкур ҳудудларнинг табиати, иқлими, ҳайвонот ва наботот олами, шунингдек, турли-туман халқлар, қабилалар, турли табақа кишилари – ҳарбийлар ва деҳқонлар, табиблар ва ҳунармандлар, ҳокимлар ва уламолар, фуқаро ва зодагонларнинг ҳаёти, уларнинг моддий ва маънавий турмуш шароити, урф-одатларини маросимлари ўзининг ҳаққоний ифодасини топган. Мухими, китоб ўз даврининг кифасини энг кичик тафсилотларига аниқ ва қизиқарли бир йўсинда баён қилади. Унда мавҳум ёки пуч тахмину фаразлар учрамайди. Муаллиф ҳақиқатни ифодалашда на ўзини, на яқин хеш-ақрабларини, на ўзгаларни, на дўсту муҳолифларини аямайди. Барчага бирдай ростгўй ёндашади. Унга барча баробар. Бундан ташқари, «Вақоеъ» муаллифи қомусий билим эгаси бўлиши баробарида, зукко ва инсонпарвар адиб, улуғ саркарда ва улкан салтанат соҳиби, подшо ва фақир, фотиҳ ва дарвешликка толиб бўлган нозиктаъб шахс эди.

Илмий ва бадиий бунёдкорликда ниҳоятда кам учрайдиган ходиса – аниқлик билан тасвирийлик, тафаккур билан қалб омухталашган. Бу китобда ғалати

бир холни, яъни юкорида зикр этилганидек, машрик кишисига хос зарофат билан мағриб аҳли тафаккурига хос аниклик кўшилиб кетганини кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳам «Бобурнома»ни умуминсоний маданий обида дейиш жоиз. Негаки, Бобур сингари инсонлар факат муайян бир иқлим ё худуд намояндаси эмас, балки умумбашарий сиймолар сафига муносиб.

«Бобурнома» чинакам хайратангиз бир асар. Бундай ишни ўзини бус-бутун илмга, ижодга бағишлаган кишигина ярата олади ва ўзининг шу каби биргина асари билан жаҳон фани ва маданияти тарихида номини абадий колдириши мумкин. Зеро, Андижондан Бенгалиягача бўлган неча минг чакирим тупрок йўлни, тоғу тош, сахрою чўлларни гоҳ отлик, гоҳ пиёда босиб ўтган, қўлида қиличу шамшир билан «урҳо-ур, сурҳо-сур» курашган фотих, ғолиб ва мағлуб саркарда ёзган бу хотираларни. Ёзганда ҳам, факат «Вокеанома» эмас, ҳар бир сатри дарду алам билан суғорилган пурмаъно ва гўзал шеърлар, диний ва дунёвий рисоалар, ажойибу ғаройиб таржималар ҳам яратган улкан бир мутафаккир коғозга туширган. Ўзига Тангри ато этган бор-йўғи 47 йилу 10 ойлик умрида шундай маҳобатли бир мерос колдирган.

«Бобурнома» – Мовароуннаҳрдан Германиягача, Ҳиндистондан Франциягача, Буюк Британиядан Покистонгача ўнлаб мамлакатларга ташриф буюрган ва ҳамиша ҳар жойда илиқ кутиб олинган беш асрлик ноёб адабий-тарихий обида. Мовароуннаҳр, Хуросон замини ва муаззам Ҳинд тупроғида танилган, бу юрту элатларни забт этган кудратли темурийзода, подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур кейинчалик Бобурийлар деб аталмиш бутун бир улуғвор салтанатни ўз ижоди, шеърляти ва тарихий обидалари, маърифати, алалхусус,

«Бобурнома»си билан мустаҳкамлади. Қилич кучи билан маҳв этолмаган калбларни, элу элатларни ўз сеҳрли каломи, инсоний самимияти ила забт эта олди. Тилларда бунчалик дoston бўлган, ҳукмдор бўлса-да, барчанинг калбидан меҳр қозонган бошқа бир фотих, жаҳонгир кўрганми бу кўҳна дунё!

Ҳа, Бобур подшоҳнинг қадами етмаган жойларга, иқлим ва мамлакатларга маърифатпарвар шоир ва инсон ҳазрат Бобурнинг овози, асарлари етиб борди. «Бобурнома» Ғарбий Европадаги асосий тиллар – голланд, инглиз, француз, немис тилларига, шунингдек, кунчиқарда япончага, ўртада турку русчага бир неча марталаб ўгирилгани, қайта-қайта чоп этилганини кўз олдимизга келтирсак, ғоят камровдор бир манзара ҳосил бўлади. Фақат таржимагина эмас. Мазкур воқеаноманинг бир қанча кўлёмалари, айникса, Ҳайдаробод ва Қозон нусхалари устида олиб борилган илмий тадқиқотлар, минглаб мақола, луғат ва рисоалар ҳисобга олинса, асарнинг ўзидан юзлаб баробар зиёд илмий маҳсулот дунё юзини кўрган.

Эҳтимол, айрим хорижий ўлкаларда яқин-яқинларгача дунёда ўзбек деган улуғ бир миллат, Ўзбекистон аталмиш қадимий ва мафтункор бир диёр борлигини билишмагандир. Аммо шавкатли Амир Темур билан унинг бешинчи зурриёди бўлмиш буюк маърифатпарвар Заҳириддин Муҳаммад Бобурни, уларнинг оламшумул тарихий ишларини билмаган инсонни маърифатли дунёдан топиш амримаҳол.

«Бобурнома» («Воқеоти Бобурий», «Вақоеъ» деб ҳам юритилади) тўрт марта форсийда, тўрт мартадан инглиз, немис, француз, турк ва рус тилларида, бир марта голланд, итальян, хинд, урду, араб, япон, хитой,

поляк, уйғур ва озарбайжон тилларида чоп этилганининг ўзиёқ унинг нечоғли машхурлигидан далолат бериб турибди.

Шунингдек, Бобурнинг ҳаёти, шахси, ҳарбий ва давлатчилик ҳаракатлари, шажараси – аждод ва авлодлари, бобурийлар салтанати тарихи XVIII аср ўрталаридан бери Европа шарқшуносларининг диққатини жалб этиб келади. Бобур Мирзо ҳақида турли тилларда рисола ва монографиялар, илмий мақолалар, адабий асарлар ёзилган, луғатлар тартиб берилган, ҳарбий юришлари ҳақида хариталар тузилган.

Унинг бой ва серкирра меросини йиғиш, асарлари матнини аниқлаш бўйича қилинган ишлар ҳам таҳсинга сазовор. «Бобурнома»ни Витсен, Д.Дербело, Жон Лейден, Вильям Эрскин, Р.М.Калдекот, С.Лейн Поул, Э.Холден, М. Элфинстон, Жан Луи Бакйе-Грамонт, Г.Эллиот, В.Х.Мореланд, А.Паве де Куртейл, Ф.Г.Талбот, А.Денисон Росс, Аннетта Бевериж, Ҳенри Бевериж, Ҳ.Лэмб, А.Шиммель, М.В.Кўпрулузода каби дунё тан олган йирик шарқшунослар ҳамда Н.И.Ильминский, Н.Н.Пантусов, В.В.Вяткин, Н.И.Веселовский, В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, М.Салье, А.А.Семёнов, А.Ю.Якубовский, И.В.Стеблева, Аҳмад Али Кўҳзод, Абдулхай Ҳабибий, Гулчин Маоний, Шафикахоним Ёркин, Зокир Хусайн, Нурул Ҳасан, Муни Лаъл, С.А.Шарма, Р.П.Трипатхи, П.Саран, Канунга, Муҳиббул Ҳасан сингари машхур рус, хинд, афгон олимлари тадқиқ этган.

Бобуршунослик илмида ўзбек мутахассислари катта ишларни амалга оширган. Чунончи, Абдурауф Фитрат, Ҳ. Ёкубов, Я.Ғуломов, В.Зоҳидов, И.Султон, А.Қаюмов, А. Ҳайитметов, Ф. Сулаймонова, П.Ҳасанов, Н.Маллаев, С.Ҳасанов, Ҳ.Назарова, П.Қодиров, С.Жамолов, С.Жа-

лилов, Б.Валихўжаев, Р.Набиев, А.Абдуғафуров, Б.На-
симов, Н.Комилов, Ҳ.Қудратуллаев, Ж.Шарипов,
М.Холбеков, А.Абдуазизов, Б.Маматов, С.Раҳимов,
Ғ.Хўжаев, Л.Хўжаева, Х.Султонов, Ф.Салимова, С.Шук-
руллаева ва яна бошқа кўплаб олим ва адиблар Бобур
асарларини тарихий, адабий, жўғрофий, таржимавий
ва луғавий манба сифатида тадқиқ этганлар. Сабоҳат
Азимжонова бобурийлар давлатининг ташкил топиши
ҳақидаги илмий ишлари билан танилган. Профессор
Ғайбулла ас-Салом, Неъматилла Отажонов каби олим-
лар «Бобурнома»нинг хорижий таржималари тарихини
чуқур ўрганиб, алоҳида монография яратган.

Хулоса қилиб айтганда, бобомиз Бобурнинг ҳаёти,
давлатчилик фаолияти, адабий ижоди орадан 500 йил-
дан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, жаҳон жамоатчилигининг
эътиборини ўзига тортиб келмоқда. Бундай буюк
шарафга муносиб шахсларни башарият кам кўрган.

2013 йил

Адабиёт ва тарих фанлари силсиласида, мана, бир ярим асрдан ошдики, «бобуршунослик» соҳаси ўсиб чиқди. Гарчи, Бобур ўзимизнинг ватандошимиз бўлса ҳам, кишига таъсир қиладиган жойи шуки, фаннинг бу соҳасига чет элда асос солинди, десак, янглишмаган бўламиз. Шўролар даврида гарчанд «Бобурнома» рус ва ўзбек тилларида нашр қилинган бўлса-да, уларда бу шоҳ асар муаллифининг адабий-бадиий меросига кўпроқ урғу берилди. Унинг шахси, давлатчилик фаолияти масаласида «босқинчи» («завоеватель»), «қонхўр Темур авлоди» деган ҳақоратомуз тамга босилди.

Шундай мураккаб бир шароитда ҳам айрим олимларимиз бобуршунослик билан шуғулланишга, Бобур шахси ва фаолиятига имкон қадар холис баҳо беришга уринишга ўзида журъат топа олди. Чунончи, атоқли олима Сабоҳат Азимжонова Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб тарих фанида Бобурнинг Андижон – Фарғонадаги фаолияти хусусида баъзи тадқиқотлар қилди (1950 йиллар), кейинроқ (1970 йиллар) унинг Ҳиндистондаги фаолияти билан жиддий шуғулланди. Таниқли адибимиз Пиримқул Қодиров даврнинг таҳдиду зуғумларига қарамасдан, машҳур «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар давони» тарихий романларини яратди.

Ўзбекистонимиз мустақилликка эришиб, ўз тақдирини ўз қўлига олгач, ижтимоий-маънавий ҳаётимизнинг кўп соҳалари қатори бобуршуносликка ҳам кенг йўл очилди. Натижада қисқа фурсатда бир қатор тарихчи ҳамда адабиётшунос олимлар етишиб чикдики, улар Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг кўп қиррали ҳаёти, у яшаган тарихий давр, унинг давлатчилик фаолияти, илмий-адабий мероси билан жиддий шуғулланди ва шунинг самараси ўларок кўплаб салмоқли илмий ишлар дунё юзини кўрди.

Ана шундай бобуршунослардан бири Андижонда туғилиб вояга етган тарихчи олим Сайфиддин Жалиловдир. У кишининг Бобур ҳақидаги биринчи илмий-оммабоп мақоласи улуғ аждодимиз таваллудининг 475 йиллиги олдидан атоқли олим Иброҳим Мўминов ташаббуси билан 1958 йили апрель ойида ўтказилган илмий анжуманга бағишлаб «Андижанская правда» газетасида босилган. Газетанинг салкам бир саҳифасини эгаллаган ушбу мақолада Бобурнинг ҳаёт йўли, ўша даврдаги тарихий шароит ва Ҳиндистонда бобуррийлар сулоласи ўрнатилгач, бу ерда янги тамаддун (цивилизация)га асос солинганига биринчи марта эътибор қаратилган.

Тарихимиз қора рангга бўялган, маданий мерос ва қадриятларимиз ҳақида ижобий фикр билдириш мутлақо тақиқланган бир шароитда, «босқинчи» деб юритилган Бобурнинг Ҳиндистонда янги тамаддун бошлаб бергани ҳақида ёзиш ва катта илмий анжуманда гапириш албатта осон эмас эди. Ваҳоланки, Сайфиддин Жалилов ўша йиллари Андижон давлат педагогика институтида номи ҳали фанда маълум бўлмаган ёшгина ўқитувчи эди.

Шундан буён қанча сувлар оқиб ўтди – собиқ сиёсий тузум ўрнида мустақил Ўзбекистон даври бошланди ва ҳаётимизнинг барча жабҳаларида, жумладан, маънавий ҳаётимизда ҳам туб ўзгаришлар рўй бериб, бобуршунослик ҳам фаннинг бутунлай янгича маъно касб этган нуфузли соҳасига айланди.

Бу давр ичида Сайфиддин домла Бобур таваллуд топган Андижонда вояга етган тарихчи-бобуршунос олим сифатида танилди.

Сайфиддин аканинг қаламига мансуб чоп этилган алоҳида китоблардан ташқари Бобур ва у яшаган давр тарихига бағишланган 150 га яқин илмий ва илмий-оммабоп мақолалар домланинг салоҳиятидан сўзлаб турибди.

Айниқса, мустақиллик йилларида нашр этилган «Бобур ва Андижон» (1993 йил), «Бобурнинг Фарғона давлати» (1995 йил), «Бобур ва Юлий Цезарь» (2001 йил) номли китоблари бобуршуносликка доир илмий ишлар қаторидан мустаҳкам ўрин олди.

1992 йили Андижонда Бобур номидаги Халқаро жамғарма ташкил этилгач, Сайфиддин Жалилов унинг раёсат аъзоси этиб сайланди ва ўз асарлари, илмий-оммабоп мақолалари билан мамлакатимиз илм аҳлининг эътиборига тушди.

Олимнинг «Бобур ва Юлий Цезарь» (қиёсий ҳаётнома) номли 20 босма табоқдан иборат асари бобуршуносликда, айтиш мумкинки, алоҳида бир янгилик бўлди. Тарихдан маълумки, қадимги юнон адиби Плутарх (46–120 йиллар) тарихни ўрганишнинг қиёсий ҳаётнома услубига асос солган эди. У қадимги Юнонистон ва Римда ўтган машҳур кишилардан 46 тасини танлаб олиб, улар ҳаётини қиёсий ўрганган. Плутарх ўз асарида қадимги давлат арбобларининг

хаёти, сиёсий фаолияти ва инсоний фазилатлари, шу билан бирга, шахсий иллатларини ҳам ҳаққоний ва холисона тасвирлайди. Қадимги Юнонистон ва Рим давлатларининг тарихи, адабиёти, фалсафаси, сиёсий аҳволи, маданияти билан шуғулланадиган олимлар неча асрлардан буён Плутархнинг мана шу нодир асарига албатта мурожаат қиладилар.

Сайфиддин Жалилов ҳам «Бобур ва Юлий Цезарь» асарини ёзиш учун Плутархнинг ўша машхур «Қиёсий ҳаётнома»сидан илҳомланган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, юртимизда Сайфиддин Жалиловгача ҳеч ким бундай жанрда асар яратган эмас. Шунинг учун ҳам олимнинг ушбу китоби мутахассислар томонидан яхши баҳоланди. Матбуотда китоб ҳақида эълон қилинган тақризларда айрим Ғарб олимлари Бобур фаолиятига баҳо бериб, «Агар яшаган даврлар оралиғидаги катта тафовут ҳисобга олинмаса, у ўрта асрнинг Юлий Цезаридир» дегани таъкидланади (Қаранг: «Икки саркарда». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 2002 йил 15 ноябрь). Шунингдек, мазкур асар қиёсий ҳаётнома яратишда янги услубдир, деб эътироф этилди. (Қаранг: «Тадқиқотнинг янги услуби», «Ўзбекистон овози», 2003 йил 7 январь. А.Қаюмов, «Тарихни ўрганишда янги услуб», «Жаҳон адабиёти», 2005 йил. 6. 165–168- бетлар).

Бобуршунос олимнинг ушбу йирик асари 2004 йили Бобур номли Халқаро мукофотга сазовор бўлгани бежиз эмас.

Сайфиддин Жалилов Бобур халқаро экспедицияси ишларида ҳам фаол қатнашиб, Бобур қадамжолари – Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистон мамлакатларида бўлиб қайтди, Саудия Арабистонида бир неча марта илмий сафарда бўлди. Мана шу илмий

изланишлар натижасида қўлга киритилган турли манбалар ва шахсий таассуротлар самараси ўларок қатор илмий ва илмий-оммабоп мақолалар эълон қилди. Хорижга қилган сафарлари ҳақида эса «Саёҳатнома» номли махсус китоб ёзди (Т.: «Янги аср авлоди», 2002 йил).

«Одамнинг кимлигини билмоқчи бўлсанг, у билан сафарга чик», деган гап халқимизда шунчаки пайдо бўлган эмас. Ҳақиқатан ҳам, сафарда кишининг бор фазилатию нуқсони намоён бўлади. Бизнинг Сайфиддин ака эса, ана шу сафарлар давомида фақат фазилатлари билангина барчамизга ибрат бўлган, бунга сафарлар чоғида ўзим гувоҳ бўлганман. Сафарда самимий суҳбатдош, ишончли ҳамроҳ, ҳазил-мутойибани севадиган хушчақчақ инсон сифатида танилди. Айни пайтда меҳрибон, ўта оддий, камтарин инсон, ҳар қандай вазиятда ҳам оғир-босиклиги, хушфеъллиги билан ҳаммамизни мафтун этди.

Ёдимда, Ҳиротда эканимизда машҳур Мусалло майдони четидаги қадимий қабристонда Хусайн Бойқаро қабрини изладик. Машъум уруш туфайли бу жой ҳам озор топган. Ўша кунги ҳамроҳимиз афғон олими ёрдамида излаганимизни топдик. Не кўз билан кўрайликки, Хусайн Бойқаро номи битилган қимматли қора мрамар тош тўрт парчага бўлиниб ётибди. Сайфиддин акаemiz буни кўриб, росмана хўнграб йиғлаб юборди. Бу ҳолат ўзи ёзган мақоласида ҳам акс этган (Қаранг: «Ҳирот: Алишер Навоий қошида». «Мулоқот», 1994 йил, № 1).

Яқинда Сайфиддин домла Жалилов илмий асарлари библиографиясининг қўлёзмаси билан танишиб чиқдим. Унда тарихимизнинг турли мавзуларига багишланган 20 дан ортиқ китоб, 300 дан зиёд илмий, илмий-оммабоп мақолалар рўйхати келтирилган. Домла ўнлаб халқаро ва республика илмий анжуманларида қатнашган, маърузалар қилган. 2001 йили бобуршунос

сифатида Америка Қўшма Штатларига таклиф қилиниши унинг илмий салоҳияти чет элларда ҳам машхур эканидан далолат беради.

Мен Сайфиддин акани Тошкентда ўқиган йилларидан буён танийман. Иш фаолиятимиз турлича бўлгани сабаб узок вақт учрашмадик. Каминанинг иш фаолияти Андижонга кўчганидан кейин (ўтган асрнинг 60-йиллари ўрталаридан) домла билан яқиндан мулоқотимиз бошланди. Каминанинг Андижон шаҳар ижроия кўмитаси раиси сифатида ҳамюртимиз, буюк инсон Бобур Мирзо таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан бошлаган хайрли ишларимизда домла Андижон педагогика институти доценти, қадимшунос, бобуршунос олим сифатида фаол катнашди.

Домланинг илмий ишлари рўйхати билан танишар эканман, шунга амин бўлдимки, илмий, адабий ҳаёт қайнаб турадиган марказдан узокда, вилоятда туриб шунча илмий иш қилиш ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди. Чин фидойи инсон, ўз юртини, тарихини севган, уни кадрлаган олимгина бунга кодир бўлади. Ҳа, Сайфиддин домла ана шундай сермахсул ижодкор, ёшларга ҳам ибрат бўла оладиган ғайратли олим.

У кишининг илмий педагогик фаолияти ҳукуматимиз томонидан муносиб тақдирланди. «Шухрат» медали ва «Меҳнат шухрати» ордени билан мукофотланди.

Домла Сайфиддин Жалилов бу йил 80 ёшга тўлмоқда. Ана шу умрнинг 60 йили жўшқин иш фаолиятига тўғри келди. Домла бугунги кунда ҳам Андижон давлат университетининг фахрий профессори, Жамғарма раёсатининг фаол аъзоси сифатида мудом ижодий меҳнат билан банд.

Биз домлага узок умр, оилавий бахт, илмий-ижодий фаолиятда эса янги муваффақиятлар тилаб қоламиз.

2008 йил

БОБУР – САЙЁҲ ВА ТАБИАТШУНОС ОЛИМ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур – ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаси, ажойиб шоир, тарихнавис ва табиатшунос олимдир. Унинг комусий асари – “Бобурнома” яратилгандан буён жаҳон зиёлиларининг диққатини қарийб 500 йилдан бери ўзига жалб этиб келмоқда.

“Бобурнома” да мавжуд, лекин шу кунгача олимлар назаридан четда қолиб келаётган соҳа – Бобурнинг табиатшуносликка оид қарашлари тўғрисида алоҳида фикр билдириш жоиз.

“Бобурнома” муаллифи табиатшунос олим ва сайёх сифатида юз берган ходиса-жараёнларни шунчалар синчковлик билан кузатган ва ёритганки, уларнинг кўпчилиги бугунги кун илм-фан хулосаларига вобастадир. Бобур давлат арбоби бўла туриб, табиатшуносликнинг геология соҳасига тегишли ажойиб маълумотлар қолдиргани илм аҳлини то ҳануз тааж-жубга солиб келади. Олим ҳар бир соҳани аниқ билишга интилган ва ўзи яшаган, ҳукмронлик қилган Андижон, Кобул, Агра, шунингдек, бошқа бир қатор шаҳарларнинг табиати, аҳолисининг таркиби, жуғрофий тузилиши, маъмурий бўлиниши, тоғлари, сувлари, водий ва ўсимлик дунёси ҳақида кутилмаган маълумотлар бериши ҳам таҳсинга сазовор. Булардан ташқари, қазилма бойликлари, зилзилашунослик-сейсмология фанига доир турли ходисалар ҳақидаги ўз

фикр-мулоҳазаларини ҳам билдирганки, алломанинг бу фикрлари ҳамон ўз илмий қимматини йўқотган эмас.

Бобурнинг Фарғона водийси, Афғонистон, Ҳиндистоннинг геологияси, сейсмологияси ва фойдали казилма бойликлари ҳақида ёзиб қолдирган маълумот ва материалларини тўплаш, илмий тартиб бериш, тадқиқ қилиб тегишли хулосалар чиқариш учун бир неча йўналишдаги илмий экспедициялар фаолият кўрсатиши лозим, деб ўйлаймиз.

Бобур Фарғона водийси атрофидаги тоғларда, айниқса, Ёттикентда сочма ҳолда феруза ҳамда темир конлари бўлиши мумкинлиги тўғрисида ёзади. Ҳозирги геологлар водийнинг шимоли-ғарбида ҳақиқатан ҳам темир конлари борлигини аниқлашган. Буларга Чокадамбулок, Ғова конларини мисол тариқасида кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистонда ферузанинг ўттизга яқин маъдан конлари мавжуд. Уларнинг кўпчилиги Қурама тоғ тизмасининг жанубий ёнбағрида ва марказий Қизилкумда жойлашган. “Бобурнома”да Ўш шаҳри атрофидаги Барокўх (Сулаймон) тоғида қизил ва оқ рангда жило берадиган ажойиб тош борлиги, ундан ўша замонда ҳам пичоққа даста, камарга тўқа ва бошқа буюмлар ясалганлиги тўғрисида маълумотлар учрайди. Ҳозирги текширишлар шуни кўрсатадики, бу тошдаги жило берувчи кальций деярли юмшоқ, оқ рангли минераллардан ташкил топган. Қизғиш томирлар эса темир оксидлари таъсиридан рангланади. Бизнинг замонамизда бу тошдан қимматли қурилиш материаллари сифатида фойдаланилмоқда.

Бобур Хўжанднинг шимолида Муту-Гил (ҳозирги Оқур) тоғида феруза ва бошқа маъдан конлари мавжуд деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, ўша жойларда

ферузадан бошка яна кўрғошин, рух, кумуш, олтин, вольфрам каби маъданлар борлиги аниқланган.

Улуғ ватандошимиз Афғонистоннинг ер усти тузилиши ва ер ости бойликлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар беради. Чунончи, Бобур “Бобурнома” (1960 йилги нашри)нинг 193-бетида: “Кобул вилоятида 14 та туман бор. Ғурбанд туманидаги тоғларда кумуш кони ва ложувард кони бўлур”, деб ёзади. Ҳозирги кунда Афғонистонда соф кумуш конлари эмас, балки олтин конлари борлиги аниқланган (Бадахшон ва Ғазна вилоятларида). Аммо табиатда кумуш асосан олтин ва кўрғошин-рух маъдани таркибида ҳамроҳ элемент сифатида учрайди. “Ложувард” деб аталувчи кўк рангли қимматбаҳо тош Бадахшон (Помир) тоғларида учрайди (масалан, Сирисанг кони). Ўзбек лексикасида қадимдан сақланиб келаётган “Лаъли Бадахшон” ибораси ҳам шу жойга дахлдордир. Бу жойда ложувард билан бир қаторда кам микдорда ёқут (лаъл) ҳам учрайди. Нуристонда эса зумрад кони очилган. У камёб элемент – бериллий хомашёси сифатида хизмат қилади. Бу борада “Бобурнома”нинг 360-бетида қуйидаги тафсилот бор: “Латофатеким, Ҳиндистонда бор – улуғ вилоятдир. Ва олтин ва ярмоғи (кумуш) калин бўладур”. Дарҳақиқат, бу мамлакат олтин конларига эга. Шулардан энг муҳимлари – Қолар ва Хаттия конларидир (Майсур штати). Қоларда олтин маъдани 3100 метр чуқурликдаги шахтадан олинади. Нодир ва қимматбаҳо тошлар, шу қаторда олмос конлари ҳам мавжуд.

Ҳиндистондаги қатор фойдали қазилмалардан, хусусан, темир, кўмир, боксит муҳим ўрин тутаяди. Муаллиф асарида минерал хомашё хусусида айтилган фикрлари 338–342-бетлардан ўрин олган бўлиб,

“Аграда хиндулар ўз ризолари билан қалин жавоҳир ва жаров Ҳумоюнга пешкаш қилур. Бу жумладан бир ашхар олмос эдиким, бир муқаййим, шунинг қийматини тамом оламнинг икки ярим кунлик харжи дебтур, голибо саккиз мисқолдур”. Дарҳақиқат, бутун оламга машҳур бўлган “Кўхинур” деб аталмиш 787 қарат огирликдаги олмос Годовари ва Киришина дарёлари ҳавзаларидан топилган бўлиб, бобурийларга совға қилинган, ва у асрлар давомида қўлдан-қўлга ўтиб, ниҳоят, 1849 йили Ост-Индия компанияси ихтиёрида қолган, 1850 йили эса Англия қироличаси Викторияга совға қилинган. Ушбу олмос ҳозирда Англияда сақланади.

Бобур табиат мўъжизаларини ўрганар экан, тоғларнинг ташқи кўриниши бир-биридан фарқланишини кузатади. “Кобул вилоятининг шарқ тарафидаги тоғлар икки турлукдир. Андароб, Хоса ва Бадохшанот тоғлари арчалик, қалин чашмалик ва юмшоқ тоғлардир. Нижрав ва Памғонот-Батур, Савод тоғларида ўти қалин, лекин тоғи баланд бўлмаса ҳам, йирик тошлик, от билан юриб бўлмас” (198-бет).

Биз Бобур қадамжойлари бўйлаб сафарда бўлган вақтимизда, юқорида таҳлил этилган геологик жараёнларни кўришга ва кузатишга муяссар бўлдик. Геология фани, қайси бир тоғ сарчашма бўлса, бу ерда тектоник жараёнлар кўпроқ ривож топади, деб ўргатади.

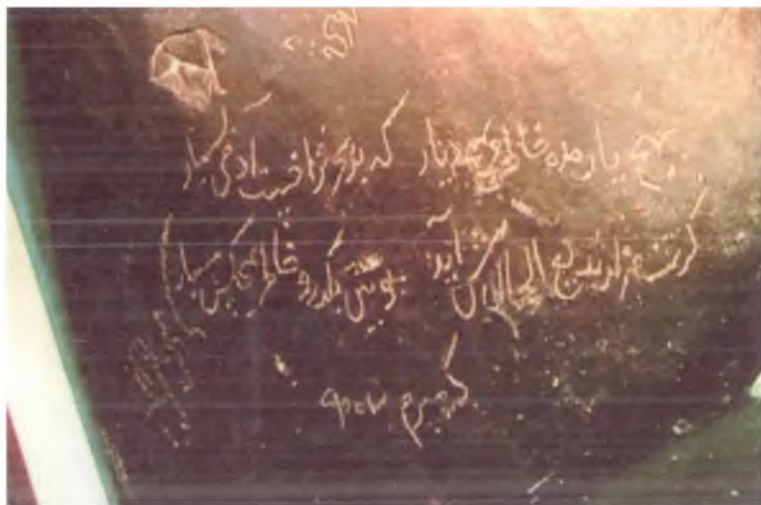
Маълумки, серчашма жойлар сердарахт бўлади. Тоғларнинг дарз кетиши оқибатида тошлар майдаланади, нураш юз бериб тоғ емирилади (Андароб, Хоса, Бадахшанот тоғлари).

Тоғлар ўз ранги билан бир-биридан ажралиб туриши ҳам Бобур диққатини жалб қилади: “Урванинг (Мўлтон вилояти) уч тарафи тоғ воқий бўлубтур.

Андижон. Бобур боғи. 2010 йил.

Бобур тошбитиги.

Машхур Бобур тошбитиги: «Эшитганим борки...».
2009 йил.

Бобур номли халқаро экспедиция Хоруғ шаҳрида. 2009 йил.

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг 525 йиллик тантаналари.
2008 йил.

Кашмир Сринагар. Зайнулобиддин мазороти.
Муҳаммад Ҳайдар мирзо қабри олдиди. 2009 йил.

Кашмир университетида профессор Ашраф Воний
ва бошқа олимлар билан учрашув. 2009 йил.

Челябинск вилояти Варна шаҳри.
Амир Темур минораси. 2010 йил.

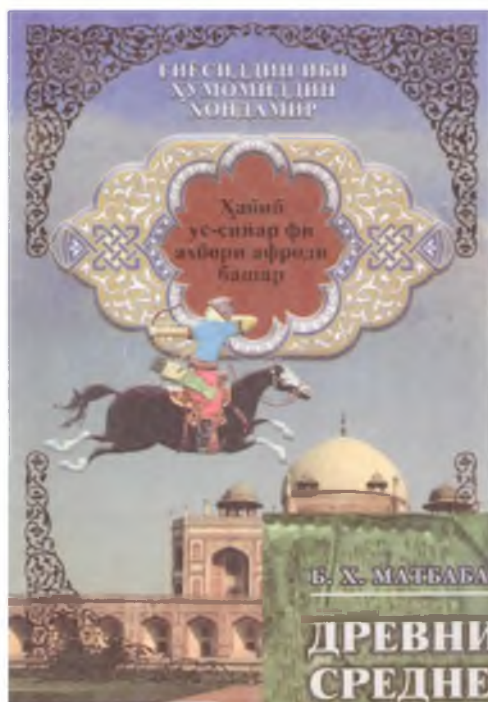

Челябинск вилояти Варна шаҳри дарвозаси.
Дарвоза пештокида шу шаҳар рамзи –
Амир Темур минораси. 2010 йил.

Бобур номли Халқаро жамоат фонди буюртмаси ва
ҳомийлигида нашр этилган асарлардан намуналар.

Бобур номли
 жамғарма
 буюртмаси билан
 таржима ва
 нашр қилинган
 Хондамирнинг
 нодир тарихий
 асари. 2013 йил.

Бобур фонди ҳомийлигида нашр этилган
 Андижон тарихига доир тадқиқот. 2011 йил.

Фонд ташаббуси ва ҳомийлигида тайёрланган
«Бобур энциклопедияси». 2013 йил.

Тошнинг ранги Биёна тошларидек кизил эмастур, бир нима берангроктур”. Сафар чогида биз Мўлтон вилоятида бўлиб, бу ердаги тоғларнинг табиий ранги турланиб туришига тўғри баҳо берилганига имонимиз комил бўлди.

Буюк сиймо ижодига характерли нарса яна шундан иборатки, у ҳарбий юришларда ўзи билан бирга замбараксозларни ҳам олиб юрган. Улар зарур бўлган чоғда замбараклар кўйиб тайёр қилганлар. Лекин “Бобурнома”да қуролни кўйиш учун керакли хомашёнинг қаердан келтирилганлиги ҳақида хабар йўқ. Шубҳасиз, маҳаллий хомашёдан фойдаланилгани аниқ. Чунки “оғир юк”ни – хомашёни сафарда олиб юриш амримахол.

Бобур ўз салтанатига қарашли ерларнинг жуғрофиясини яхши ўрганган сайёҳ, табиатшунос олим сифатида “Бобурнома”да мингга яқин жуғрофий ата-малар – мамлакатлар, шаҳарлар, қишлоқлар, қалъалар, тоғлар, доvonлар, дарё-сойлар номларини келтиради. Шунингдек, ўзи кўрган зилзилалар ҳақида ёзар экан, зилзила оқибатини ҳам таърифлайди (216-бет). У ўзи кўрган Қандаҳор, Чандавал (жанубий Афғонистон) зилзилаларининг гувоҳи сифатида уларнинг оқибатларини ўрганишга киришади ва худди мутахассис каби баён этади: “Зилзила марказида бир парча ер узилиб бир ўк отими масофага учиб бориб тушган ва узилган жойдан булоқ пайдо бўлиб, бир газ кенгликда ер ёрилган. Бир ёнбағирдан тошлар отилиб иккинчи ёнбағирга тушган. Кўп уйлар йиқилиб, ўлганлар бисёр бўлди”, деб таърифлайди Бобур. Бу табиий офатнинг кўпгина хусусиятларини ҳар томонлама ёритиб, сейсмология фанининг макросейсмика соҳаси талабларига мос ахборотлар қолдиради. Ушбу маълумотларга қара-

ганда, Бобур таърифлаган зилзила, Шарқий Оврупада қабул қилинган 12 балли зилзила жадвалига кўра, 9-10 баллга етган, деб тахмин қилиш мумкин.

Бобур номи Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистон жуғрофиясини, табиий бойликларини, бу ердаги геология-сейсмологияга оид табиий жараёнларни ўзбек тилида илк бор ёзган улуғ табиатшунос олим сифатида ҳам тарихда муҳрланиб қолиши, шубҳасиз.

2013 йил

ЖАҲОНГАШТА

Мен сизга ҳикоя қилмоқчи бўлган қаҳрамоним яқинда 80 ёшга тўлди. Лекин у ўзини 22 ёшда ҳис қилади. Кўриниши, қадди-басти нуронийларга хос бўлгани билан ғайрати, шижоати йигитларникидан кам эмас. Ахир, ҳаётининг охириги 20 йилини (деярли ҳар йили!) фақат сафарларда ўтказди. Сафар бўлганда ҳам ниҳоятда қийин, машаққатли, мураккаб йўлларни кезади. У бўлган мамлакатларни санасангиз, санокдан адашиб кетасиз. У босиб ўтган дашту саҳроларни, қорли доvonларни, қирғинбарот уруш ҳукмрон бўлиб, ўқлар ёғилиб турган, тўплар гумбураётган манзилларни кўз олдингизга келтирсангиз, юрагингизни ваҳм босади, этингиз жимирлашади. У инсоннинг ўз олдига қўйган мақсадининг улуғлигига, ҳар қандай шароитда ҳам ўз аҳдидан қайтмаслигига, бир сўз билан айтадиган бўлсак, довюрраклигига тан берасиз, ичдан офарин айтасиз.

Ёшлигида ким дунёни кезишга ошуфта бўлмаган? Масалан, мен ўзим, агар имкони бўлса, дунёнинг чеккаси қадар пиёда боришга тайёр бўлган кезларимни эслайман. Лекин умр ўтган сайин одам ҳаловатга, оромга эҳтиёжманд, “огир карвон” бўлиб боради. Айниқса, олтмишдан ўтганингдан кейин ҳар қандай саёҳат ҳам қонда иштиёқ ёқмай қўяди. Мен сизга таништирмоқчи бўлган инсоннинг узлуксиз сафар-саёҳатлари эса унинг ана шу мўътабар ёшга етганидан кейин бошланди.

Келинг, мен сизга у кезган мамлакатларнинг айримларини санаб берай: Эрон, Туркия, Саудия Арабистони, Сурия, Бирлашган Араб Амирликлари, Иордания, Покистон, Афғонистон, Малайзия, Сингапур, Хитой, Ҳиндистон ва яна бошқа бир канча мамлакатлар.

Дарвоқе, сафар деганда биз кўпроқ поездда йўл босишни ёки учоқда учишни ва етиб борган манзилимизда ораста меҳмонхоналарда ҳордиқ чиқаришни тасаввур қиламиз. Бироқ бизнинг қахрамонимизчи? У ҳар йили чиқиладиган бу узундан-узоқ сафарларга поездда ҳам эмас, учоқда ҳам эмас, оддий машинада, яъни енгил автомобилда отланади. У мамлакатлар чегараларидан ўтишда сафардошлари билан баъзан кунлаб сарғайиб ўтирди, кези келганда тақир даштларда, кимсасиз саҳроларда шундоққина йўл бўйида тунаб, “қоп-тўшак”ларда мизғиди. Машина панд берган ҳоллар ҳам кўп бўлган. Лекин у ҳеч қачон ахдидан қайтмади, энг қийин шароитда ҳам, бирор марта бўлсин, йўлга отланганидан пушмон чекмади, афсус-надомат қилмади. Янаги йил яна янги шижоат ва ғайрат билан йўлга тараддуд кўрди.

У ким? Ортикча сирга ўрамай, айтинг, дерсиз. Оддий, одми инсонни сирга ўраб бўлармиди – у бизнинг замондошимиз. Ҳаммамиз уни кўп бора телеэкранларда кўрганмиз, сафар ҳисоботларини матбуот саҳифаларида ўқиганмиз. Исм-шарифи – Зокиржон Машрабов!

Ҳа, эсингизга тушди: у ўша – Мирзо Бобур хокини юртимизга келтириб, Андижоннинг жаннатмонанд гўшасида унга рамзий қабр бунёд этган Зокиржон Машрабов. Яна уни буюк алломамиз Абу Райҳон Берунийнинг Ғазнадаги экин майдонларига қўшилиб

йўқ бўлиб кетиш арафасида турган қабри қошида забун ўйларга чўмганини ёки Деҳи Канордаги кўхна қабристонни оралаб, белгисиз ётган мавлоно Лутфий қабрини аниқлаганини, кейин унга юртимиздан усталарни, керакли материалларни етказиб бориб, кўркам ва маҳобатли ёдгорлик макбараси ўрнатганлигини телеэкранда кўргансиз.

Сафарлари давомида Зокиржон Машрабов Бобур ҳаёти ва ижодига дахлдор кўплаб қўлёмалар, нодир китоблар, осори атиқаларни қўлга киритди, Ҳиндистонда Бобур зурёдларини излаб топди. Темурийлар салтанатининг дунё маданиятига таъсирини ўрганди ва уни янги лавҳалар билан бойитди. Бир сўз билан айтганда, у Бобур ижодининг чинакам ошуфтасига айланди. Бу борада унинг ўзи, Бобур менинг ҳаётимда тобора чуқурроқ маъно касб этиб борди, дейди. Ҳозирги кунда у “Бобур халқаро жамоат фонди” раиси, Бобур халқаро илмий экспедициясининг раҳбаридир.

Шуниси қизиқки, Зокиржон Машрабов тарихчи ҳам, адабиётчи ҳам эмас. Унинг асл касби – геологлик, тоғу тошлар илми бўйича мутахассис. Унинг Бобур ижодига қандай меҳри тушиб қолганлигининг алоҳида тарихи бор. Шунга шаъма қилган ҳолда, мен ундан сўрайман:

– Сиз Бобурни ўзингизга қачон кашф этган эдингиз?

– Менинг асл касбим – геологлик... – дея бошлайди сўзини у. Бу унинг ўша пайтлардаги, “намунча бобуршуносликка даъво қилади бу?!” дейдиганларга айтадиган гапининг индаллоси эди. Лекин тан олиш керакки, у Бобур номини тилдан қўймай юрган пайтлар оғир пайтлар эди. Менинг эсимда, бир мажлисда ўша давр мафқурасининг жарчиси бўлган “опа” тилидан шу гапларни эшитганман:

– Биласизларми, нималар содир бўлаётибди бизда? Водийдаги бир колхозга Куйбишев номини ўзгартиришиб, Бобур номини қўйишибди-я! Куйбишев ким-у, Бобур ким?! Куйбишев – улуг инкилобчи, Бобур ким – у золим шох, боскинчи!..

Ана шундай даврда Бобур ҳақида роман эълон қилган мухтарам адибимиз Пиримул Қодировга отилган маломат тошларини гапирмай қўя қолай.

– Албатта, мен Бобур номини илгарилари ҳам эшитгандим, унинг кимлигини идрок қилардим, – дея гапида давом этади Зокиржон ака. – Ғазалларини билардим, “Бобурнома”ни ҳам ўқиганман. Лекин унинг тили менга оғирлик қилгани туфайли тўла-тўқис тушунмаганман. Бир воқеа сабаб бўлди-ю, мен Бобурга бутунлай боғландим, қолган умримни шу буюк бобомиз ҳаёти ва ижодини ўрганишга, унинг номини абадийлаштиришга сарфлайман, деб ўзимга сўз бердим. Андижон шаҳар ижроия кўмитаси раислиги лавозимига тайинланган пайтларим эди. Ҳиндистонга сафар йўлланмаси бўлиб қолди. Оилам билан бирга сафарга отландик. Буни қарангки, ўша пайтларда Пиримул Қодировнинг “Юлдузли тунлар”и “Шарк юлдузи” журналида босилган эди. Мен журналнинг асар босилган сонлари саҳифаларини битта китоб ҳолига келтирдим-да, ўзим билан олволдим. Анча қисмини ўқиган эдим. Сафар давомида ўқишни давом эттирдим. Биласизми, қаерда тугатдим уни? Тожмаҳалда. Ярим тун эди. Мармар супада ўтириб яқунладим. Айниқса, асар охиридаги Бобурнинг тахтни ўғли Ҳумоюнга топшириш лавҳаси кўнглимни эзиб юборди. Йиғлаб ўқидим. Шох отанинг ўғилга, кўзим тириклигида тахтни сизга топширишга қарор қилдим, дейиши. Солиҳ фарзанд – Ҳумоюннинг эса,

сизнинг азиз умрингизнинг бир лаҳзаси менга бу тожу тахтдан минг бора қимматлидир, дейишлари...

Мен Бобурнинг кимлигини ўшанда англадим. Дунёнинг ярмини фатх этиб, шундок олис ўлкаларда шундок буюк ишларни амалга оширган зот ўзимизнинг заминимиздан, қолаверса, Андижондан чикмаганми!.. Кўнглим фахр-ифтихор туйғуларига тўлиб-тошди. Ана шу сонияларда ўзимга ўзим боя айтганим – мажбуриятни юкладим.

Бобурнинг 500 йиллик юбилей санасини нишонлаш ҳақида қарор чиққанди. Ҳиндистондан қайтгач, Зокиржон Машрабов шаҳар ижроия кўмитаси раиси сифатида бу санага бағишлаб Андижоннинг сўлим боғида “Ғазал ва мақом кечаси”ни ташкил қилади. Анжуманга Тошкентдан ўзбек шеърятининг ёрқин юлдузи Абдулла Ориповни, илк асарлари билан адабий жамоатчилик назарига тушган Хайриддин Султоновни таклиф этади. Водийнинг оташнафас хонандалари кечага файз бағишлайди. Бу нафис мажлисни гоё муаллифининг ўзи бошқаради. Ушбу тадбирни ўтказиш, шубҳасиз, ўша пайтда катта жасорат эди. Чунки мазкур сана муносабати билан республика ҳукумати қарор чиқарган, лекин бу қарор “хўжа кўрсин”га бўлиб, унда қайд этилган ишларнинг бирортаси амалга оширилиши ҳақида гап ҳам кўзғалмаган эди. Айни шундай вазиятда Зокиржон Машрабов Андижонда Бобурга ҳайкал қўйиш борасида бош қотира бошлайди.

– Мени бир куни обкомнинг биринчи қотиби чакириб шаҳар бош майдонидаги “дохий” Ленин ҳайкали ўрнига янгиси ўрнатилажagini айтди ва уни Москва яқинидаги Митиши шаҳрида жойлашган ҳайкалтарошлик комбинатида қуйдириб келишни менинг зиммамга юклади, – дея ҳикоя қилади Зокиржон

ака. – Бунга 40 тоннага яқин мис кетар экан. Шундан 2 тоннасини Бобур ҳайкалига ишлатишни зимдан мўлжаллаб қўйдим. Менинг илтимосимга кўра андижонлик ҳайкалтарош Абдурашид Сулаймонов ҳайкалнинг гипс нусхасини тайёрлаб ҳам қўйганди. Ҳайкални қуйдираётганлигимни ундан бўлак ҳеч ким билмасди.

“Дохий” ҳайкали тайёр бўлгач, келтирилиб тантана билан бош майдонга ўрнатилди. Лекин, минг афсуски, юқори доираларда Бобурга муносабат кескин ўзгариб, унинг ҳайкали шаҳардаги бир омборхонанинг чанг босган бурчагидан жой олди. Юртда Истиклол тонги отгуни қадар шу бурчакда ётди.

Юбилей айёми яқинлашмоқда эди. “Тепа”дан шошилишч кўрсатма келади. Бу кўрсатма “юбилей тантана қилинмасин, барибир Бобур – боскинчи, уни кўтар-кўтар қилиб бўлмади” деган мазмунда эди. Шунга кўра, юбилей 1983 йили 20 апрель куни вилоят театри биносида ярим соатгина илмий анжуман тарзида “нишонланади”.

Кўп ўтмай, Бобур номини абадийлаштиришда ташаббус кўрсатганлиги учун Зокиржон Машрабов ишдан олинади. Бу воқеани у кишининг ўзи шундок хотирлайди:

– Бир куни идорада ўтирсам, тезда биринчи қаватга тушасиз экан, деб қолишди. Тушсам, фойеда Тошкентдан келган котиба опа кўргазма тахталарини томоша қилаётган киши бўлиб турибди. Мен билан совуққина кўришди-ю, биринчи саволи шу бўлди:

– Нима учун Андижон шаҳрида болалар ўлими кўрсаткичи катта? Горисполком қаёққа қараяпти?

Мен ўзимни йўқотиб қўймасликка ҳаракат қилиб, унга жавоб килдим:

– Бу борада аҳволимиз ҳақиқатан ҳам кониқарли эмас, лекин ишдаги кўрсаткичларимиз яхши.

– Бу – халқнинг хизмати.

– Тўғри, камчиликлар бизники, ютуқлар – халқнинг хизмати.

Котиба менга дилида “кайраб” турган саволини берди:

– Сизга ким ҳуқуқ берди босқинчининг ҳайкалини қуйдириб келишга?

– Ҳеч ким... – дедим мен.

– Айтинг, сизга ким ҳуқуқ берди деяпман?

– Ҳеч ким... – дедим яна. Кейин унинг кўзига бокиб жавоб қилдим. – Мен ўзим... адабиётга, Бобурга ҳурматим туфайли...

– Сиз билан обком бюросида гаплашамиз, – деди “опа” – марказқўм котиби ва шартта бурилиб чиқиб кетди.

Бу “сиёсат” ўз-ўзидан пайдо бўлиб, туйқусдан юзага чиқмаганди. Бу зуғум шўро мафкураси ўзагидан униб чиққан куртаклар эди. Зеро, ушбу салтанат даврида ўзга миллатлар руhini синдириш, тарихини камситиш, уларни кўкартирмаслик борасида нима ишлар қилинмади, қандай чоралар кўрилмади? Бу маҳдудликнинг биргина кирраси шунда кўринадики, ҳукмрон сиёсат айна чоғда ўзига мансуб шахсларни ҳамма ерда “кўтар-кўтар” қилди, Бобур сингари сиймолар ўрнига уларнинг ҳайкаларини келтириб ўрнатди. Бутун халқни уларни тавоф этишга мажбур қилди. Бу сиёсатни фақат ўз ҳудудида эмас, ҳатто ташқи дунёда ҳам юргизишга уринди.

Мустақилликка эришганимиздан кейин кўп ўтмасдан Тошкентдаги, бошқа вилоятларнинг марказларидаги, жумладан, Андижон шаҳридаги “дохий”нинг ҳайкаллари олиб ташланди.

Дунёнинг ишлари кизиқ. Тарих ҳеч қачон бирон-бир шахс измида ёки сохта, инсонийликка зид мафкура ўзанида қолиб кетмайди. Унинг холис ва адолатли тадрижга на бир қолип, на бир тўсик монелик қила олади.

Авлиё киши бир манзилдан ўтиб бораётса, бир тўп одам пастдан тупроқ олиб тепаликка ирғитишаётган экан. Авлиё киши, нима қилаётибсизлар, деса, улар, бу бир инсоннинг хоки, унинг мартабасини юксак қилмоқчимиз, дейишипти. Агар худо унинг мартабасини юксак қилмаган бўлса, беҳуда уринманглар, сизлар юксалтиролмайсизлар, дебди у.

Авлиё зот яна бир манзилдан ўтиб бораётса, одамлар тупрокни лой қилиб тепкилашаётган экан. Нима қилаётибсизлар, дея сўрабди у одамлардан. Бу бир одамнинг хоки, уни тепкилаётибмиз, дейишибди улар. Агар худо унинг мартабасини улуғ қилиб яратган бўлса, тепкилаб овора бўлмаглар, уни хор қилолмайсизлар, деган экан авлиё одам.

Қиссадан ҳисса шулки, кимлардир Бобур Мирзонинг мўътабар сиймосини ҳар қанча таҳқирлашга уринмасин, башариятнинг улуғ алломалари, буюк шахслар, олиму фузалолар унинг шаънини доим юксакда тутдилар, унга ҳар доим ҳайрату эҳтиромда бўлдилар. Келинг, уларнинг Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида айтган сўзларига қулоқ тутайлик.

“Бобур дилбар шахс, Уйғониш даврининг ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган, у санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди”.

Жавоҳарлаъл НЕРУ.

“...Ҳиндистоннинг энг буюк императори, чеҳраси қуёшу ой каби нурли, султонлар султони, беназир Бобур ибн Умаршаїх Мирзо ибн Абусанд Мирзо ибн Мироншоҳ ибн Темурга зудлик билан шуни етказурманки, токи ул олий ҳазрат Европа босқинчиларининг талон-тарожига чек қўйсин”.

ВОЛЬТЕР, буюк француз файласуфи.

“...Ҳиндистон ва унинг 8 минг йиллик тарихи балисли бир товус бўлса, бобурийлар сулоласининг ўша қўн минг йиллик тарихдаги 332 йиллик даври ана шу товуснинг гултожидир”.

Вольдемар ХАНСЕН, инглиз олим.

“Бобур характерининг энг мислсиз белгиси унинг бошиқа ҳукмдорларникига мос келмаслигидир. Оснё тождорларидаги маҳобатли, сунъий характер ўрнига бизнинг кўз олдимизда Бобур табиий, ҳаётини характер билан жонланади. Бобур тахтда ўтирганга қарамай, оддий турмушининг энг яхши туйғуларини ва иштиёқини ўзида сақлаб қолган. Биз Оснёдаги ҳукмдорлар ичидан Бобур сингари гениал ва талантли шахсни камдан-кам учратамиз. Оснёдаги подшолар ичидан Бобурга тенг келадиган биронта ҳам подшоҳ тополмаймиз”.

Вильям ЭРСКИН, “Бобурнома” таржимони.

“Бобурнинг шахс сифатидаги характери таҳсинга сазовордир. У жуда бақувват киши бўлиб, қалъа деворлари устида икки кишини қўлтиқлаб олиб, тўсиқлардан бемалол ўта олар эди. Ҳиндистонда дуч келган ҳар қандай дарёдан сузиб ўта оларди...”

Бобур садоқатли ўғил эди. Меҳрибон ота, содиқ дўст, вафодор эр ва яхши қариндош эди... У саҳий, олижаноб, мард ва жуда маданиятли киши эди...

Л. П. ШАРМА, ҳинд олими.

“Бобур имони комил мусулмон бўлиб, Оллоҳни бир дам хотиридан фаромуш қилмаган, лекин мутаассиб бўлиши даражасидан ўзини тия олган. Сўзамол нотик, истеъдодли саркарда, ор-номуси кучли инсон бўлган”.

Г. Н. ПАНТ, Янги Деҳлидаги миллий музей ходими.

Жаҳоннинг буюк алломалари, олим ва давлат ар-бобларининг Бобур шахси ва унинг инсоният тарихида тутган ўрни борасида холислик билан берган баҳолари, уларнинг дил эътирофларини яна кўплаб келтириш мумкин.

Лекин бугунги куннинг буюк бобурпараси Зокиржон Машрабов билан кечган мулоқотимизда буларнинг бари зикр этилар экан, суҳбатдошим Бобур шахсининг бошқа бир қирраси ҳақида ҳам гап очди.

– Шоҳ Бобурнинг ўн икки минг аскар билан Иброҳим Лўдийнинг 200 минг кишилиқ лашкари устидан ғалаба қозониши ёки азиз фарзанди Ҳумоюнга ўз жонини садқа қилишини эслайлик, – деди у. – Буларнинг барчасида, менимча, қандайдир илоҳийлик бор. Шундоқ экан, бу мумтоз шахсни илми ғайб ҳикматларисиз тавсифлаш мумкинми?..

Дарҳақиқат, Бобур ҳаётида бундай воқеалар кўп бўлган. У салтанат жиловини илк бор қўлга олган кезларни бир хотирлайлик. Фарғона вилояти икки та-рафлама хавф остида қолиб, Самарқанддан Султон

Аҳмад Мирзо Андижонга, Тошкентдан Султон Маҳмудхон Ахсикентга яқинлашиб кела бошлаган эди. Бобур Мирзо ва унга содиқ бекларнинг аҳволи ғоят мушкул эди. Не бахтки, Оллоҳ уларнинг ишини ўнглайди – ҳар икки тарафдаги душман ҳам не бир сабаблар ила ортига қайтади. “Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи билан ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнат махлуқ рост келтурубдир, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдан ўсондилар, балки бу таважжухдин бемурод ёндилар”, деб ёзади Бобур бу воқеани хотирлаб.

Ёзувчи Хайриддин Султон “Бобурийнома” китобида қайд этганидек, бу воқеа бундай содир бўлади, яъни душманларнинг не бир сабаблар ила Андижондан чекиниши ҳозирги Кува туманининг Толмозор қишлоғидан оқиб ўтадиган Қорасув устидаги кўприкда юз беради. Мўр-малахдай бостириб келаётган лашкар кўприк устида тирбанд бўлиб қолади. Ур-йикит тўполонда кўприк кулаб тушади ва Султон Аҳмаднинг кўплаб одамлари ҳалок бўлади. Ғаним қўрқиб ортига чекинади. Бу ходисани, эҳтимол, тасодифга ҳам йўйиш мумкин, аммо бу тилсим замирида ғойибона бир маъно борлиги шубҳасиздир.

Бобур Мирзо Оллоҳ карамига сазовор хосиятли шахс эди. Муттасил қирпичок бўлиб турган бошқа теурийзодалардан фаркли ўларок, Бобур Мирзонинг сиёсати кунба-кун тараккий топа бориши, ўзгалар қон ва жон эвазига мушарраф бўла олмаган ғалабаларга нисбатан тез ва осон сазовор бўлиши чиндан ҳам унинг камоли илоҳий қудратга боғлиқ бўлганлигидан далолат бермайдими?

Эътиборингизни яна бир ходисага қаратамиз. Ҳижрий тўққиз юз саккизинчи йил, қаҳратон қиш,

совук, зимистон кунларнинг бирида Бобур Мирзо бир тилсимлик туш кўрди. Бу даврда Бобур Мирзонинг ишлари тараққийдан таназулга юз тутган эди. Самарқанддан қувилиб, Андижондан айрилиб саргардон юрган пайтларида унинг аҳволи бисёр паришон эди. Ўз ҳолатини ўзи таърифлаб айтганидек, вилоят йўқ, вилоят умидворлиги йўқ, навкар пароканда... Ана шундай маъюс, қутсиз, тахликали кунларнинг бирида у Карнон деган бир масканда ёғий кўлида курсовда қолади. Уни не вақтга қадар изма-из таъкиб этиб келган ғаним навкарлари макр-хийла ила қўлга туширмакка тиришадилар. Бобур Мирзо ёлғиз ўзи, қуролсиз, яроғсиз – имконсизлик комида қолиб, энг сўнгги чорага аҳд қилади: “Муни дегач, манга гариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким, ростлигини айт. Агар иш ўзгачароқ бўлғусидир, худ вузу қилай. Юсуф онглари ичти, вале онинг онтига ким инонадур. Ўзимда бетоқатлиге фаҳм қилдим. Қўптим, боғ гўшасига бордим. Ўзим била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса, охир ўлмак керак...

“Ўзимни ўлимга қарор бердим, – дея қайғули қиссасини давом эттиради Бобур Мирзо. – Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим. Икки рақъат номоз ўқидим, бошимни муножотқа қўйиб, тилак тилайдур эдимким, кўзим уйқуға борибтур. Қўра-дурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яхёнинг ўгли – ҳазрати Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб, кўп жамоати аблақ суворий билан келдилар. Дедиларким, гам емангиз, Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегириб, подшоҳлик маснадига ўлтирғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарга келтуриб ёд этади,

биз онда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг”.

“Ўшал ҳолда хушҳол бўлиб уйғондимким, – дея ҳикоя қилади Бобур Мирзо, – Юсуф Доруға ва ҳамроҳлари бир-бирларига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламок керак.

Бу сўзни эшитиб мен дедимким, сизлар бу йўсунда сўзлашурсиз, қайсингиз менинг қошимга кела олурсиз?.. Ушбу сўзнинг устида эдимким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқ овози келди. Юсуф доруға дедиким, биз агар сизни олиб Танбал қошига борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна кўб киши йиборибтур. Ул якин қилдиким, бу овоз Танбалнинг кишиларининг отини овози бўлғай. Бу сўзни эшитгач, менга изтироб кўпроғ бўлиб, қилур ишимни билмадим...”

Бу сўзларни ўқиган ҳар кимсанинг юраги таҳликали, ҳаяжонли туйғулардан энтикмай иложи йўқ. Бу сониялар авж нуктага кўтарилганда, интизорлик ила кўз тутганимиз мўъжиза содир бўлади: “Ўшал ҳолда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарға фурсат қилмай, деворнинг эски бўлғон еридан раҳна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қутлук Муҳаммад барлос ва Бобои Паргарийким, менинг жон тортқон навкарларим, ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғой, етиб келдилар. Булар ёвук келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкиниб, таъзим қилиб менинг оёғимга йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоғ ҳол бўлдиким, гўё манга янги бошдан худой жон берди. Мен дедимким, ул Юсуф доруғани, бу турғон мазкур мардакларни тутуб боғланг. Ўша мардаклар қоча бериб эдиким, бу ерда бировини тутуб боғлаб келтурдилар...”

Энди тилсим ичидаги тилсимга эътибор қилинг:

“Мен дедимким, сизлар қайдин келасиз?”

Қутлуғ Муҳаммад барлос дедиким, Ахсидин қочиб чиқғонда сиздин айрила тушганда Андижон келдим-ким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдум-ким, Хожа Убайдулла дедиларким(!), Бобур подшоҳ Карнон деган кенттатур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўриб, хушхол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдум, хонларга дедимким, менинг беш-олти ини-ўғлум бор, яна бир неча йигит кўшунгиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайн. Хонлар дедиларким, бизнинг ҳам хотиримизга етадурким, ўшал йўлга борғон бўлғай. Ўн киши тайин қилдилар... Бобои Парғарий дедиким, мен ҳам бориб истармен, ул ҳам икки йигит иниси билан иттифок қилиб отландук. Бу кун уч кундурким, йўл келамиз. Алҳамдуллоҳ, сизни топдук...”

Ростлиги туфайли тоабад боқийликка сазовор Бобур қалами битган ушбу сўзларга ишонмаслик мумкинми? Келинг, инсон руҳиятида содир бўлгувчи бундай ходисотлар сирини шарҳлаб, тилсимини ечиб беришга беҳуда уринмай, бу борадаги тадқиқотни келажак илму фани олдига вазифа қилиб қўяйлик-да, суҳбатимизни давом эттирайлик.

– Ана шундай ноёб хислат ва илоҳий иқтидор соҳиби бўлган буюк бобомизнинг табаррук қадамжоларини тавоф қилмаслик, унинг босиб ўтган изларини кўзга тўтиё қилмаслик мумкинми!.. – деди Зокиржон ака дафъатан жўшиб. Шу асно мен ундан биринчи илмий сафар қандай ташкил этилганлиги борасида гапириб беришини сўрадим.

– Юрагимга, фикру зикримга Бобур сиймоси ўрнаша бошлагани сари бир пайтлар фақат орзу бўлиб

туюлган ғоям аник режа бўлиб шаклланди. Ва у 1992 йили дастлаб “Бобур изидан” номли халқаро экспедиция сифатида расман ташкил этилди. Лекин уни юргизиш учун маблағ ҳам керак эди. Шундан келиб чиқиб, “Бобур номли халқаро жамоат фонди”ни туздик. Бу, албатта, жуда кўп “югур-югур”лар, заҳматлар эвазига амалга ошди. Пойтахтга кўп марталаб қатнашга тўғри келди. Баъзан, бор-э, деворгим келарди. Лекин таслим бўладиган анойилардан эмасдим. Маҳкамалар эшиклари олдида, қабулхоналарда соатлаб кутишимга, баъзан кунлаб сарғайиб ўтаришимга тўғри келди. Турли идораларнинг катта-кичик ходимлари, бўлим бошликлари ишни негадир сансалорликка, пайсалга солишарди. Назаримда, улар нималарнидир нимагадир қизғанишар, лекин нимани нима учун қизғанишаётганини ўзлари ҳам билишмасди. Тўғрироғи, улар ижтимоий ҳаётимизда ҳали янгилик бўлган бундай тузилмаларнинг тартиб-қоидаларини яхши билмаганликлари учун ва буни сездирмаслик учун шундай қилишганини баъзан пайқардим.

– Шундай қилиб...

– Шундай қилиб, 1992 йилнинг 19 майида 12 кишидан иборат илмий экспедиция гуруҳи машинада йўлга чиқишга шай бўлдик. Маҳалла чойхонасида ош дамланди. Оксоқоллардан дуои фотиҳалар олдик. Кейин бизни вилоят аҳли вакиллари, дўстларимиз, яқинларимиз Бобур сўнгги марта Андижондан чиқиб кетган Хакан дарвозаси олдида кузатиб қолдилар.

Манзил олис, ниятлар катта эди! Лекин баридан ҳам масъулият юки оғирроқ эди. Ахир, биз қандай улкан режалар билан сафарга жўнаётганимизни эл-юрт билди, кузатиш маросими халққа овоза бўлди...

Лекин кўпчиликнинг ичида, катта маблағ сарфлаб кетишяпти, қани, нима каромат кўрсатиб келишаркин, деганлар ҳам йўқ эмасди. Биз эса, Оллохдан мадад тилаб, йўлимизда давом этавердик, тўхтамадик.

– Сизга кўп бор сафарларингизда ҳамроҳлик қилган таниқли адиб Қамчибек Кенжанинг хотираларидан ўқиб билдимки, экспедиция фақат машинада йўл босган. Айрим ҳолларда, машина билан кириш тақиқланган мамлакатлар чегарасида сизга йўлни учоқда давом эттиришни маслаҳат беришган. Сиз бунга рози бўлмагансиз...

– Биз мустақиллигини эндигина қўлга киритган мамлакат эдик. Дунё ҳали Ўзбекистонни танимасди. Биз машинамизга “Бобур”, “Ўзбекистон” номларини катта ҳарфлар билан ёзиб қўйгандик. Йўлларда тўхтаганимизда одамлар машинамиздаги ёзувни ҳижжалаб ўқишиб, бизни ўраб олишарди. “Ўз-ба-гис-тан”, бу қандай мамлакат, дея сўрашарди. “Ўзбекистон бу – озодликка эришган мамлакат, Мирзо Бобур ватани!” – дея таништирдик биз.

Кўпинча ана шундай вазиятларда ўзаро мулоқотлар бошланиб кетарди. Экспедиция муддаоси ҳам шу – Заҳириддин Муҳаммад Бобур юрган йўллардан юриб, у ҳақда маълумотлар йиғиш, одамлар билан суҳбатлашиш эди-да! Илгари бундай мулоқотларни тасаввур ҳам қилиб бўлмасди. Чунки бизга хукмрон бўлган давлат бошқа мамлакатларга авваллари сира эзгу ният билан кирмаганди. Кирса ҳам, фақат танкларда, зирҳли машиналарда кирган. Хорижликларнинг бизга ажабланиб, ҳайратланиб боқишларининг бир жиҳати ҳам шундан эди.

Бояги гапингиздан Ҳиндистон чегарасидаги бир воқеа эсимга тушди. Машинамизни ўтказишмади. Бу

мамлакатга биронта чет эл машинаси киритилмас экан. Мен таржимон билан чегарадан ўтиб, Дехлига бордик ва у ердаги тегишли идоралардан рухсат олиб қайтишга муваффақ бўлдик. Бизни Бобур руҳи қўллади.

– Узоқ давом этадиган сафарнинг ўзига яраша гашти ҳам, завқи ҳам бор. Сафардошлар орасида маълум бир муҳит қарор топади ва шу муҳитга хос самимият, ҳазил-ҳузиллар пайдо бўлади. Ҳатто бундай сафарда шеърлар ҳам туғилиши мумкин экан:

Машинамиз – «Тойота»,

Раҳбаримиз – «Бой ота»,

Чойни қуяр – «Чой ота» ва ҳ. к.

Бунда «Бой ота» – сиз, албатта. «Чой ота» – чойни кўпроқ яхши кўрадиган сафардошларингиздан бири... Қандай топилма сатрлар! Юракларнинг чигилини ёзади! Лекин, кошкийди, экспедиция сафарлари доим шундай хуш-хандон кечган бўлса...

– Сафарларимизни доим машаққату ҳамиша таҳликалар остида кечганига сизга иккита мисолни айтсам, кифоя бўлар...

Биринчи экспедициямиз давомида кўп заҳматлар билан Кобулга кириб бордик. Йўлнинг икки чеккасида мажақланган танклар, тўплар, машина қолдиқлари. Бир қўналға кидириб, катта меҳмонхона қаршисидан чиқдик. Унда ҳарбийлар жойлашган экан. Уларнинг қайси гуруҳга мансублигини аниқлаш мақсадида бир оз суҳбат қурдик. Мақсадимизни изҳор қилиб, Бобур Мирзонинг қабрларига бориш учун маҳаллий ҳокимиятнинг қаердан топишимизни сўрадик. Аскарлар гапимизни эшитиб кулишди. Улардан ёшроғи иягини автомат билан қашиб, сўз котди: «Мана – ҳокимият!» Бироқ улар орасидаги бир аскар

бизга илтифотли муносабатда бўлди. Спортчи экан, Ўзбекистонда ҳам бўлган экан. «Ҳозир «Боғи Бобур» бошқа бир ҳарбий гуруҳ кўлида. Қўмондон ҳам шу ерда ўлтиради. Майли, бир таваккал қилиб кўрайлик-чи. Лекин ҳаммани эмас, икки-уч кишини таксида олиб бориб келишим мумкин», деди. Ва биз кўп ўтмай, шаҳар чеккасида жойлашган Боғи Бобурга етиб бордик. Дарвоза олдига рўпара бўлишимиз билан қуролли соқчилар бизни тўхтатишди. Йўлбошловчимиз бизнинг мақсадимизни, айти пайтда ҳаждан келаётганлигимизни унга тушунтирди. «Ҳожи», «ҳаж» сўзларини эшитиб, соқчилар бизга сергак тортиб қарадилар. Сўнг улардан бири боғ ўртасидаги каттакон кўшкка – қароргоҳга қараб маслаҳатлашгани кетди. Ижозат бўлди, улардан иккитаси бизни ичкари бошлади. Бисмиллоҳ айтиб, юрагимиз ҳаяжондан энтикиб, зиналарга қадам қўйдик. Зиёрат чоғи шундоққина боғ ортида, яққол кўриниб турган тоғ этакларида пайдар-пай отишма товушлари эшитилиб турди.

Зиёратдан қайтгач, ҳарбийлардан меҳмонхонада бир кеча тунашга изн сўрадик. «Жойларимизни кизганмаймиз, – деди уларнинг каттароғи, – аммо бир кори хол бўлиб қолса, масъулиятни бўйнимизга ололмаймиз».

Хоналарга жойлашиб, мизғиб-мизғимасимиздан, қасира-кусур, гумбира-гумбир бошланиб кетди, итлар тинимсиз хуриб, осмон зенит тўпларидан ларзага келди, машиналар шовқини, ҳарбийларнинг бақирчакири, дод-фарёдлар борлиқни тутди. Отишма нақ меҳмонхона атрофида бўлаётгандек, дераза ойналари зириллади... Умримиздаги энг узун тунлардан бири ўша тун бўлди десам, сира лоф эмас.

Иккинчи эсдан чикмайдиган воқеа Мари – Чоржўй йўлида, саксовулзор, юлғунзорлар оралаб кетаётганимизда содир бўлди. Навбатдаги экспедиция сафаридан қайтаётган эдик. Чўлга кириш олдидан икки йигит бизга йўл кўрсатиб қўйишганди. Орадан кўп ўтмай орқамиздан бир «Жигули» етиб келиб, ундагилар бизга «тўхтанглар» деган ишорани қила бошлашди. Биз ёрдам сўраяпти деб ўйлаб, машинани тўхтатдик. Шерикларимиздан бири машинадан тушиб, улар томон юра бошларкан, туйқусдан машина ойнасидан чиқиб турган милтиққа кўзи тушиб қолиб, ортига қараб югура бошлади. Яхшиямки, кўнгли бир нимани сезган ҳайдовчимиз моторни ўчирмай турганди. Шеригимиз ҳаллослаб машинага етиб келиши билан, ҳайдовчи газни босди, олға интилар эканмиз, орқамиздан милтиқ овози варанглаб эшитилди. Оллоҳнинг сақлаганини қарангки, ҳеч ким шикастланмади. Кейин кўрсак, сочма ўқ машина ўриндиқлари ва шифтларини тешиб ўтган экан...

Мен экспедиция иштирокчилари бўлган адиблар Хайридин Султон ва Қамчибек Кенжанинг «Сафарнома»лари билан танишганимда йўлнинг турфа азоблари, кутилмаган вазиятлар ва яна бошқа бисёр даҳмазаларига кўп бор дуч келдим. Уларни ўқир экансиз, экспедиция раҳбари иродасига, матонатига, сабр-бардошига яна бир қарра таҳсин айтасиз.

Жумладан, Хайридин Султон «Бобурийнома»сида шундай лавҳани баён қилади: «Эрон худудига ўтгандаги қийналганларимиз ҳолва экан, Бандари Аббос портида кўрганларимиз ниҳоятда ошиб тушди.

Ҳаммамиз терга ботган, кир-чир либосларда ётибмиз. Уст-бошларимиз – машинада, машина эса – камоқда.

Бечора «Бой ота»!

Ҳар бири чойшабдай-чойшабдай(!) келадиган (сўзимнинг ҳеч муболағаси йўқ – сафардошларим тасдиқлашлари мумкин, чунки бутун сафаримиз тафсилотларини унутиб юборишимиз эҳтимол, аммо Бандари Аббосни ўла-ўлгунча унутмаймиз!) олтига қогозни кўтарганча шаҳарнинг у бошидан-бу бошига бўзчининг моқисидай зир югурадилар. Турли-туман идоралардаги юзлаб амалдорларга имзо чектириш, муҳр бостириш учун соатлаб эланиб ўлтирадилар. Бизлар эса... бандаргоҳ ташқарисидаги куйиб-ёниб ётган бостирмача тагида, қайноқ темир ўриндикларда жизганак бўлиб, бир муждага зор аҳволда кунни кеч қиламиз...»

Қамчибек Кенжа «Буюклар изидан» китобида шундай ёзади: «Афғонистоннинг Бомийён ҳудудан ўтиб борардик. Йўллар тор – бир ён тоғ, бир ён – сой. Баъзан йўл бир-бирига ниҳоятда яқин икки баланд тоғ орасидан ўтарди – табиат атайлаб йўл учун жой қолдиргандай эди.

– Бу сувнинг иши, аслида иккала тоғ битта бўлган, – дейди Зокиржон ака геолог – тоғшунос олим сифатида.

Йўлнинг турган-битган ваҳимаси шу ёқда экан. Қоялар остидан ўтамиз. Машина ичида ўтириб, беихтиёр энгашиб оламиз. Бу довонлар олдида Покистондаги Қорақурум ҳам, бошқалари ҳам чикора! Баъзи ерларда машиналарнинг бир-бирига йўл беришига ҳам имкон чатоқ. Бечора ҳайдовчилар машинасини тоққа қапиштириб туришади – омонат осилиб турган харсанглар остида... Сойдаги дўнғалак-дўнғалак бўлиб ётган йирик-йирик тошлар ана шу харсанглардан синиб тушганга ўхшайди. Хатарли тирсак-бури-

лишлар ҳам кўп. Бир темир кўприк бузук экан, «ЖИП»имиз сойдан сузиб ўтди...

Яна тоғ оралаб бораётиб, иккинчи носоз кўприкка дуч келдик. Уни созламоқда эдилар. Ярим соатча туриб қолдик.

Шу манзилда камина шефдан бир танбех олишга «мушарраф» бўлди. Кўча билан ўнгдаги сой оралиғига (ўн беш кадамча) маккажўхори, мош экилган эди. Сой бўйидаги толзор ва унинг остидаги ям-яшил майсазор, у қадар тўғри ўсмаган Калифорния навини эслатувчи – барги йирикрок ва ранги оқишрок тераклар сояси жуда жозибали, айникса, иссиқда димиқиб, қаёққа бош уришни билмай турган одамни беихтиёр ўзига тортар эди. Бир-иккитамиз машина ёнида у ёқдан-бу ёққа юриб ўзимизни чалғитмоқда эдик, мен раҳбардан беижозат (у машина ичида, вақт кетаётганидан хуноби ошиб ўтирган эди) макказор оралаб сой бўйига ўтибман.

– Мина бўлса-чи, Қамчибек Кенжа? – дедилар сўзларини никтаб.

– Мина бўлса, макка экишмасди, – дедим ўзимни оқлаб.

– Ўғри ёки қароқчилар тутиб кетишса-чи? Мен ҳаммангизнинг уйингиздагиларга жавоб бераман...

Йўлда давом этдик, кейин ҳам тикилишиб ўтишлар кўп бўлди”.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, на йўллар машаққати, на довонлар таҳликаси Зокиржон Машрабов юрагидаги шахдни қайтаролди. У йиллар давомида жаҳонгашталиқ ҳадисини ўзлаштириб борди. У ушбу орттирган тажрибаларини Мирзо Бобурга ошуфталигидан туғилган орзуларини рўёбга чиқаришда ҳар гал зукколик билан қўллади. Агар Хал-

каро илмий экспедициянинг бу буюк мақсад йўлида эришган ютуқларини сарҳисоб қиладиган бўлсак, кўп ибратли манзарани кўрамыз. Мазкур Экспедиция ташкил этилган кунидан бошлаб ҳозиргача 20 мартаба хорижга сафарлар уюштириб, дунёнинг 40 дан ортиқ давлатларида бўлди. У давлатларнинг йирик шаҳарларидаги университетлар, музейлар, кутубхоналар, илм-фан марказлари ва шахсий коллекцияларда ижодий мулоқотлар уюштириб, Темур ва темурийлар, Бобур ва бобурийлар асарлари ва улар ҳақидаги ўнлаб тиллардаги китоблар ҳамда қўлёзма асарларни Ўзбекистонга олиб келди ва улар истеъмолга киритилмоқда.

Хатти Бобурий билан битилган Қуръони каримнинг Машҳад шаҳрининг Имом Ризо мажмуасида сақланаётган қўлёзма нусхаси ҳамда Бобур куллиётининг Техрон шаҳрининг Гулистон музейида сақланаётган қўлёзма нусхасининг келтирилиши Экспедициянинг энг ноёб ютуқларидандир.

Қўлингиздаги китобда бу мавзуда батафсил маълумот берилгани туфайли мен бу ҳақда ортиқча тўхталиб ўтирмакчи эмасман.

Энг муҳими, ушбу чет эллардан келтирилган асарлар Ўзбекистонда бобуршуносликнинг янада ривожланишига асос бўлиб, улар илмий истеъмолга мунтазам жалб этилмоқда, олимлар улар устида ишлаб янги-янги тадқиқотлар яратмоқда.

Бобур фондининг қулочи, камрови “ҳалқаро” деган сифатга мос равишда тобора кенгайиб бормоқда. Захириддин Муҳаммад Бобурни яхши биладиган, унинг ижодига ихлоси баланд зиёлилар кўмагида Ҳайдаробод (Ҳиндистон), Лоҳур (Покистон), Абу Даби (Бирлашган Араб Амирликлари), Бильдфельд

(Олмония), Москва (Россия), Ўш (Қирғизистон) сингари дунёнинг кўплаб шаҳарларида унинг бўлимлари ташкил этилди ва у жойларда изчил амалий ишлар олиб борилмоқда.

Жумладан, Олмониянинг “Хонзел” фирмаси раҳбари, Шарк маданиятининг самимий мухлиси Ян Хонзель Зокиржон Машрабовнинг илтимосига кўра, Европа мамлакатларининг музейлари ва кутубхоналарида сақланаётган темурий-бобурийлар тарихига оид қўлёзмалар ва бошқа адабиётларни ўрганиш, имкон қадар улардан нусха олиб, Андижондаги “Бобур ва жаҳон маданияти” мозийгоҳига тақдим этиш мақсадида эътиборга лойиқ ишларни амалга оширди: 1999 йили Ян Хонзель ҳамда ношир, журналист доктор Юрген Андреас рафиқалари билан Андижонга ташриф буюрдилар. Улар ўзлари билан Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳ Ғариб Мирзо ва Бобур Мирзонинг ўғли Комрон Мирзоларнинг Гамбург шаҳрида сақланаётган девонлари тўла матнининг нусхаларини, шунингдек, Ян Хонзелнинг рафиқаси Сюзаннахоним заҳматлари, саъй-ҳаракатлари билан йиғилган яна бир ғоят қимматли ҳужжатлар тўплами – ҳазрати Бобур шахсияти, ҳукмдорлик ва илмий фаолияти ҳамда ижодига оид 140 мингдан ортиқ манба жамланган маълумотномани жамғарма раиси Зокиржон Машрабовга топширдилар.

Агар юкорида баён этилган амалий ва илмий ишларнинг қиммати ва салмоғига назар солсак, Ўзбекистон Қаҳрамони, профессор Озод Шарафиддинов қиёсланидек, экспедиция сафарларини Кусто экспедициясига қиёслаш мумкин ва у айтганидек, бу хайрли сафарлар Ўзбекистон тарихидагина эмас, жаҳон тарихида ҳам катта маданий ходисадир.

Айни чоғда илмий сафарлардан кўзда тутилган энг муҳим максадлардан бири темурийлар сулоласи давомчилари бўлган бобурийлар зурёдларини излаб топмоклик эди. Мен суҳбат ройишини шу томонга бурдим.

– Биз иккинчи сафаримизда ниҳоят Ҳиндистонга кириб боришга муваффақ бўлдик, – Зокиржон ака жиндак хотиралар гирдобига чўмиб, гапида давом этди. – 1993 йил эди чамамда, Ҳайдарободдаги Салор Жанг музейини зиёрат қилиб, меҳмонхонага қайтганимизда у ердаги ходимлар бизни Дехлидан йўқлашаётганлигини айтиб қолишди. Ким бўлди экан? Консулимизмикин ё? Таржимонимиз телефон дастагини олиб, ҳинд тилида гаплашаркан, юз-кўзларига ҳайрат ва қувонч балқиди ва менга қараб: “Зокиржон ака, биз Бобур авлодларимиз, сизлар билан кўришмоқчимиз, деяпти, нима жавоб қилай?” – деб сўради.

– Келишсин, айтинг, ё манзилини айтишсин, борамиз, – дедим мен шоша-пиша.

Уларнинг ўзлари олдимизга келадиган бўлишди. Биз бебаҳо бойлик топиб олган одамдек ўзимизда йўқ эдик. Ҳа, агар улар ҳақиқий бобурийлар бўлишса, биз учун чиндан ҳам баҳоси йўқ, беназир бойлик эмасми? Ахир, сафардан кўзда тутилган асосий максадларимиздан бири ҳам Мирзо Бобур авлодларини излаш эди-ку. Шу пайтгача бу буюк сулоланинг ҳозирда барҳаёт вакиллари ҳақида тайинли бир гап, маълумот йўқ эди-да.

Келишилган вақтдан сал кечроқ ўрта ёшлардаги икки киши кириб келди. Бири қотма ва новчароқ, иккинчиси тўладан келган, сал оксар эди. Улар бизни дарров танишди. Келувчилар ака-ука бўлиб, Зиёвуддин ва Масихуддин Тусийлар экан.

Зиёвуддин анча сўзамол киши экан. Унинг эҳтирос билан ҳақоя қилишича, Бобурий подшоларнинг сўнггиси Баҳодиршоҳ II – Зафар халқни инглизларга қарши курашга даъват этади, лекин кўпчилик бу ҳаракатларга қўшилмайди ва шунинг учун ҳам инглизлар ғолиб келиб, Дехлини эгаллашгач, 1857 йили 20 сентябрь куни Баҳодиршоҳни қамоққа олишади. Буюк Британия ҳарбий суди ҳукми билан у Рангунга (Бирма) умрбод сургун қилиб юборилади. Инглиз босқинчилари исёнчи-курашчилар раҳнамоси бўлган шоҳнинг сарой аҳлю авлод-аждодларини қириб ташлашга киришади. Баҳодиршоҳни – бобурийларнинг сўнгги ҳукмдорини Рангунда 1862 йили 7 ноябрь, жума куни намози аср пайтида 72 ёшида қатл этишади. Шоҳнинг тўнғич хотини Ишрат Маҳалдан туғилган катта ўғли Мирзо Қуёшни (кейинчалик унинг номи Қурайш бўлиб ўзгариб кетган) қариндошлари яшириб қолишган. Тусийлар ана шу Мирзо Қуёшга бориб тақалишар экан. Яъни Мирзо Қуёшдан Мирзо Абдулло, ундан Мирзо Ғафур, Мирзо Ғафурдан эса Мирзо Юсуф деган ўғил, Ҳусни Жаҳонаробегим ва Лайло Уммахони исмли қизлар дунёга келишган. Мирзо Юсуф 18 ёшида вафот этиб кетган, Зиёвуддин Тусий Лайло Уммахонининг тўнғич фарзанди экан.

– Инглизлар бобомиз Баҳодиршоҳга жуда катта лавозим ва маош ваъда қилишган, лекин у халқнинг озодлигини мустамлакачилар кўлига, ихтиёрига топширишдан қатъий бош тортган, – дея ҳикоясида давом этди Зиёвуддин Тусий. – Шундан кейин инглизлар бобурийларни қатли ом қилишга буйруқ беришган. Баҳодиршоҳ саройидаги ҳамма бойликлар таланган!..

Биз Озодлик кунлари, яъни 1947 йилгача Бобурий – Баҳодиршоҳ авлодларидан эканлигимизни

яшириб келдик, акс ҳолда бизни ҳам омон қўйишмасди. 1962 йили Баҳодиршоҳ II вафотининг 100 йиллигига бағишланган маросимлардагина мен ҳам ўзимдан дарак бердим.

Дунё воқеаларидан анча бохабар Зиёвуддин Тусий Ўзбекистондаги янгиликлар билан астойдил қизиқиб тураркан, бобо юртининг мустақилликка эришганидан боши осмонга етиб суюнган экан. У Бобур таваллуди 510 йиллигига қизгин тайёргарлик кетаётганини эшитиб, қувонганидан шу юбилей тантаналарида иштирок этиш истагини билдириб, республикамиз Президенти Ислом Каримовга мактуб ёзиб, унинг жавобини консулдан суриштираётганда консул биз ҳақимизда унга гапирибди.

Бугунги кунгача хорижда яшаётган бобурийлар сулоласига мансуб экани аниқланган инсонлар сони 80 дан ортди. Бобурийлар улуғ сулола эди. Албатта, улар тақдир тақозоси билан дунёнинг турли бурчакларига тарқалиб кетишган. Вақти-соати келиб уларнинг бошқа вакиллари ҳам аниқланса, ажаб эмас.

– Мирзо Бобур ҳеч тушингизга кирганми? – деб сўрадим мен Зокиржон акадан юрагимдаги ички туйғуларга чўмиб.

– Ҳа, Мирзо Бобур ҳазратлари бир марта тушимга кирган, – деди у бир зум тек қолгач. Кейин овози билинар-билинмас титраб давом этди. – Мирзо Бобур Андижонни сўнгги марта тарк этганида Хакандан чиқиб кетган. У ўша тепаликда эмиш... Намозгар пайти... Намоз ўқийётган эмиш... Ортида Андижон чироклари милт-милт кўриниб турармиш. У шу сонияларда Андижонга алвидо айтаётган бўлса-да, бир куни, албатта, қайтиб келаман, деяётгандек эмиш...

Зокиржон ака гапираркан, юраги алланечук ҳисларга тўлиб-тошди. Унинг бу ҳолатида бир пайтлар бу кўрган тушидан ниҳоятда таъсирланганини, ундан ҳали ҳам мутаассир эканлигини сездим.

Менинг кўз ўнгимда ўтмиш жонланиб, кўнглимда ғалати туйғулар ғалаён қилди. Агар Бобур Мирзо ноҳил хону бекларнинг адоксиз низолари, вафосизликларини хиёлати туфайли бу тупроқдан бош олиб кетмаганида тарихимиз ҳукми ўзгачароқ бўлармиди? Узоқ юртларда кад ростлаган обидалар ватанимизда – Андижондами, Самарқанд ёки Тошкентдами бунёд этилармиди? Ёки Аградаги тенгсиз Тожмаҳал мақбараси Марғилондами, Шахрисабздами кад ростлаб, жаҳон аҳлининг ақлу хушини ром этган бўлармиди?..

– Сиздан дафъатан Мирзо Бобур шахсини белгиловчи энг муҳим ҳислатларини санаб беринг дейишса, унинг қайси ҳислатларини айтган бўлардингиз?

– Унинг ростгўй инсон эканлигини айтган бўлардим, аввало. Эътибор қилинг, “Бобурнома”да у ҳамма нарса ҳақида ростгўйлик билан ёзади. Ўзига яқинларнинггина эмас, ўзининг камчиликларини ҳам фош этишдан чўчимайди. Буни ким ёзаяпти? Оддий инсон эмас, шоҳ-а!

Иккинчидан, у танги инсон бўлган. Тириклигидаёқ тахтини ўғлига топширган. Тарихда бундай ходисага жуда камдан-кам дуч келамиз.

Учинчидан, у донишманд ота, меҳрибон падар. Унинг фарзандларига қилган васиятини эсланг. Ўлим тўшагида ётган Бобур Мирзонинг Ҳумоюнга айтган сўзларини тарихчи Абулфазл шундай баён қилади: “Оқилона маслаҳатлар ва юракни ўртаб юборадиган насихатлар айтилди. Шундан сўнг у киши мана бундай

дедилар: “Сўнги нафасим чикмай туриб айтадиган гапим шулким, борди-ю, оға-иниларинг жазога лойик бўлса ҳам, уларга минбаъд жазо бера кўрмагил”. Худди шу кўрсатмага амал қилиб, “жаннат ошён ҳазрат” оға-иниларидан шунча жабру жафолар кўрсалар ҳам, уларга қарши жазо чорасини кўрмадилар”.

Бобур Мирзонинг яна бир хислати – унинг камтарин сиймолиги, ҳамиша Оллоҳни ёдида тутгувчи инсонлигидадир. Зеро, у қўлга киритган зафару ғалабаларини, жумладан, Ҳиндистонни фатҳ этганлигини изоҳларкан, буни биз ўзимизнинг кучу қудратимиздан деб билмаймиз, Тангрининг караму иноятидан деб биламиз, дейди. Бу билан у халққа, шоҳ бўлсам-да, мен ҳам Оллоҳга бир бандаман, мени улуғламанг, ҳамиша Оллоҳни улуғланг, демокчи бўлади.

Бобур Мирзонинг меҳрибон падарлиги ҳақида гап кетганда мен Зокиржон аканинг қизи Дилоромхоннинг унинг ҳақида айтганларини ёдга олдим.

– Эсимни танигандан бери биламанки, дадам турли лавозимларда ишлаб, эл-юрт хизматини қилиб келади, – дейди у тўлиб-тошиб. – Дадам ишни жуда яхши кўради, умрининг асосий қисми идорада, кўчада, сафарларда ўтади. Лекин у қаерда бўлмасин оиласини, бизни бир дақиқа ҳам эсдан чиқармайди. Айниқса, бувижонимга ҳурмати бўлакча. Тошкентга хизмат сафарига борадими, экспедициянинг узоқ сафарларига кетадими, жўнаш олдидан, албатта, бизга: – Онамга яхши қаранглар. Сизлар болам бўлсангиз, онам – энг кичик болам, агар дадамни ранжитмайлик, рози қилайлик десаларинг, бувиларингни хафа қилманглар. Аргарчи нотўғри гапирсаям, хўп, деб билганингча иш тутинглар, аммо зинҳор дилини оғритманглар, – деб

қайта-қайта тайинлардилар. Менинг биттагина ўғлим бор, қани энди уям дадамга ўхшаса, деб орзу қиламан...

Зокиржон Машрабов жуда вақти зиқ, банд одам. Мен у билан дастлаб қўнгироклашганимдаёқ буни сезганман. Чунки кўришувимиз унинг турли тadbирларга боғланганлиги ва, айниқса, яқинда Тошкентда ўтказилиши мўлжалланган “Захириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни” мавзусидаги халқаро илмий анжуманга тайёргарлик ишлари боис бир муддат ортга сурилди. Айни пайтда ушбу анжуманга тайёргарлик ишлари қизгин давом этмоқда эди. Мен шундай тиғиз пайтда унинг вақтини ўғирлаётганлигим ноўринлигини билганимдан суҳбатимиз поёнига етаётганлигини сездириб, дедим:

– Энди оддий савол – иш кунингизни қандай бошлайсиз?

– Мен жуда барвақт тураман. Ибодатимни адо этиб бўлгач, мутолаа қилишга ўтираман. Мен оми одамман... Адабиётчилар, тарихчилар билан суҳбатимиз маънили кечиши учун хар куни у-бу нарсани ўқиб қўймасам бўлмайди...

Менинг кўнглимни мутойиба туйғуси қитиклади: “Сиз оми одам эмассиз. Бугун зиёлиларнинг аксарияти мутолаа қилмай қўйган. Ана ўшалар оми”.

– Мирзо Бобурнинг қайси ғазалини яхши кўрасиз?

– “Ғарибингга тарахҳум айлагилким, андижонийдир” ғазалини. Ушбу ғазалга басталанган кўшиқни қайта-қайта эшитиб тўймайман.

– Зокиржон ака, мана яқинда Истиқлолимизнинг 22 йиллигини тантана қиламиз, агар Ватанимиз мустақилликка эришмаганида сиз бу орзуларингизни рўёбга чиқаролган бўлармидингиз?

– Мутлако. Бундай орзуларнинг ўзи тасаввурга сиғмаган бўларди. Агар юртимиз узра Истиклол тонги отмаганида халқимиз Президентимиз раҳнамолигида ўз озодлигини қўлга киритмаганида, биз, тошкентликларнинг тили билан айтганда, Тўйтепадан нарига ўтолмаган бўлардик. Шунинг учун мен умримнинг асосий палласи Истиклолимиздан кейин бошланди, деб ҳисоблайман. Ахир, менинг барча эзгу ниятларим, мақсадларим Истиклол шарофати билан рўёбга чиқдида! Бобур Мирзони ҳам бизга Истиклол қайтариб бермадими?! Шунинг учун мен баъзан ўзимни Истиклолга тенгдош ҳис этаман. Ёшим бу йил – йигирма иккида... – деди у самимий жилмайиб.

Сухбатимиз давом этарди, илло Зокиржон ака кўнглимдаги тараддудни ва андишани пайқаб, қўйиб юборгиси келмасди. У сиртидан камгап, ўз ўй-режалари билан бандга ўхшаб кўринса-да, агар кулфи дили очилиб кетса, ҳар қандай одамни мафтун қилиб кўяркан.

Сухбатимиз ёзувчиларимиз ҳақида, уларнинг ҳозирги кундаги ижоди, чиқараётган китоблари борасида кетганида Зокиржон ака: “Менинг битта армоним бор”, деди. “У қандай армон?” – сўрадим мен. “Қанийди, бирон-бир ёзувчимиз Бобурнинг ёшлиги ҳақида роман ёзиб берса! – деди у тўлкинланиб. – Қандай зўр иш бўларди! Тарбиявий аҳамиятини айтмайсизми бунинг!..”

Дарҳақиқат, адабиётнинг, кейинги даврларда телевидениенинг ёш авлод тарбиясига кучли таъсир кўрсатганлиги ва кўрсатаётганлигини сира-сира инкор қилиб бўлмайди. Айниқса, бугунги кундаги телесериаллар... Ҳар куни фарзандларимизни экранга ипсиз боғлаб олаётган Корея фильмларини инкор

этиб бўладими? Ҳатто айтиш мумкинки, ёшларимиз ўзимизнинг тарихий қаҳрамонларимиздан кўра ўша фильмлар қаҳрамонларини кўпроқ биладиган даражага етди. Хавотирли жиҳати шундаки, улар ўзимизнинг қаҳрамонларга эмас, уларнинг қаҳрамонларига кўпроқ таклид қилмоқдалар.

Мен ривожланаётган мамлакатлар миллий мафкураси ҳақидаги бир мақола билан танишганимда уларда, айниқса, телесериалларга катта аҳамият берилиши, унинг мавзулари, йўналишлари ҳукумат сиёсати даражасида эканлиги диққатимни тортган эди. Бундай фильмлар ички ва ташқи сиёсатга ҳамоханг тарзда яратилажагини уққан эдим. Кейинги пайтда биздаги айрим киноасарларимизда ҳам мана шундай умумбашарий кўламга интилиш сезилмоқда, албатта. Лекин бу ҳали етарли эмас. Биз фарзандларимизни хориж фильмлари “жодуси”дан халос этиб, ўзимизнинг тарихимиздан ҳикоя қилувчи сериалларга боғламоқлигимиз керак. Зеро, ўзимизнинг тарихимизнинг бошқа халқлар тарихидан сира кам жойи йўқ, бой бўлса бойки, сира қашшоқ эмас. Жумладан, Мирзо Бобур ҳаётининг ўзи оламшумул фильмга ажойиб мавзу бўлолмайдами?!

Мен салобатли хона деразасидан ташқарига қарайдим. Бобур фондининг идораси Андижоннинг энг кўркем гўшаси бўлмиш Бобур номидаги истироҳат боғининг тўрида жойлашганди. Боғда баландликдан ўтувчи осма сим йўл ҳаракатда эди. Бу сўлим гўшанинг турли бурчаклари – истироҳат масканларидан куй-кўшиқлар тараларди.

Шундан сўнг биз кўшни хонага чиқиб, Бобур экспедициясининг халқаро сафарлари ҳақидаги фильмларни томоша қилдик.

Мен фильмларни кўриб ўтириб, айниқса, Ҳиндистон лавҳаларидан беихтиёр таъсирландим. Чунки Ҳиндистон мен учун ғоят қимматли ва бениҳоя азиз диёрдир. Ахир, мен унда қайта туғилганман!.. Махзун хотиралар эсимга тушиб кетди. Юрагимдаги оғир хасталик туфайли Ҳиндистонга йўл олганим... Ёмғир куйиб турган ярим тунда учокдан тушиб: “Ассалом, нажот соҳили!..” дея шивирлаганим... Дунёнинг машҳур жарроҳларидан бири Нареш Треханнинг юрагим суратини компьютерда ўзимга кўрсатиб, бу аҳволда қандай етиб келдинг, дея ҳайратлангани... Дардим бартараф қилиниб, кўзимни очганимда буюк жарроҳ тепамда икки бош бармоғини кўрсатиб, энди отдай бўлиб кетасан, дегани... Соғайгач, шаҳарга чика бошлаб, Миллий театримиздаги бир анжуманга борганимда устоз адиб Пиримқул Қодиров (жойлари жаннатда бўлсин) мени узоқдан кўриб, олдимга келганлиги ва, Мирпўлат, эшитдим, Ҳиндистонга бориб келибсиз, сизни Бобур Мирзо руҳи кўллаган, деганлари...

Ўз-ўзимдан мутаассир бўлиб ўтирганимда Зокиржон аканинг кириб келганини пайқамабман. Ички туйғуларимни унга сездирмадим.

Ёрдамчи йигит навбатдаги дискни қўйди. У Зокиржон аканинг ўзи ҳақидаги ҳужжатли фильм экан. Бир пайт у кенг адирда най чалаётган ҳолатда кўринди.

– Қойил, най чалишни ҳам биласизми? – дедим мен. У киши жилмайиб: – Танбур ҳам чертаман, – деди. – Най чалсам, кўнглим ғуборлари тарқайди. Танбур чертганимда қалбимдаги эзгу туйғуларимни бошқалар билан баҳам кўргандек бўламан...

Мен сафаримнинг иккинчи куни ҳикоямиз қаҳрамони ташаббуси билан ташкил этилган “Бобур ва

жахон маданияти”, “Андижон шаҳарсозлик маданияти” музейларини зиёрат этиб, Мирзо Бобур хоки дафн этилган рамзий қабр ёнида тиловат қилдим. Бобур номидаги ажойиб боғ ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олдим. Кўнглимга қандайдир улуғворлик инганди. Бунинг боисини шарҳлаб беролмайман. Балки, бу ҳаётимизда Зокиржон Машрабовдай шахслар борлигини англаганимдандир. Балки шундай инсонларнинг заминимизда кўп бўлишини орзулаганимдандир? Ҳар қалай, одам астойдил интилса, машаққатлардан кўркмас, ўз олдига қўйган мақсадига эришиши мумкин экан-ку! Нега бизлар фидойиларча ёниб эмас, афсуски, тутаб яшаймиз?!

Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом ҳикоямиз қаҳрамони ҳақида гапириб, унинг машинада босиб ўтган йўллари ўлчаб чиқилса, шак-шубҳасиз, у Гиннеснинг “Рекордлар китоби”дан жой оларди, деганди. Мен Зокиржон Машрабов сингари инсонларнинг умри мазмуни ва салоҳияти сирини уларнинг эзгуликка ошнолигида, ҳаётга муҳаббати ва бағрикенглигида деб биламан.

Шу сония кўнглимда бундан 2–3 йил илгари Андижонга бағишлаб ёзган шеъримнинг ушбу сатрлари қайта такрорланди:

Дарёлардан сўрадим мен: – Сиздай кабир,
Жўмард қалблар қай маъвода, қай маконда?
Улар айтди: – Сен қалбларга боққин, ахир,
Дарёдилли одамлар бор Андижонда!

Пойтахтга қайтарканман, йўл давомида суҳбатдан олган таассуротларим ҳаёлимда мавжланди. Бояги хужжатли фильмда кўриб-эшитганим – мухтарам Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг Республика Олий

Мажлисининг 2003 йил май ойидаги XI сессиясида Бобур фонди ва унинг илмий экспедициясига берган баҳоси кулоғим остида жаранглаб турарди: “Зокиржон ака, Сизнинг фаолиятингиз, фидойи ишларингиз, Бобур бобомизнинг меросини бугунги ёшларимизга, замонамиз кишиларига етказиш, умуман бунинг боқий таъсирини бугунги ҳаётда ташвиқот-тарғибот қилишдаги хизматингиз барчамизга маълум. Халқимиз ҳам жуда яхши билади. Мен шу фурсатдан фойдаланиб, сизга катта раҳмат айтмоқчиман...”

Ўйлайманки, бу сўзларга бутун юртимиз аҳли қўшилади.

Мирпўлат МИРЗО,
*Ўзбекистон Республикасида хизмат
кўрсатган маданият ходими*

ЎЗИШМАЛАРДАН НАМУНАЛАР

ҲИНДИСТОНДАН МАКТУБ

Бобур номидаги Халқаро экспедиция аъзолари Ҳиндистонда бўлганида буюк Бобурнинг авлодларидан бири Лайло Уммахоний ва унинг фарзандлари, жумладан, Зиёвуддин Тусий билан танишиб, мустаҳкам алоқа ўрнатганлиги эндиликда кўпчиликка маълум. Яқинда Зиёвуддин Тусий жанобларидан экспедиция раҳбари Зокиржон Машрабов номига мактуб келди.

Кўйида шу мактубни айрим қисқартиришлар билан эътиборингизга ҳавола этаётимиз.

Ассалому алайкум, азиз Зокиржон Машрабов!

Ишончим комилки, экспедициянгиз ходимлари соғ-омон Ўзбекистонга етиб олдилар. Сиз менинг бобокалоним Бобуршоҳ 1494 йилнинг 6 июнида тож кийиб тахтга чиққанлигини албатта яхши биласиз. Шундай экан, биз ҳаммамиз бу санани Буюктемурийлар салтанати қайта тикланган куннинг 500 йиллиги сифатида байрам қиламиз.

Эсимда бор, 1992 йил ноябрь ойининг охирига ҳафта-сида Ислом Каримов Жаноби олийлари Ҳиндистонга сафар қилган эдилар. Биз бу улуғ зотни самимий кутлаган эдик. Мен бугун у Жаноби олийларига ҳам хат ёзаяпман.

Марҳамат қилиб, экспедиция аъзоларига менинг саломимни ва онам Лайло Уммахонийнинг дуо ва

тилакларини етказиб кўйинг. Менга бизнинг хона-
донимизда 1993 йил 25 август куни олинган суратлардан
юборишингизни сўрайман.

Кўришгунча хайр!

Сизга самимий ҳурмат билан,

Зиёвуддин Тусий,
Ҳиндистон, Ҳайдаробод шаҳри
«Андижоннома» газетаси,
1993 йил 18 декабрь

Ўтмиш меросимиз ва ўлмас қадриятларимизни ўрганиш, тарғибу таъвиқ қилиш борасида ибратли ишларни амалга ошираётган Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция 1997 йилнинг охирида хорижий мамлакатларга қилган навбатдаги сафари давомида бир қатор муҳтоз аждодларимиз қатори улуғ аллома Аҳмад Фарғонийнинг ҳаёти ва фаолиятига оид муҳим маълумотлар тўплади. Миср Араб Республикасининг пойтахти Қоҳира шаҳридан юборилган мазкур мактубда, жумладан, шундай дейилади:

«ЮНЕСКО Бош конференцияси 29-сессиясининг қарори ва Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов жаноби олийларининг Аҳмад ибн Касир ал-Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисида 1997 йил 27 ноябрда чиқарган Фармонига мувофиқ доктор Зокиржон Машрабов бошчилигида мусулмон мамлакатлари бўйлаб илмий сафарга чиққан Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги экспедиция 1997 йил 3 декабрь куни Қоҳирага етиб келди. Экспедиция шу ерда буюк аллома Аҳмад Фарғоний ҳаётига оид илмий ва тарихий фактларни, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан хизматини ўрганиш билан шуғулланди.

Қомусий ақл эгаси, фалакшунос олим, кўплаб ўлмас асарлар муаллифи Аҳмад Фарғонийнинг кексалик чоғида, яъни 861 йили аббосий халифа Абул Фазл Жаъфар ал-Мутаваккил (847–861)нинг буйруғига биноан Нил дарёсидаги сув сатҳини ўлчайдиган иншоот барпо этиш учун Мисрнинг Фустат шаҳрига келганлиги илмий асосда тасдиқланган. Илмий-техник ва меъморий жиҳатдан ғоят улуғвор бу қурилма Нил

дарёсининг Сайёлат ур-Род деган ирмоғига ўрнатилган бўлиб, Ал-Манял туманининг Ар-Род мавзесида ҳозирга қадар асл ҳолатда сақланиб келади. Ўзбекистон Республикасининг Қоҳирадаги элчихонаси ёрдамида Бобур номидаги экспедиция маҳаллий университетлар, илмий ташкилотлар, кутубхоналар ҳамда Миср Араб Республикасининг Тарихий ёдгорликларни қўриқлаш олий кенгаши билан илмий мулоқот олиб борди. Экспедиция Мисрда бўлган бир ҳафта муддат мобайнида Нил дарёсига ўрнатилган мазкур сув ўлчаш иншоотини бориб кўрди, шунингдек, Миср заминида вафот этган Аҳмад Фарғоний мақбарасини излаш билан машғул бўлди.

Экспедиция ишига таникли мисрлик олимлар – Қоҳира университети қошидаги Шарк тадқиқотлари марказининг директори доктор Муҳаммад Халифа Ҳасан ва шарқий тиллар профессори, библиограф, мусулмон кўлёмалари бўйича мутахассис, доктор Насруллоҳ Мубашшир ат-Тарозий ҳам қўшилдилар. Миср Араб Республикаси Тарихий ёдгорликларни қўриқлаш олий кенгашининг археологик тадқиқотлар маркази Бош директори доктор Кавсар Абул Футух ҳам экспедицияга яқиндан ёрдам берди. Синчиклаб изланиш ва ўрганишлардан сўнг буюк аломанинг Фустат шаҳрида вафот этганлиги, Муқаттам тоғининг шарқий қисмидан икки километр масофада жойлашган Имом аш-Шофеъ қабристонига дафн этилгани аниқланди. Вақт ўтиши билан унинг қабри йўқолиб кетган.

Экспедиция аллома дафн этилган жой ва Нил дарёсидаги Аҳмад Фарғоний бунёд қилган сув ўлчаш иншооти пойидан бир ҳовуч тупроқ олди. Бу муқаддас тупроқ илм-фан, маърифат ва жаҳон цивилизацияси ривожига бебаҳо ҳисса қўшган буюк аллома шарафига

Ўзбек халқи Фарғона водийсининг Қува шаҳрида барпо этаётган ёдгорлик мажмуидаги рамзий қабрга дафн этилади.

Аҳмад Фарғонийнинг ҳаёти ва ижоди келгуси авлодлар учун ёркин хотира ҳамда ўзбек ва миср халқи ўртасидаги тарихий қардошлик ва дўстлик алоқаларининг рамзи бўлиб хизмат қилади.

**Доктор Муҳаммад Ҳасан Халифа,
доктор Насруллох Мубашшир ат-Тарозий,
доктор Шамсиддин Бобохонов,
доктор Раҳимжон Қодиров.**

Қоҳира,

ҳижрий 1418 йил шаъбон ойининг бешинчи куни,
милодий 1997 йил 5 декабрь».

*«Халқ сузи» газетаси,
1998 йил 27 январь*

ЯПОНИЯДАН МАКТУБЛАР

Хурматли жаноб З.Машрабов!

Умид қиламанки, ишларингиз жойида.

Киото университетидаги менинг собиқ талабам, профессор Т.Хорикавадан Аннет Бевеижнинг 1905 йили нашр қилинган «Бобурнома» (факсимилеси)ни Сизга юбориш учун олиб келиб беришни сўраган эдим. Умид қиламанки, ушбу китобни Сизнинг фондингиз учун тақдим эта оламан.

Ушбу китоб бир неча йиллардан буён «Бобурнома» устида олиб борилаётган илмий тадқиқотлар учун асосий манба вазифасини ўтаб келмоқда. Бу китоб 1971 йилда қайта нашр қилинган, аммо унинг муковаси асл нусханинг муковасидан фарқ қилади. Ҳозирги вақтда асл нусха жуда ҳам ноёб бўлиб қолган. Ишонаманки, Сизнинг фондингиз бу китобнинг сақланиши учун энг яхши ва жудаям мос жой.

Мустаҳкам соғлиқ ва ишларингизда зафарлар тилайман.

Самимият билан,

Киото университетининг таътилдаги профессори

Эйжи Мано

2003 йил 7 август

* * *

Азизим жаноб Машрабов!

Умид қиламанки, соғлигингиз жойида.

«Бобурнома»даги «зоду буд Андижон вилояти» масаласида мен куйидаги маълумотларни Сизга қў-

шимча қилмоқчиман. «Бобурнома»нинг бу қисмини олимлар қандай таржима қилганликларини текшириб, таҳлилни сизнинг эътиборингизга ҳавола қилмоқчиман.

1) Аннетт Бевериж бу гап («зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб»)нинг бўлагини ўзининг инглиз тилига қилинган барча таржималарида тушириб қолдирган, таржима қилмаган («Бобурнома», инглиз тилида, 1922 йил; қайта нашри 1969 й., Лондон, 318-бет). У киши нима сабабдан бу гапни таржима қилмаганига ҳайронман.

2) Уильям М.Тэкстон « (I) granted him the living from the province of Andizhan», яъни «(мен) унга Андижон вилоятидан яшашга жой инъом этдим» тарзида ўгирган («Бобурнома», Нью Йорк, 2002 йил, 241-бет). Мен бу таржимани умуман маъқулламайман. Бу таржима хато таржимадир.

3) М.Салье ўзининг рус тилига («Бабурнамэ», Тошкент, 1958 йил, 233-бет) амалга оширилган таржимасида бу сўзни «моё родовое владение – Андижан», яъни «менинг наслий мулким» тарзида ўгирган.

4) Ж.Л.Бакю Грамонт бу сўзни ўзининг французча таржимасида («Le livre de Babur», 1980 йил, Париж, 237-бет) «mon pays natal d Andijan» тарзида ўгирган. Бу ибора қуйидагича таржима қилиниши мумкин: «Андижон менинг она Ватаним ёки мен туғилган жой».

5) Рашид Раҳмати Арат бу гапни ўзининг турк тилига қилинган таржимасида («Вақоеъ», Анқара, 1987 йил, 221-бет) «asil vatanim olan Endican vilayetini ona bagishlayak» тарзида келтирган. «Asil vatanim» сўзи «Менинг асл Ватаним – туғилган жойим» маъносини англатади.

Ўтган галги хатимда ёзганимдек, мен ўзимнинг японча таржимамда бу сўзни «кококу» деб, яъни «она ватаним», «юртим» маъносида ўгирдим.

Менинг таржимам 4- ва 5- пунктларга яқин туради.

Хулоса қилиб шуни айтмоқчиманки, Бобурни Андижон вилоятида туғилган, деб айтишга ҳеч қандай тўсиқнинг ўзи бўлмаслиги керак.

Менимча, «зоду буд» сўзининг таржимасига келсак, «ватан» ва «юрт» сўзларининг маъноси «туғилган жой» сўзининг маъносидан кенгрок.

Умид қиламанки, юқоридаги маълумотлар Сизнинг тадқиқотингиз учун асқотади.

Энг яхши тилаклар ила,

Эйжи Мано.

Киото,

2008 йил 27 февраль

* * *

Қадрли жаноб Зокиржон Машрабов!

Ушбу хатим Сиз ва оилангизга эсон-омонликда етиб боради, деб умид қиламан.

Дарҳақиқат, вақт учқур найзадир деганлари рост экан.

Ўзбекистондан Японияга қайтганимдан бери анча вақт ўтди. Ушбу хатим кечикканлиги учун Сиздан узр сўрайман.

Менга кўрсатган самимий меҳмондорчилигингиз учун Сиздан миннатдорман. Менга нисбатан аъло даражадаги илтифотингиз мен кутгандан ҳам юксак бўлди ва бундан ниҳоятда хурсандман. Сизнинг ғамхўрлигингизни умрбод унутмайман. Менга Андижон, Самарқанд ва Тошкентда кўрсатилган хурмат-эҳтиромдан хурсандман. Самарқанд яқинида жойлашган Имом Бухорий мақбарасини илк маротаба зиёрат қилишимиз таассуротларга бой бўлди. Менинг-

ча, бу макбара Ўзбекистон мустақиллигининг бир рамзи ҳамда ислом анъаналарининг барҳаётлигидан гувоҳлик беради.

Темур билан Бобур қароргоҳ сифатида фойдаланган Кониғил водийсини ҳам зиёрат қилдим. Бу водий жуда гўзал ва ўсимлик дунёси ҳам бой эди. У ерда туриб, улар нима сабабдан бу ерни қароргоҳ учун танлашганини тушундим.

Андижондаги «Бобур ва бобурийларнинг жаҳон цивилизацияси тарихида тутган ўрни» мавзuidaги халқаро конференция юқори савияда ўтди. Мен Бобур ва бобурийларга қизиққан жуда кўп олимлар билан танишдим. Масалан, афғонистонлик Муҳаммад Ҳалим Ёркин ва Шафиқа Ёркин билан неча йиллардан бери учрашишни орзу қилардим, аммо ҳеч имкони бўлмаганди. Мен ўзбекистонлик етук бобуршунос олимлар – Азиз Қаюмов, Саидбек Ҳасанов, Ҳасан Қудратиллаев, Ваҳоб Раҳмонов, Ансориддин Иброҳимов, ёш магистрант Дилдорахон Ҳошимова ва бошқалар билан бўлган учрашувларни ҳали узок эслайман.

«Бобурнома»нинг бир боби ҳақидаги Ваҳобнинг фикри мени жуда қизиқтириб қўйди. Унинг айтишича, Хитойдан келаётган минг бош қорамолдан иборат (сигир ёки қорамол) қарвон Андижон яқинида қучли қор бўронига дуч келади. Аннетта Бевериж ва мен қарвонда қорамол бўлиши мумкин эмас, балки матн «минг дона чодир ёки минг бош уйли» кўринишида таржима қилиниши керак, деб ҳисоблаганмиз. Ишончим қомил бўлдики, биз нотўғри таҳлил қилган эканмиз. Ваҳоб ҳақ. Бундай мисоллардан кўпини келтиришим мумкин. Дарҳақиқат, кўп нарса ўргандим ва шулар асосида Бобурга оид билимларимни янада мустаҳкамлаш ниятидаман.

Бобурнинг туғилган жойи ҳақидаги масалага келсак, Бобур Андижонда туғилиб ўсган. Электрон хатимда таъкидлаганим ва «Бобурнома»да ёзилганидек, Бобурнинг зоду буди (туғилиб-ўсган жойи) Андижон. Янаям аниқроғи, Бобур «Бобурнома»да ёзганидек, унинг зоду буди Андижон вилояти. Менинг авваллари, яъни Бобур даврида Андижон вилояти таркибига Ахси ҳам кирган бўлиши мумкин-ку, деган тахминим ҳам йўқ эмасди. Аммо энди ишончим комилки, бундай бўлиши мумкин эмас. «Бобурнома»нинг бир жойида Ахси вилояти деган ибора учрайди (Эйжи Мано, «Вақоъ» («Бобурнома»). Танқидий матн, 33-бет, 17-қатор).

Бундан маълум бўладики, Бобур даврида Андижон ва Ахси алоҳида-алоҳида вилоятлар бўлган, Ахси Андижон вилояти таркибига кирмаган. Дунё бобуршунос олимлари, жумладан, Бакю Грамонт, Рашид Раҳмати Арат, Азиз Қаюмов, Саидбек Ҳасан, мен ва бошқалар, ҳеч шак-шубҳасиз, Бобурнинг туғилиб ўсган жойи Андижон эканлигини эътироф этишга ҳақлимиз.

Бобуршунос олим Ғафуржон Сотимовнинг менга таржимонлик қилгани жуда яхши бўлди. У мохир таржимон ва Бобур ҳақида жуда кўп нарсани билади. У билан гаплашиб киши роҳат қилади. Сафарларим давомида у билан дилдан суҳбатлашиб, яйрадим. Унга ҳам саломимни етказиб қўйсангиз.

Сизга ва оилангизга Яратгандан соғлиқ, омад ва бахт тилайман.

Самимийлик ила,

Эйжи Мано

Киото,

2008 йил 8 сентябрь

«Маърифат» газетаси,

2008 йил 6 декабрь

МУНДАРИЖА

Умрим дафтارينинг саҳифалари	3
Тоғлар ортидаги ҳаёт	16
Бобур изидан	26
Бобур қадамжолари кўзга тўтиё	32
Муқаддас масканлар бўйлаб	39
Ўн олтинчи аср бунёдкори	49
Садокат синови	67
«Хатти Бобурий» Бобур Ватанида	76
Иккинчи умр	84
Комил инсон	98
Бобурнинг замбарақлари	103
«Бори элга яхшилиғ килғил...»	107
Беназир сиймо	116
Забардаст шоир, йирик давлат арбоби ва хушхулқ инсон	123
Машҳури жаҳондир аجدодларимиз	137
Муҳаммад Ҳайдар Мирзо – тарихчи, шоир ва шоҳ	146
Бобурнинг тошбитиклари	152
Қадимий Андижон	167
Бобур меҳри, Кашмир сеҳри... ..	181
Буюк саркарда	193
Турон султони Темурбек	199
Соҳибқирон изларини излаб... ..	211
Амир Темур юрган йўлларда	226
Андижондан Бенгалиягача	242
Заҳматқаш олим	247
Бобур – сайёҳ ва табиатшунос олим	253
Жаҳонгашта	259
Ёзишмалардан намуналар	293
Ҳиндистондан мактуб	293
Мисрдан мактуб	295
Япониядан мактублар	298

Адабий-бадний нашр

Зокиржон Машрабов

БОРИ ЭЛГА ЯХШИЛИГ ҚИЛГИЛ

Мақола ва сўхбатлар, ёзишмалардан намуналар

Муҳаррирлар: *И.Бурибаев, Ж.Мелиқулов*

Бадий муҳаррир *Ш.Мирфаёзов*

Техник муҳаррир *Т.Смирнова*

Мусаххих *Д.Тўйчиева*

Компьютерда саҳифаловчи *А.Сулаймонов*

Нашриёт лицензия рақами АІ № 154. 14.08.09.

2013 йил 13 августда босишга руҳсат этилди.

Бичими 84x108 ¹/₃₂. Times New Roman гарнитураси. Офсет босма.

17,22 шартли босма тобоқ. 13,1 нашр тобоғи.

Адади 1000 нусха. 277 рақамли буюртма.

Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Телефон: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29

Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz, e-mail: iptdugulom@sarkor.uz, info@gglit.uz